

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№1 / 2023
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 2788-7979 (online)

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік несі “Ш. Уәлиханов атындағы Кокшетау университеті” КЕ АҚ
Собственник НАО “Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова”

Главный редактор
Дальбергенова Л. Е., Ph.D, ассоц. профессор
Ответственный редактор
Кажигаева Г.К., к.ф.н., ассоц. профессор
Технический секретарь
Гладкова Е.И., маг.филол., отв. сек-рь
Шахманова Г. Ш., маг.филол., отв. сек-рь
Редакция алкасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д. д-р филол.наук, профессор
Jankowski Henryk dr. hab., full professor
Yilmaz Ahmet PhD, professor
Джусупов Н.М. PhD
Юрина Е.А. д-р филол.наук, профессор
Пименова М.В. д-р филол.наук, профессор
Воркачев С. Г. д-р филол.наук, профессор
Маслова В.А. д-р филол. наук, профессор
Рысалды К.Т. д-р филол.наук, профессор
Жаркынбекова Ш.К. д-р филол.наук, профессор
Шалабай Б. д-р филол.наук, профессор
Шаймерденова Н.Ж. д-р филол.наук, профессор
Шапауов А.К. к.филол.наук, профессор
Жахина Б.Б. д-р педагог.наук
Исмагулова А.Е. канд.филол.наук
Фаткиева Г.Т. канд.филол.наук

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Абая, 76
тел./факс: 25-55-83; редакция: 25-03-15;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 2788-7979 (online)

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№1/2023
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издаётся с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Сайт журнала:
vestnik-kufil.kz

Включён в РИНЦ:
<https://elibrary.ru/content.asp?titleid=79564>

© Ш. Уәлиханов атындағы Кокшетау университеті
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.
Свидетельство о постановке на переучет печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания № KZ62VPY00024036, г.Нур-Султан, 11.06.2020 г.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Воркачев С.Г., Демидова З.В., Середа П.В., Соболева Е.И. Ирония как Российская лингвокультурная особенность в эпоху санкционной политики запада	4
Медетбекова П.Т., Рахимова М.С. Америкалықтардың коммуникативті мінез-құлық түрлері және тілдік ерекшеліктері	11

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ganikyzy A.G., Kortabaeva G.K. Semantics of colors in anthroponymy based on kazakh and english languages	18
---	----

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРИСТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Қажыбай А.Т. М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай образының сомдалуы	25
Рахымов Б.С., Казжанова О.А., Тлеубердина Г.Т. Тарихи жырлардағы эпикалық билеуші бейнесі	35

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Nemchenko N.F., Gluchshenko Y.Y. The use of modern technologies in the development of emotional intelligence in english lessons	45
Баекенова У.Г., Досанова А.М. Methodology of the foreign language elective courses development for the profiled classes	52
Курманова А.К. Қатысымдық жаттығуларды қолданудың тиімділігі	59
Aitmaganbet D.M., Yessengaliyeva A.M. The role of Google forms in teaching reading to university students	68
Аубакирова Б.К. Қазақ тілін меңгертуде деңгейлеп саралап оқыту технологиясының рөлі	76
Mametkarim Zh.M., Nurzhanova Zh. D. Teaching and learning english through mobile applications	89

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Қажыбай А.Т. Роман және өмірдің шытырман шындығы (Ілияс Жансүгіровтің «Жолдастар» романының идеялық-тақырыптық, тілдік-көркемдік және жанрлық-стильдік ерекшеліктерінің Белгібай Шалабаев зерттеулерінде көрініс табуы)	99
Наши авторы	110

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

МРНТИ 16.21.27

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp4-11

С.Г. Воркачев¹, З.В. Демидова², П.В. Середа³, Е.И. Соболева⁴

¹д-р филол. наук, профессор, профессор кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0000-0002-6290-2582>. E-mail: svork@mail.ru

²к. филол. наук, доцент кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0009-0000-5080-411X>. E-mail: dzinaida@hotmail.com

³к. филол. наук, доцент, доцент кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0009-0001-4586-6698>. E-mail: polinapost@list.ru

⁴к. филол. наук, доцент кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0009-0009-4673-3895>. E-mail: wissenswert@mail.ru

ИРОНИЯ КАК РОССИЙСКАЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ОСОБЕННОСТЬ В ЭПОХУ САНКЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ ЗАПАДА

Авторами настоящей статьи проведено исследование иллюстративного материала, содержание и функциональность которого позволяет относить его к игровому дискурсу. Целью статьи является изучение шуток периода последовательного введения экономических санкций западными странами против Российской Федерации (февраль 2022г. – сентябрь 2022 г.). Для подробного описания вопроса авторами изучаются понятия дискурса, игрового дискурса, комического, иронии. Настоящий анализ является актуальным, поскольку иллюстративный материал отображает наиболее острые вопросы в российском обществе. В контексте вводимых санкций россияне шутят о полном отсутствии эффекта от применяемых к России санкций, высмеивают абсурдный характер санкций и их неэффективность, критикуют действия отдельных политиков и властей в целом, а также иронизируют над тем, что сами страны, вводящие санкции против России, оказываются в итоге пострадавшей стороной. Таким образом, авторы приходят к выводу, что возросшая необходимость выразить мнение в имплицитной форме привела к тому, что характерным видом комического, свойственным российской лингвокультуре в настоящий период, стала ирония, а не юмор. Отмечается, что ирония является действенным полемическим инструментом, особое значение она обретает в переломные моменты существования общества, когда возникает острая необходимость переосмысления устоявшихся, но более неактуальных понятий. Более того, прямая неискренность, свойственная ироническому высказыванию, позволяет говорящему с одной стороны оставаться в условных рамках приличия, а с другой – осуществить свое критическое намерение по отношению к объекту высказывания.

Ключевые слова: юмор, игровой дискурс, комическое, ирония, санкции.

ОСНОВНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Социально-политические события начала XXI века сотрясают российское общество с нарастающей интенсивностью. Экономические санкции продолжают наносить ущерб, а противодействие им требует все больших усилий. Тревожная новостная повестка дня

обрушивается на обывателя со всех сторон, и вполне очевидно, что человеческий мозг не в состоянии воспринимать такую информацию с должной серьезностью. В настоящей статье предметом исследования выступает реакция российского общества на вводимые экономические санкции в виде иллюстративного материала, содержание и функциональность которого позволяет относить его к игровому дискурсу.

Шутки, возникающие в крайне затруднительных, а зачастую безвыходных и даже трагических ситуациях, выполняют во многом терапевтическую и гармонизирующую функции. Будучи механизмом преодоления трудностей, комическое отображает текущие события в истории общества. Таким образом, можно утверждать, что шутки о пандемии ушли на второй план, но появились новые – шутки об экономических санкциях [1].

ВВЕДЕНИЕ

Комическое понимается как категория лингвистической прагматики, обладающая социально-критической направленностью и имеющая в своей основе психические, культурные, лингвистические и философско-эстетические аспекты. Оно основано на несовпадении реально воспринимаемой информации с объективным прогнозом этой информации, построенным человеком [2]. Юмористический (комический) дискурс представляется частью дискурса игрового, выступающего родовой областью, включающей как юмор, так и иронию [3, 26], которые могут рассматриваться как разновидности игрового дискурса, различающиеся своей коммуникативной тональностью – культурно обусловленным эмоционально маркированным способом организации общения, а также целевой направленностью коммуникации [4, 303–325]. В то же самое время игровой момент может внедряться в контекст различных видов дискурса в виде отдельных элементов. В настоящей работе предпочтение отдается прагмалингвистическому подходу, и игровой дискурс понимается как результат человеческого творчества для выражения мнения об актуальных социально-политических событиях в стране и мире через призму смехового общения.

Как утверждается, смеховое общение регулируется двумя основными принципами. Первый заключается в спонтанности и коллективности смеха: смеяться позволительно каждому в группе, когда смеются все. Второй принцип – это принцип конвенциональности смеха. Смех привязан к правилам и условностям, отражает групповой менталитет. Можно предполагать, что именно от особенностей национального характера и культуры зависит толерантность к выбору объекта насмешки, обусловленность приемлемых и неприемлемых тем для осмеяния [5].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Как и в случае с шутками о коронавирусе, тема санкций становится почвой для высмеивания извечных проблем России – злоупотребления алкоголем, коррупции, халатности и т.д. [6]. Здесь опять же подчеркивается, что негативный эффект от любых санкций и иных внешних проблем не способен оказаться сопоставимым по силе с внутренними проблемами России, в частности, в силу особенностей национального характера.

Хотя в основе подавляющего большинства шуток о санкциях прослеживается идея их неэффективности, в общем массиве таких шуток можно выявить следующие тематические разновидности:

1) Шутки, подчеркивающие полное отсутствие эффекта от применяемых к России санкций. В таких шутках нередко звучит бравада, подчеркивается стойкий, непобедимый дух россиян и их способность противостоять любым лишениям, а также отсутствие страха у граждан России перед лицом усиливающихся санкций: *Почему россияне не боятся антироссийских санкций? Людей, которые едят чебуреки на вокзале, трудно чем-то*

напугать; США и Евросоюз пригрозили России новыми санкциями за пренебрежительное отношение к уже введенным санкциям [7].

2) Шутки, высмеивающие абсурдный характер санкций, что отражает общее восприятие решения западных стран о введении санкций как полностью лишённого рациональной основы: *В девятом пакете санкций Евросоюз полностью откажется от российских энергоносителей, а в десятом даже начнет закачивать газ обратно на территорию РФ [8].*

3) Шутки, выражающие идею о том, что происходящие в настоящее время процессы, как ни странно, идут России только во благо, а сами санкции становятся для жителей России путем к освобождению от многолетнего западного и олигархического гнета: *Франция и Германия вводят новые санкции против России и прекращают ввоз ядерных отходов на ее территорию; А вы знаете, почему русские раньше так плохо жили? У них санкций не было [7].*

4) Шутки, совмещающие в себе критику предыдущих действий властей и отражающие плохое положение дел у народа, в котором он уже находился к моменту введения санкций. В таких шутках содержится насмешка над тем, что последствия санкций ощущаются, прежде всего, богатыми слоями населения общества, в то время как бедным слоям терять уже было нечего. В таких примерах нередко заметно определенное злорадство по отношению к проблемам состоятельных людей: *Очень страдает от санкций Иван Иванович Лоханкин. Раньше он мог часами стоять в магазине, созерцая сыр пармезан, а теперь он может делать то же самое только с пошехонским [8].*

5) Шутки, направленные на неприкрытую критику отдельных политиков и их действия: разрушение сфер народного хозяйства, предательское отношение к богатствам России, разбазаривание страны в пользу интересов западного капитала, воровство, лживость: *Все-таки Чубайс обладает удивительным даром убеждения. Вот скажи он мне, к примеру, что дважды два – четыре, и я сразу же очень сильно в этом засомневаюсь; – Слышал? Канадцы запрет ввели на въезд Сердюкова! Неужто и бывшего министра обороны РФ опасаются... – Вряд ли они его как бывшего министра обороны опасаются, а вот как жулика, способного миллиарды украсть и отмазаться [8].* Интересно отметить, что шутки, к примеру, об Анатолии Чубайсе (наряду с другими политиками, такими как Сердюков, Мединский, Рогозин, Чайка и покойный ныне Гайдар) существовали и прежде, однако в связи с вводимыми Западом санкциями, они переживают новый виток подъема. Здесь на первый план выступает идея о том, что по сравнению с тем злом, которое годами причиняли России олигархи и деятели, подобные Чубайсу, любые санкции кажутся менее угрожающими: *– И все-таки самая страшная санкция остается пока у Запада в рукаве! – И что же они еще запретят нам продавать? – Торговля тут ни при чем. Они могут депортировать на родину Чубайса...[8].*

6) Наконец, шутки, иронизирующие над тем, что сами страны, вводящие санкции против России, оказываются в итоге пострадавшей стороной, поскольку наносят вред сами себе: *Десятый пакет санкций Евросоюза вступил в силу. Резиденции Макрона и Шольца топят дровами [9]; Поговаривают, что в следующий пакет санкций против России будут включены страны Евросоюза, которые меньше других пострадали от предыдущих пакетов [10]; – Из-за санкций правительство предлагает гражданам собирать хворост. – Правительство России? – Нет, Польши [11].*

РЕЗУЛЬТАТЫ

Комическое видится в «любом несоответствии, в любом контрасте между недостатком и реальностью» [12]. Очевидно, что, несмотря на эстетическую составляющую смеха, который не направлен на высмеивание нравственных и социальных недостатков, российское общество реагирует на происходящие события с ярко выраженным критическим отношением к объектам осмеяния. Именно этот факт позволяет утверждать, что характерным

видом комического, свойственным описываемой лингвокультуре, в настоящий период, стала ирония, а не юмор.

ОБСУЖДЕНИЕ

Ирония как риторический прием игровой коммуникации *non-bona fide* [13, 77–91], основанный на контрасте и скрытом смысле высказывания с эффектом насмешки, является действенным полемическим инструментом, особое значение обретает в переломные моменты существования общества, когда возникает острая необходимость переосмысления устоявшихся, но более неактуальных понятий. Согласно афоризму фотографа-натуралиста Даниеля Мюлемана, «Die Ironie sagt uns die Wahrheit aus sicherer Distanz», что переводится как «Ирония говорит нам правду с безопасного расстояния» [14]. К тому же для россиян иронический взгляд на мир – в некотором роде состояние души, дающее возможность не воспринимать на веру не совпадающие утверждения и стереотипы и сохранять оптимизм в самые сложные моменты существования.

Как отмечается [15], ирония, соединяя воедино утверждение и отрицание, отражает сущность движения вообще. Движение само по себе есть противоречие, и любая человеческая деятельность представляет собой форму движения и, следовательно, связана с разрешением противоречий. Аналогичное утверждение верно и для речевой деятельности, поскольку человек, обращаясь к ироническому типу общения, старается уловить и отразить средствами языка сложный и противоречивый характер мысли, соединяя в едином сообщении противоречивые смыслы. Сама ирония существует до той поры, пока существует противоречие между ироническим и нейроническим смыслом высказывания.

Непрямое употребление языка позволяет в имплицитной форме выразить то, что высказывать прямо нежелательно, запрещено или просто невозможно. Это еще одна причина столь частого использования иронии в современном социально-политическом дискурсе. Здесь прямая критика может быть не только оскорбительной, но и противозаконной, однако прямая неискренность, свойственная ироническому высказыванию, позволяет говорящему с одной стороны оставаться в условных рамках приличия, а с другой – осуществить свое критическое намерение по отношению к объекту высказывания.

Прагматичность иронии в тексте можно объяснить тем, что иронический акт представляет собой акт оценивания, в то время как оценка предвещает выбор и решения, влекущие за собой переход к реальным действиям. Подвергая критике несовершенное, человек, говорящий иронически, осуществляет активное воздействие на окружающих, на их мнение и их поведение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучив игровой дискурс, представленный шутками, появившимися в период введения экономических санкций западными странами против Российской Федерации (февраль 2022 г. – сентябрь 2022 г.) и отражающими наиболее острые и актуальные для россиян вопросы, мы видим, что в это время российское общество активно демонстрирует нарастающую тревожность и беспокойство. Ухудшение социального самочувствия россиян находит яркое отражение в игровом дискурсе: россияне шутят об отсутствии эффекта от санкций, высмеивают их абсурдный характер и неэффективность, критикуют действия политиков, иронизируя над тем, что сами страны, вводящие санкции против России, оказываются пострадавшей стороной в конечном итоге. Поскольку россияне имплицитно выражают критику в адрес объектов осмеяния, юмор трансформируется в иронию, которая позволяет с одной стороны оставаться в рамках приличия или даже закона, а с другой – реализовать критическое намерение по отношению к предмету высказывания. Таким образом, мы приходим к выводу, что ирония является действенным полемическим инструментом в игровом дискурсе, развивающимся в переломные для общества моменты и периоды

социальных потрясений, в частности во время введения западными странами экономических санкций против Российской Федерации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Тюкина Л. А. Юмористический диалогический дискурс: анекдоты в эпоху COVID-19 // Казанская наука. – 2021. – № 4. – С. 148-151.
- 2 Серeda П. В. Инструменты и функции языковой игры (на примере русского и английского языков). – Краснодар: КубГТУ, 2016. – 172 с.
- 3 Воркачев С. Г. Игры разума: интеллект в юмористическом дискурсе // Лингвокультурология. – Вып. 10. – Екатеринбург, 2016. – С. 26–51.
- 4 Карасик В. И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – 406 с.
- 5 Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: Гнозис, 2004. – 192 с.
- 6 Демидова З. В., Серeda П. В., Соболева Е. И. Отражение характерных черт менталитета россиян в юмористическом дискурсе периода вакцинации от COVID-19 // Русистика без границ. – 2022. – Т. 6. – № 2. – С. 15–23.
- 7 Анекдоты [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.anekdot.ru/tags/политика/2> (дата обращения 21.10.2022).
- 8 Все шуточки [Электронный ресурс]. – URL: <https://vse-shutochki.ru/anekdot/64611> (дата обращения 25.10.2022).
- 9 Анекдоты из России [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.anekdot.ru/id/1326716/> (дата обращения 29.09.2022).
- 10 Анекдотов нет [Электронный ресурс]. – URL: <https://anekdotov.net/anekdot/all/brthvrstrssplsh.htm> (дата обращения 27.09.2022).
- 11 Главная подписка. Сатирики истории. [Электронный ресурс]. – URL: <https://humor.rin.ru/cgi-bin/show.pl?razdel=0&anekdot=135694> (дата обращения 30.11.2022).
- 12 Frank Zipfel. Tragikomödien. Kombinationsformen von Tragik und Komik im europäischen Drama des 19. und 20. Jahrhunderts. 2017, S. 285 Lessing: Dramaturgie, 28. Stück, 322.
- 13 Шилихина К. М. Семантика и прагматика вербальной иронии. – Воронеж: НАУКА-ЮНИПРЕСС, 2014. – 304 с
- 14 Aphorismen [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.aphorismen.de/zitat/142164> (Дата обращения 01.10.2022).
- 15 Чумак В. В. Прагматика языка иронических высказываний в драматургических произведениях английских и американских авторов XX века (В подлинниках и переводах): дис. ... канд. филол. наук. Краснодар, 2005 – 176 с.

Материал поступил в редакцию журнала 26.03.2023

REFERENCES

- 1 Tjukina L. A. (2021) *Jumoristicheskij dialogicheskij diskurs: anekdoty v epohu COVID-19* [Humorous dialogic discourse: anecdotes in the age of COVID-19], Kazanskaja nauka [Kazan science], 4, 148–151. [in Russian]
- 2 Sereda P. V. (2016) *Instrumenty i funkcii jazykovej igry (na primere russkogo i anglijskogo jazykov)* [Instruments and functions of the language game (on the example of Russian and English languages)]. Krasnodar. [in Russian]
- 3 Vorkachev S. G. (2016) *Igry razuma: intellekt v jumoristicheskom diskurse* [Mind games: intelligence in humorous discourse], Lingvokul'turologija [Cultural Linguistics], 10, 26–51. [in Russian]
- 4 Karasik V. I. (2009) *Jazykovye kljuchi* [Language keys]. Moscow. [in Russian]

5 Vorkachev S. G. (2004) *Schast'e kak lingvokul'turnyj koncept* [Happiness as a linguocultural concept]. Moscow. [in Russian]

6 Demidova Z. V., Sereda P. V., Soboleva E. I. (2022) *Otrazhenie harakternyh chert mentaliteta rossijan v jumoristicheskom diskurse perioda vakcinacii ot COVID-19* [Reflection of the characteristic features of the mentality of Russians in the humorous discourse of the period of vaccination against COVID-19], *Rusistika bez granic* [Russistics without borders], 6 (2), 15–23. [in Russian]

7 *Anekdoty* [Anecdotes]. Available at: <https://www.anekdot.ru/tags/политика/2> (accessed 21.10.2022). [in Russian]

8 *Vse shutochki* [All jokes]. Available at: <https://vse-shutochki.ru/anekdot/64611> (accessed 25.10.2022). [in Russian]

9. *Anekdoty iz Rossii* [Anecdotes from Russia]. Available at: <https://www.anekdot.ru/id/1326716/> (accessed 29.09.2022). [in Russian]

10 *Anekdotov net* [There are no jokes]. Available at: <https://anekdotov.net/anekdot/all/brthvrstrssplsh.htm> (accessed 27.09.2022). [in Russian]

11 *Glavnaja podpiska. Satiriki istorii* [Main subscription. History satirists]. Available at: <https://humor.rin.ru/cgi-bin/show.pl?razdel=0&anekdot=135694> (accessed 30.11.2022). [in Russian]

12 Frank Zipfel. *Tragikomödien. Kombinationsformen von Tragik und Komik im europäischen Drama des 19. und 20. Jahrhunderts*. 2017, S. 285 Lessing: Dramaturgie, 28. Stück, 322. [in German]

13 Shilihina K. M. (2014) *Semantika i pragmatika verbal'noj ironii* [Semantics and pragmatics of verbal irony]. Voronezh. [in Russian]

14 *Aphorismen* [Aphorisms]. Available at: <https://www.aphorismen.de/zitat/142164> (accessed 01.12.2022). [in Russian]

15 Chumak V. V. (2005) *Pragmatika jazyka ironicheskikh vyskazyvanij v dramaturgicheskikh proizvedenijah anglijskikh i amerikanskikh avtorov XX veka* (V podlinnikah i perevodah) PhD diss. [Chumak V. V. Pragmatics of the language of ironic statements in the dramatic works of English and American authors of the 20th century (In originals and translations). PhD thesis]. Krasnodar, 176 p. [in Russian]

Батыс санкциялық саясаты дәуіріндегі ирония орыс тілдік-мәдени ерекшелігі ретінде

С.Г. Воркачев¹, З.В. Демидова², П.В. Середя³, Е.И. Соболева⁴

¹филология ғылымдарының докторы, профессор, «Кубань мемлекеттік технологиялық университеті» Федералдық мемлекеттік бюджеттік жоғары оқу орнының №1 шет тілдері кафедрасының профессоры, Краснодар, 350072, Ресей Федерациясы, <https://orcid.org/0000-0002-6290-2582>. E-mail: svork@mail.ru

²ф.ғ.к., «Кубань мемлекеттік технологиялық университеті» Федералдық мемлекеттік бюджеттік жоғары оқу орнының №1 шет тілдері кафедрасының доценті, Краснодар, 350072, Ресей Федерациясы, <https://orcid.org/0009-0000-5080-411X>. E-mail: dzinaida@hotmail.com

³ф.ғ.к., доцент, «Кубань мемлекеттік технологиялық университеті» Федералдық мемлекеттік бюджеттік жоғары оқу орнының №1 шет тілдері кафедрасының доценті, Краснодар, 350072, Ресей Федерациясы, <https://orcid.org/0009-0001-4586-669>. E-mail: polinapost@list.ru

⁴ф.ғ.к., «Кубань мемлекеттік технологиялық университеті» Федералдық мемлекеттік бюджеттік жоғары оқу орнының №1 шет тілдері кафедрасының доценті, Краснодар, 350072, Ресей Федерациясы, <https://orcid.org/0009-0009-4673-3895>. E-mail: wissenswert@mail.ru

Мақаланың авторлары мазмұны мен функционалдығы жағынан ойын дискурсына жатқызуға мүмкіндік беретін иллюстрациялық материалды зерттеген. Мақаланың мақсаты – Батыс елдерінің Ресей Федерациясына қарсы экономикалық санкцияларды дәйекті енгізу кезеңіндегі әзілдерді зерттеу (2022 ж.ақпан – 2022 ж. Қыркүйек). Мәселені егжей-тегжейлі сипаттау үшін авторлар дискурс, ойын дискурсы, күлкілі, ирония

ұғымдарын зерттейді. Бұл талдау өзекті болып табылады, өйткені иллюстрациялық материал Ресей қоғамындағы ең өткір мәселелерді көрсетеді. Енгізілген санкциялар контекстінде ресейліктер Ресейге қолданылатын санкциялардың әсерінің толық болмауы туралы әзілдейді, санкциялардың абсурдтық сипаты мен олардың тиімсіздігін мазақ етеді, жекелеген саясаткерлер мен жалпы биліктің әрекеттерін сынайды, сондай-ақ Ресейге қарсы санкциялар енгізген елдердің өздері зардап шеккен тарап болып шығады деп мысқылдайды. Осылайша, авторлар өз пікірін жасырын түрде білдіру қажеттілігінің артуы қазіргі кезеңде орыс лингвомәдениетіне тән күлкілі түрдің әзіл емес, иронияға айналуына әкелді деген қорытындыға келеді. Ирония тиімді полемикалық құрал болып табылады, ол қалыптасқан, бірақ маңызды емес ұғымдарды қайта қараудың шұғыл қажеттілігі туындаған кезде қоғамның бетбұрыс кезеңінде ерекше мәнге ие болады. Сонымен қатар, ирониялық мәлімдемеге тән тікелей сенімсіздік сөйлеушіге бір жағынан әдептіліктің шартты шеңберінде қалуға, екінші жағынан мәлімдеменің объектісіне қатысты өзінің сыни ниетін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: әзіл, ойын дискурсы, күлкілі, ирония, санкциялар.

Материал 26.03.2023 баспаға түсті

Irony as a Russian linguo-cultural feature in the era of western sanctions policy

S.G. Vorkachev¹, Z.V. Demidova², P.V. Sereda³, E.I. Soboleva⁴

¹Doctor of Philology, Professor, Professor of the Department of Foreign Languages No. 1 of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Kuban State Technological University", Krasnodar, 350072, RF, <https://orcid.org/0000-0002-6290-2582>. E-mail: svork@mail.ru

²c. philol.Sci., Associate Professor of the Department of Foreign Languages No. 1 of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Kuban State Technological University", Krasnodar, 350072, Russian Federation, <https://orcid.org/0009-0000-5080-411X>. E-mail: dzinaida@hotmail.com

³c. philol. Sci., Associate Professor, Associate Professor of the Department of Foreign Languages No. 1 of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Kuban State Technological University", Krasnodar, 350072, Russian Federation, <https://orcid.org/0009-0001-4586-6698>. E-mail: polinapost@list.ru

⁴c. philol. Sci., Associate Professor of the Department of Foreign Languages No. 1 of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education "Kuban State Technological University", Krasnodar, 350072, Russian Federation, <https://orcid.org/0009-0009-4673-3895>. E-mail: wissenswert@mail.ru

The authors of this article studied illustrative material, the content and functionality of which allow it to be attributed to the game discourse. The purpose of the article is to study the jokes of the period of economic sanctions imposed by Western countries against the Russian Federation (February 2022 - September 2022). For a detailed description of the issue, the authors study the concepts of discourse, game discourse and irony. This analysis is relevant because the illustrative material reflects the most pressing issues in Russian society. In the context of the sanctions being imposed, the Russian people joke about the ineffectiveness of the sanctions against Russia, ridicule the absurd nature of the sanctions and their inefficiency. They criticize the actions of individual politicians and authorities in general, being ironical over the fact that the countries imposing sanctions against Russia find themselves in ultimately the injured party. Thus, the authors come to the conclusion that the increased need to express an opinion in an implicit form has created the situation when irony, not humor, becomes the characteristic of the Russian linguistic culture at the present time. It is noted that irony is an effective polemical tool, which acquires special significance in critical moments of the society. It is effective when there is an urgent need to rethink established, but no longer relevant concepts. Moreover, the direct insincerity inherent in an ironic statement

allows the speaker, on the one hand, to remain within the conditional limits of decency, and on the other hand, to carry out his critical intention in relation to the object of the statement.

Key words: humor, game discourse, comic, irony, sanctions.

Received: 26.03.2023

MFTAP 81:37.016

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp11-17

П.Т.Медетбекова¹, М.С. Рахимова²

¹ф.ғ.к, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы қаласы, 050040, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-2788-3478> . E-mail: medet_73@mail.ru ¹

²магистрант Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қаласы, 050040, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-5881-8941> . E-mail: maral_sultanbekkyzy@mail.ru ²

АМЕРИКАЛЫҚТАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі таңда өзге ұлт өкілдерімен қарым қатынас орнату, шетелге шығу, шетелдіктердің елімізге қандай да бір мақсатпен бару\келу барысында орын алатын ерекшеліктер мен қызықты жайттар жиі кездесіп жүргені анық. Әр ұлттың өзіне тән құндылықтары, ерекшеліктері коммуникация барысында көрініс табады. Өзге елге келгенде алғашқы әсер әр ұлтқа әртүрлі түсінік қалыптастырады. Бұл сөйлеу барысындағы әрекет қана емес, сонымен қатар ым-ишара арқылы да жүзеге асатыны белгілі.

Мақалада басты қарастырылған мәселе америкалықтардың қарым-қатынас барысындағы мінез-құлық түрлері және тілдік, оның ішінде вербалды да, бейвербалды ерекшеліктері жинақталып, қарастырылды. Коммуникация барысында қазақстанға келген америкалықтарда болатын мәдени шок, коммуникативті шок алуының себептері мен жағдаяттарын жинақтау арқылы талдаулар жүргізілген. Коммуникативті мінез-құлықтың жалпылама, яғни қарым-қатынас барысындағы алғашқы ортақ әрекеттерге байланыстылығында. Себебі, тіл үйрену барысында да, алғашқы коммуникация орнату барысында да мұндай жайттарды ескеру ары қарай коммуникацияның орнауына және зерттеуге көп септігін тигізеді.

Кілт сөздер: коммуникативті мінез-құлық, коммуникативті шок, мәдени шок, лингвомәдениеттану, вербалды амал, бейвербалды амал, коммуникативті мінез-құлықтың түрлері.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Біздің зерттеуіміз жоғарыда айтып өткендей, қазіргі елімізде көптеген елдермен байланыстың нығаюына орай студент жастардың білім алып, қоғамымызда мәдениаралық байланыстан зерттеу жүргізу қажеттілігі қызығушылығымыздан туындап отыр.

Мұндағы айтпағымыз, тілді зерттеу және тіл үйрену барысында, тілдің ішкі табиғаты ғана емес, сол тіл өкілдерінің мәдениеті, тұрмысы, өмірлік ұстанымдары, т.б. арқылы тілді меңгеру мүмкіндігі жайлы ғалымдар ертеректе айтып өткен. Дегенмен, алғашқы қоршаған орта, халықтармен қатынасқа түсу барысындағы тілдік ерекшеліктерді қарастыру зерттеуіміздің басты мақсаты болмақ.

КІРІСПЕ

Бүгінгі қоғамда өзге ұлт өкілімен тілдік қатынас орнату мәселесі кеңінен етек жаюда. Олай дейтін себебіміз, шетелге шығу немесе шетелдіктердің елімізге келуі қазіргі уақытта

жаңалық емес, десек артық айтпағанымыз. Саяхаттап та, іссапармен де немесе біліктілік арттыру мақсатында, тағысы тағы түрлі мүмкіндіктермен араласу үдерісі қарқынды жүруде. Осы орайда, яғни өзге халықпен қатынасу барысында көптеген қызықты жайттар орын алып жатады. Әр ұлттың өзіндік танымы, өмірлік ұстанымдары болатыны белгілі, дегенмен өзге халықтардың кейбір жайттары қызық немесе ерекше, керек десеңіз мәдени сенделіс туындатуы да бар.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Тіл – тек мәдениетті танушы құрал ғана емес, тілдің бойында мәдениеттің арқауын құрап, негізін қалайтын ұлттық рухтың ізін айқындап тұратын ұлы күш. Тіл рухының ұлы күші халықтың ой-танымында, мінез-құлқында, әлеуметтік өмірінде сақталған. Өйткені адам баласының ой-санасы, сол арқылы істеген еңбегі, мінез-құлқына сай табиғатын қалыптастыруы, өз танымына сай өмір салтын қалыптастыруы тұтастай бір мәдениеттің дүниеге келуінің үлкен себепшісінің бірі. Осымен байланысты этностың психологиялық жайын тілге қатысты болжаулармен дәлелдеген В.фон Гумбольдт концепциясында: «Тілдің табиғаты мен тегі тіл мен ойлаудың халық рухымен байланыстылығында» деген құнды пікірімен бағаланды. Ал, осы пікірді ғылыми жолға түсіруші неміс ойшылдары Г. Штейнталь мен М. Лацарус халықтық психология сынды әлеуметтік психология проблемаларын шешу жолына елеулі үлес қосқандардың, негізін қалаушылардың қатарынан орын алды.

Олар өз еңбектерінде халықтық этнотаным психологияның мәні, тілдің ішкі мазмұны адамның мінез-құлқымен байланысты деп түсіндіріп «тіл мәдениетке қатысты алғанда индивидтің шығармашылық әрекеті», «халық рухы алдымен тілде» [1, 92] деп түйіндеген. Осы ғылыми тұжырымдардың бастамасымен бұл үрдіс ғылымда өз жалғастығын тапқандығын төмендегі сияқты пікірлерден көреміз. Ғалым А.Вежицкая бұл туралы: «Каждый язык национально специфичен. При этом в языке отражаются, не только особенности природных условий и культуры, но и своеобразие национального характера его носителей», – деп көрсетеді [2, 19]. Демек этнопсихология ілімінің тіл аясында мәдени факторларсыз анықталуы, оның жіті танылуын қамтамасыз ете алмайды.

Тілдің ерекшелігін әлеуметтану тұрғысында зерттеген ғалым В. Вундт өз еңбектерінде күрделі интеллектуалдық әрекеттердің ұлттық мәдениетті танудағы орнына ерекше назар аударады. Ол – ұлттық рухты жаңғыртатын факторлар, салт-дәстүрлер олардың дамуы мен халық мәдениетіндегі рөлін әлеуметтік рухани құбылыс деп бағалаудың бағытын көрсетті. Расында да, ұлттық рухтың нағыз келбетін танытатын – салт-дәстүрлер деп танымыз. Этностың бар өміріне рухани азық болған, тұрақты ұрпақ жалғастығына себепкер құбылыс салт-дәстүрлердің ұлттық мәдениет бастауы екендігі сөзсіз. Ресейлік тілші ғалым А. Потебня аталған құбылысты мойындап, ғылыми тұрғыдан жаңа бағытқа жол салушы, деп білеміз.

Ғалым А. Потебня, тіл халық мәдениетімен біте қайнасқан ұғым деген түсінікті қалыптастыра келіп: «Тіл – халықтық «рухтың» жемісі, сондықтан тіл ұлттық ерекшелікті көрсетеді» деген пікір білдіреді.

Мәдениет – тілдің таңбалану қасиеті арқылы танылатынын, оған дәлел халық ауыз әдебиеті үлгілері екендігін жан-жақты сөз ете келе: «Халық рухы «алдымен тілде, содан кейін барып әдет-ғұрып, салт-дәстүрінде, ән өнерінде, фольклорында көрініс береді» деп қорытады [3, 117].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, ғалымдардың зерттеулері ұлттық тіл мен халық мәдениеті арасындағы сабақтастықты әуел бастан болжап, тілдің ішкі формасына саятын қасиеттерін танытудан туған. Ішкі форманың тілдегі көрінісін алға тартқан ғылыми құнды ойлар мен тұжырымдар тіл ғылымының жаңа бағытымен ерекшеленетін лингвомәдениеттану ғылымының болжамы іспеттес.

Тіл білімінде – тіл мен мәдениеттің қарым-қатынасы XIX ғасырдан бастау алып, күні бүгінге дейін өзекті мәселе екені белгілі. Бұл мәселені шешу В. фон Гумбольдт еңбектерінен бастау алған.

В. фон Гумбольдттың негізгі тұжырымдамалары: а) материалдық мәдениет тілде көрінеді; ә) кез-келген мәдениет ұлттық, оның ұлттық сипаты тілде көрінеді; б) ұлттық рухының көрінуі оның мәдениетінде; в) тіл – адам мен оның қоршаған ортаны жалғастырушы аралық [4, 68], деп атаған.

Оның тұжырымдамалары А.А. Потебня, Ш. Балли, Ж. Вандрис, М.А. Бодуэн де Куртэне, Р.О. Якобсон және басқа зерттеуші ғалымдардың еңбегінде жалғасын табады.

Ал, қазақ тіл білімінде Ә.Т. Қайдар, Е. Жанпейісова, М.М. Копыленко, Р. Сыздық, Т. Жанұзақов, Н. Уәлиұлы, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова сынды көптеген ғалымдарымыздың ғылыми зерттеулерінен де жоғарыда аталған тұжырымдардың оң пікірге ие екенін байқай аламыз.

НӘТИЖЕЛЕР СӨЗІ

Тіл мен мәдениет коммуникативтік үдерісте, онтогенезде, филогенезде көрініс тауып, тығыз байланыста екені белгілі. Ал коммуникативтік үдеріс барысында халықтың мінез-құлқы, яғни дұрыс қабылдауы сөйлеу әдебінде. Сөйлеу әдебі әр халықта әртүрлі. Алғашқы коммуникативті мінез-құлық *сәлемдесу/қоштасу барысында күлімсіреу, қол алысып амандасу, құшақтасу, сүйісу* әр ұлтта өзіндік ерекшеліктермен көрініс табады. Қандай да бір ортада: жұмыста, оқу орнында, қонақта делік әдептілік нормалар сақталатын қағидалар көптеген халықтарға ортақ екені белгілі.

Дегенмен ұлттық ерекшеліктер қарым-қатынас барысында қандай да бір айырмашылық көрінісін бейнелейді десек, ол жәй ғана айтылғандық емес. Айтпағымыз, екі халық өкілдерінің арасындағы орнаған қарым-қатынас барысында халық өкілінің біріне қызық болып көрінуі мүмкін. Америкалық антрополог Эдвард Холлдың пікіріне сүйенер болсақ, «мәдениет – коммуникация, ал коммуникация – мәдениет», деп айтып өткендей [5, 169]. Кейде ол мүлде сол халыққа жат немесе өрескел әрекет деп танылады. Мысалы, америкалықтар «ұлтын сұрау» немесе табыс жайында қойылған сұрақтарды ыңғайсыз, өрескел қызығушылық ретінде қабылдайды. Бұл «коммуникативті шок» тудыруы әбден мүмкін.

Екі халық өкілінің тікелей қарым-қатынас барысындағы материалдық не рухани сәйкессіздік біріне «мәдени шок» туындатуы мүмкін. Яғни эмоционалды немесе физикалық ыңғайсыздық өзге мәдени ортаға, бейтаныс жерде туындаған тұлғаға тигізер әсері бар. Жалпы «мәдени шок» терминін ғылымға 1960 жылы америкалық зерттеуші Калерво Оберг (Kalervo Oberg) енгізген. Бұдан айтпағымыз, коммуникативті мінез-құлық зерттеу нысаны ретінде қарастырғанда коммуникативті шок халықтар арасындағы алшақтық, мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайындағы түсінбеушілікке алып келеді.

«Коммуникативті шок» «мәдени шок» сынды танымдық және тілдік стереотип реакциялары арқылы көрінеді, мысалы: қытайлықтардың түсінігі бойынша жақын достар бір-біріне қандай жағдайда болмасын алғыс білдірмеу керек; ал америкалықтарға қызық көрінетін жайт, мейрамханада тамақтанып кетіп бара жатқан адам неліктен қоштасады және неліктен алғыс білдіреді?, деген сұрақ туындайды. Олардың түсінігінше, кіргенде сәлемдесу керек, ал кетіп бара жатқанда қоштасу міндетті емес, себебі олар таныс емес, деп есептейді. Ал, неміс халқын қонақтардың кетіп бара жатып алғыс білдіруі таңғалдырады. Бір ғана «рақмет», деп алғыс білдірудің өзін әр халық әртүрлі қабылдайды. Көріп отырғанымыздай, әр халықтың өзіндік танымы, ерекшелігі қарым-қатынас барысында орын алады. Бұл, яғни коммуникативтік шок тек таңғалдырып қана қоймай, ыңғайсыздық пен өрескелдік туындатуында.

Коммуникативті шок – бұл мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайындағы көрініс қана емес, онда түсінбейтін және таң қалдыратын немесе өзге халық өкілі қабылдай алмайтын қарым-қатынас нормалары мен дәстүрлеріне жат алшақтық, яғни коммуникативтік мәдениет тікелей лингвомәдени қоғамдастық тұрғысында қарастырылады.

XX ғасырдың аяғынан бастап коммуникативті мінез-құлықты зерттеуге деген қызығушылық кеңінен орын ала бастаса, ал кейінгі жылдары екі немесе одан да көп халық

өкілдерінің арасындағы қарым-қатынастың өзге де бағыттары кеңінен зерттелуде. Мысалы, ер мен әйел арасындағы коммуникативті мінез-құлық, яғни гендрлік лингвистика бойынша И.А. Стернин (1999), О.В. Высочина (1999), Р.В. Серебрякова (1999); ал арнайы кәсіби топ өкілдерінің коммуникативтік мінез-құлық жайында Н.В. Багрянская (2000), О.М. Дедова (1999), Н.А. Мруць (1999), А.С. Кожевникова (2000), т.б.; түрлі әлеуметтік топ өкілдерінің коммуникативті мінез-құлықтары әлеуметтік лингвистика аясында Н.А. Лазуренко (2000), И.А. Ашкова, Е.И. Горбунова, К.Л. Косинова (2000), Я.Т. Рытникова (1996), М.К. Шалина (1998); сонымен қатар жеке тұлғалардың коммуникативтік мінез-құлықтарына қатысты Г.Н. Беспамятнова (1994), Е.А. Голицина (1998), С.К. Кочетова (1999); коммуникативті мінез-құлықтың жас ерекшелігіне қарай топтастыра қарастыруда келесі ғалымдар үлес қосуда: В.В. Горькова (1997), Е.И. Грищук (1999), С.А. Курганская (1997), Н.А. Лемяскина (2000), Л.С. Марочкин (1998), Б.С. Озерова (1997), Т.И. Полюкова (1997), С.А. Чернышова (2000), В.С. Еремеева, Г.А. Хризман (2000) және т.б. көптеген ғалымдардың зерттеулерінен көруге болады.

Жоғарыда көрсеткендей, кейінгі жылдары ғалымдар коммуникативті мінез-құлықтың теориялық тұрғыдан ұлттық, топтық және жеке, деп үш түрге бөліп зерттеуде.

Сондай ақ, екі халық өкілінің арасындағы коммуникативті мінез-құлық түрлері мен ерекшеліктеріндегі коммуникативтік шоктың вербалды және бейвербалды болуында.

ТАЛҚЫЛАУ СӨЗІ

Зерттеу нысанымыз бойынша елімізге АҚШ-тан келген америкалықтардан жинақталған материалдар арқау болып отыр.

Ең алдымен ескеретін мәселе, америкалықтардың коммуникативті мінез-құлқы орналасқан аумағына қарай, яғни штаттары бойынша ерекшеленуінде. Ал, жинақталған вербалды және бейвербалды материалдар ортақ қорытынды негізінде алынып отыр. Мысалы, америкалықтардың мінезі жағынан ұстамды, сабырлы, салқын қандылығымен ерекшеленеді және еркін, сонымен қатар тәуелді болудан өздерін алыс ұстайды. Бейтаныс адамдармен өте сыпайы, әңгіме барысында екінші жақты мұқият тыңдап, үнемі жымию оларға тән қасиет, сондықтанда орыс тілінде «американская улыбка» деген сөз қалыптасқан және қойылған сұрақтарға қатысты қысқа, онда да ол сұрақтар оларға тән, жағымды болған жағдайда жауап береді. Өзге халық өкілдерімен салыстырғанда оларға: *Табысыңыз қанша?, неше жасстасыз?, ұнатқан жігітіңіз, не қызыңыз бар ма?, қашан отбасын құрасыз?*, сынды сұрақтар мүлде жат. Ондайда сұрақтар қойылған жағдайда олар өздерін ыңғайсыз сезініп, сегелдеңге түседі, яғни бұл коммуникативтік шок алуында. Оларды қызықтыратын сұрақтар жансыз заттар, саяхат, мансап туралы болғанды ұнататынын аңғардық. Сонымен қатар, олар киім, дүние-мүлік туралы да сөз өрбіткенді қаламайды.

Осы орайда, профессор И. А. Стерниннің «Коммуникативное поведение» (2008 ж.) атты еңбегінде ресей тілшісі америкалық танымал тележүргізушісімен сұхбаттаса отырып, аяғында келесі сұраққа жауап алмақ болады: «Скажите, а сколько Вы зарабатываете?» Бұл сұраққа америкалықтың коммуникативтік шок алғанын көруге болады, оның алғашқы жауабы: «Сколько я зарабатываю? Вы хотите знать, сколько я зарабатываю?», деп қобалжып қайталайды, ал ресейлік тілші дым болмағандай, ештеңе сезбей қайта сұрағын қояды. Америкалықтардың сұрақты қайталауы, сұрақтың ыңғайсыз, олар үшін өрескел екенін білдіреді, деп берген. Ал, тілші: «Да, сколько Вы получаете?» Американец крайне растерялся и засмеялся нервным смехом: «О, сколько я зарабатываю...Ну, я много зарабатываю... Очень много...Больше, чем мне нужно...» И тут он стал оправдываться перед Д. Крыловым, стал говорить, что и за меньшую зарплату он бы так же хорошо работал, что ему нравится его работа. Тут решили завершить интервью. Американец на прощание пожал ему руку и, продолжая улыбаться, невпопад сказал: «О, сколько я получаю... Вопрос о моей зарплате мне еще никто в моей жизни не задавал...» [6, 8].

Америкалықтардың өмірлік қағидалары мен ұстанымдары жайында көптеген мысалдар келтіре беруге болады. Олардың ішінде коммуникация барысында жағымды да, жағымсыз мінез-құлықтар кездеседі.

Ресей ғалымы В.И. Карасик коммуникативті мінез-құлық көп өлшемді, дей келе ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып ұлттық коммуникативті мінез-құлыққа қатысты онға жуық ұстанымдарды атап өтеді. Одан шығатын қорытынды, коммуникативті мінез-құлықты анықтау, не зерттеу барысында жоғарыда атап өткеніміздей экстралингвистика, интралингвистикалық факторлардың елеулі үлесін ескеру қажет ақ.

Америкалықтардың коммуникативті мінез-құлықтарын қарастыра отыра, келесі кестеде көрсетілгендей вербалды байланысына қатысты өздерінің пікірі, олар тікелей байланысты қолдайды, жазбаша байланыс тіпті ұнамайды. Бетпе бет қарым-қатынасты қолдайтыны, сұрақ-жауаптың орынды болуын және әзілден де алыс емес екенін байқадық, енді бір ерекшелігі сөйлеу барысында тонның жоғары немесе қатты сөйлейтіндері анықталды.

Зерттеуіміздің барысында америкалықтардың коммуникация барысындағы мінез-құлықтарында орын алатын вербалды амалдар мен бейвербалды амалдар жинақталды. Осыған орай жинақталған вербалды амалдардың түрлерін төменде берілгендей:

- **тікелей байланыс:** америкалықтар тікелей қарым-қатынас жасаушылар қатарынан, яғни олар тікелей, анық және біржақты сөйлейді. Бұл қарым-қатынаста сын айтылса да, сыпайы және сынаудан аулақ болуға тырысады. Кәсіби ортада адалдық пен шынайылықты қолдаушылардан.

- **сұрақ қою:** әдетте америкалықтар бірдеңе түсініксіз болған жағдайда еш қысылмастан, еркін сұрақ қоя береді. Егер коммуникация барысында ешқандай сұрақ қойылмаса, демек бәрі түсінікті деп есептейді.

- **тон:** америкалықтар қоғамдық орындарда, әсіресе толқып тұрған кезде, жоғары тонда сөйлейді. Алайда, олар эмоцияға берілуді қолдай берілмейді. Мысалы, егер біреу эмоцияларын ұстай алмаса, оны оңашада қалдырған дұрыс және адамдардан эмоцияларын жасыруын талап етпейді, дегенмен бақылауда ұстау қажет, деп есептейді

- **әзіл:** америкалықтардың әзілі әдетте тікелей, көбінесе физикалық комедияға немесе асыра сілтеуге негізделген. Ирония, сарказм немесе кемсіту аз қолданылады.

Тақырып бойынша университеттің біріне АҚШ-тарынан келген 22-27 жас шамасындағы студенттермен сөйлесу барысында байқағанымыз, олар біздің жастардан айырмашылығын анықтадық. Мысалы, оларға көшеде бейтаныс адамның «қарындас/девушка», деп айтуы ерсі. Олардың танымында әр адам жастайынан еркіндікте болғанын қалайды. Қарапайым мысал ретінде, дастарқан басында, не бір жерге жиналғанда «жүр» немесе «кеттік» деген сөздер оларға өте өрескел, оларға бұл біреудің жетегінде жүргендей, не біреудің айтқанымен жүретіндей сезілетінге ұқсайды. Қазақта, «дастарқанға жайғас», «тамақтан ал» сөздері жиі қолданылады, ал мұндай сөздер оларға өрескелдік екен. Әңгіме барысында, ортақ таныс адам, «ұлт» туралы әңгіме мүлде табиғаттарына жат екенін байқадық.

Ал бейвербалды амалдарға тоқталар болсақ, америкалықтар коммуникация барысында жақын адамдармен қол алысып, қалған жағдайда қатты жақындамауға, яғни ара қашықтық сақтауға қатты назар аударады. Нақтысы жеке кеңістік болған дұрыс. Мәселен іскери кездесу барысы болсын, қоғамдық көлік, не қандай да бір қоғамдық орында кезекте тұрған америкалыққа артында тұрған адам қатты жақындап кетсе, ол үнсіз кезегін күтпей кетіп қалуы әбден мүмкін. Олар үшін сөйлеушіге, не тыңдаушыға қарау, не қарап сөйлеу де әдептіліктің белгісі. Жымию америкалықтарға тән, «американская улыбка» деген сөз қалыптасып, көптеген ортада сіңіп кеткен. Алайда олардың жымиысы немесе күлімсіреуі шынайы болмауы мүмкін, дегенмен оларға тән қасиет. Коммуникация барысындағы мінез-құлықтары бейвербалды амалдар арқылы анықталғанын айта кету керек. Мысалы:

- **физикалық байланыс:** америкалықтардың басым көпшілігі көпшілік алдында, достары мен отбасы арасындағы байланыстарға өте сабырлы болады. Ерлер мен әйелдер

үшін күнделікті қарапайым және кездейсоқ жағдайда құшақтасу қалыпты жағдай. Алайда, өздері жақсы білмейтін және қызметтестермен физикалық байланысқа шектеу қояды.

- **жеке кеңістік:** америкалықтар әдетте жеткілікті деңгейде жеке кеңістікті сақтауға тырысады. Мысалы, олар мүмкіндігінше қоғамдық көлікте басқа жолаушылардан қашықтықты сақтауға тырысады. Егер америкалық өзіне басқа адамның тым жақын екенін сезсе, ол бұл туралы айтпай-ақ орнынан өзіне ыңғайлы қашықтыққа шегінуі мүмкін.

- **тыңдаушыға қарап сөйлеу (окулесика):** америкалықтар коммуникация барысында адаммен тікелей көз байланысын сақтауға бейім. Бұл жылулықты, ашықтықты, адалдықты және қол жетімділікті көрсетеді.

- **күлімсіреу:** бұл америкалықтар үшін қарапайым ізгі ниет. Америкалықтар жоғарыда айтып өткеніміздей, жымию/күлімсіреу тән, мысалы: көшеде бейтаныс адамдардың жанынан өтіп бара жатқанда немесе оларға жылы жауап бергенде жақсы лебіз білдіруі мүмкін.

- **ым-ишара:** америкалықтар ортаңғы саусақтың сәл көрінетін белгілеріне ренжуі мүмкін, тіпті егер бұл оларға бағытталмаса да. Мысалы, бетті ортаңғы саусақпен сипау пассивті-агрессивті әрекет ретінде қарастырылуы мүмкін. Сондықтан кездейсоқ қимылдар үшін тек ортаңғы саусақты пайдаланудан аулақ болған жөн.

Адамдар сұқ саусақты және ортаңғы саусақты алақанды сыртқа қаратып көтеру арқылы "бейбітшілікті" немесе пацифизмді көрсетеді. Сұқ және ортаңғы саусақтардың қиылысуы сәттілік тілейді. Шеңберді құрайтын бас бармақ пен сұқ саусақты түрту, қалған үш саусақты созу – «келісім» белгісі. Америкалықтардың басым көпшілігі мұны *бәрі жақсы* немесе бір нәрсені *мақұлдайтындығы* туралы белгі.

Жалпы америкалықтарды эмоционалды деп айту қиын, дегенмен сөйлесу барысында бейвербалды амалдарды қолдану ерекшеліктері аңғарылады. Ресми жиын, немесе әріптестер, не қоғамдық ортада кез келген адам арақашықтық сақтап, бір біріне жақын тұрғанды ұнатпайды немесе бейтаныс адам болса да, жақын адамдардың да бірін бірі түртіп, денесіне қол тигізуі де ерсі қылық деп біледі. Атын білмесе, өзіне қараған мезетте басын изеп, мимика арқылы белгі беріп, сөзге тартқанды қалайды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеуіміз бойынша америкалықтардың коммуникативті мінез-құлқын ашу барысында біршама жинақталған мәліметтер америкалық азаматтармен араласу барысында жинақталып, екі тіл, екі мәдениет арасындағы өрескелдік, ыңғайсыз жайттар ғылымда коммуникативтік шок, мәдени шок туындайтынын анықтадық. Бұл жайында ғалымдардың теориялық зерттеулері арқау болды.

Жалпы бүгінгі таңда қоғамымызда екі тілділер қатарына қарағанда, үш не одан да көптілділердің белең алуы халықаралық қатынастың нығаюынан. Дегенмен тіл үйрену барысында, сол тіл өкілдерінің мәдениеті мен мінез-құлқы, тұрмыс-тіршілігі, т.б. танып білу маңызды орын алары сөзсіз. Сондықтан да бұл мәселені тереңірек қарастыру алдағы уақыттың еншісінде.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Жалмаханов Ш.Ш. Тіл білімі тарихы. Оқулық. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1999. – 203 б.

2 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Международное отношение, 1996. – 414 с.

3 Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.

4 Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. Под ред. Г.В. Рамишвили. – М., 1984. – 397 с.

5 HALL Edward T. The Silent Language. New York: 2001 Doubleday; p. 169

6 Стернин И.А. Коммуникативное поведение. – Воронеж, 2001. – 209 с.

Материал 25.03.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Zhalmakhanov Sh.Sh. (1999) *Til bilimi tarihi* [History of linguistics.] Textbook. - Seen: KarMU publishing house, - 203 p.
- 2 Vezhbitskaya A. (1996) *Yazyk. Kul'tura. Poznanie*. [Language. Culture. Poznań.] - M.: International relations, - 414 p.
- 3 Potebnia A.A. (1976) *Estetika i poetika*. [Aesthetics and poetics.] - M.: Art, - 614 p.
- 4 Humboldt V. (1984) *Izbrannye trudy po yazykoznaniyu* [Selected works on language learning] / Per. s nem. Under ed. G.V. Ramishvili. - M., - 397 p.
- 5 HALL Edward T. (2001) *The Silent Language*. New York: Doubleday; p. 169
- 6 Sternin I.A. (2001) *Kommunikativnoe povedenie* [Communicative behavior.] -Voronezh, - 209 p.

Коммуникативное поведение и языковые особенности американцев

П.Т.Медетбекова¹, М.С. Рахимова²

¹Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби, г.Алматы, 050040, Казахстан.

В наше время понятно, что часто происходят необычные и интересные вещи при налаживании отношений с представителями других национальностей, выезде за границу, посещениях/приезде в нашу страну с какой-либо целью. Один из них заключается в том, что известно, что ценности и особенности каждой нации отражаются в процессе общения. По прибытии в другую страну первое впечатление создает различное восприятие для каждой нации. Известно, что это действие не только во время речи, но и посредством жестов.

В статье основное внимание уделяется типам поведения и языковым, в том числе вербальным и невербальным характеристикам американцев во время общения. Анализ проводился путем сбора причин и обстоятельств культурного шока и коммуникативного шока, возникающих в процессе общения у американцев, приехавших в Казахстан. Коммуникативное поведение является общим, то есть связанным с первыми общими действиями при общении. Это связано с тем, что учет таких вещей как во время изучения языка, так и во время первоначального общения будет в значительной степени способствовать установлению дальнейшего общения и исследований.

Материал поступил в редакцию журнала 25.03.2023

Communicative behavior and linguistic features of Americans

P.T.Medetbekova¹, M.S. Rakhimova²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Kazakhstan.

Nowadays it is clear that unusual and interesting things happen when relationships with representatives of other nationalities are established, when we travel abroad, or foreigners visit our country for any purpose. The values and characteristics of each nation are reflected in communication. Upon arrival in another country we get the first impression which is different for each nation. It concerns not only the speech, but gestures also.

The article focuses on the types of behavior and language peculiarities, including verbal and non-verbal characteristics of American English during communication. The analysis was carried out by collecting the causes and circumstances of cultural and communication shock that arises in the process of communication among Americans who come to Kazakhstan. Communicative behavior is associated with the first actions during communication. Keeping such things in mind both during language learning and during initial communication contributes to establishing further communication and research.

Received: 25.03.2023

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

IRSTI 16.21.47.

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp18-24

A.G. Ganikyzy¹, G.K. Kortabaeva²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

² Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

SEMANTICS OF COLORS IN ANTHROPONOMY BASED ON KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

The life of every nation has always been associated with certain ideas about the nature of things. Since people formed their cultural traditions within a particular territory, accordingly the attitude to different objects and concepts in various traditions turned out to be extremely diverse. However, as cultural relations and interlingual interference, some idio-ethnic features could change over time. A noticeable diversity is observed when referring to the vocabulary of color terms, which varies from language to language even concerning primary colors, even though the human eye everywhere perceives the colorful diversity of the world in the same way. The article discusses Kazakh-English anthroponyms with color components. The common models of the considered type of personal names are revealed, the denotative meanings of the lexical bases of onyms are characterized, as well as the connotative meanings introduced by colors in anthroponyms. The ethnocultural component of the onomastic semantics of a proper name is described, based on the worldview of the people through the prism of the linguistic picture of the world.

Keywords: anthroponym, the ethnocultural component of semantics, culture codes, color-coding

INTRODUCTION

Personal names are the products of various periods of the development of society and representation of history and culture and part of the lexical fund of the language of every nation and contribute to the analysis and disclosure of various problems of etymology, word formation, phonetics, grammar, historical and descriptive dialectology and other sections of the private and general linguistics. Anthroponyms reflect the characteristics of the life of the nation in different historical periods, thereby fixing some changes in the political, social, and cultural life of the people. Each historical period has its world of naming, in the formation of which historical connections with reality, origin, development, methods of explanation, degree of distribution and scope of use, factors of naming and choosing a name, official and unofficial names, etc. were especially significant.

Colors are one of the most significant concepts in our lives. Colors are found in many areas, and in each area, they have their meaning. Initially, it is known from history that colors have had a special meaning. Nowadays, great attention is given to studying the semantics of colors in linguistics. This article discusses the semantics of colors in anthroponymy based on the Kazakh and English languages.

Anthroponymy (Anthroponomastics) is one of the main directions of onomastics and it is the science that investigates proper names and surnames. In general, the term “onomastics” came from Greek and means the art of giving names. Anthroponymy as a main direction of onomastics studies proper names and surnames of people, their origin, geographical distribution, development, and process of use. The subdivisions of anthroponymy include proper names, surnames, nicknames, and pseudonyms. According to Zerkina, the proper names take a great part in the life of every person, since they can be a storage of information about origin, history, nationality, occupation, family values, and traditions [1]. Anthroponyms are one of the most widely considered terms since

anthroponyms are accepted as the main source of the history of a language and the culture of a nation. Through anthroponyms, human life can be investigated from spiritual, cultural, social, and material aspects.

The object of the article is the color coding in anthroponyms in Kazakh and English languages.

The subject of this study is the aspect of the formation and functioning of the anthroponymy of the Kazakh and English languages

The main purpose of the article is to investigate anthroponyms in Kazakh and English languages.

The main aims are:

- to study the process of formation of the anthroponymic system of Kazakh and English languages

- to determine the theoretical and methodological foundations for the study of the anthroponymic system of two nations

- to analyze the semantics of the main colors in anthroponyms of Kazakh and English languages

MATERIALS AND RESULTS

In linguistics, especially cognitive linguistics, it became popular to consider color coding as the source of worldview, spiritual, and life experience of native speakers of a specific language. Researchers such as L. Whorf and E. Sapir take color coding as the main object of their investigations and made a great contribution to the study of other peculiarities of color coding.

Scholars such as V. N. Telya, R. M. Frumkina, A. Faizullina, G. F. Sattarov, and G. S. Hazieva-Demirbash investigated the semantics of colors in anthroponyms.

Kazakh anthroponyms were studied by T. Zhanuzakov, Zh. A. Agabekova, K. I. Esenberlin, A. Kaidarov.

English anthroponyms were investigated by scholars such as O.A. Kudrya, O.V. Kisel, and Zh. N. Zarutskaya

Kazakh anthroponyms

Based on the ideas of researchers the most color terms in anthroponyms of the Kazakh language are defined as white (ak), black (kara), and yellow (sary).

In the Kazakh language, the color “white” (ak) is associated with the words like honest, pure, innocent, milk, and dairy products. Anthroponyms with the white color are presented as a combination of nouns and adjectives. Anthroponyms such as Aknur, Aksamal, Akniyet can be demonstrated as examples of this form. As it was mentioned before, anthroponyms with the color term white are made from nouns and adjectives, and the function of the adjectives was describing some features of a person. Subsequently, the majority of these names are given because of the appearance of a person. For instance, Akkoz(ak+koz, a girl with light-colored eyes), Akshagul(aksha+gul, snow-white beauty), etc. Furthermore, other names are given to describe their ethical qualities or they wanted their children to have these kinds of qualities. Specifically, if they want their child to be honest and diligent, they gave names such as Akzhan, Akzhigit, Aktilek, Akbala. Another illustration for it can be the names like Akzhan(ak+zhan, beautiful soul), Aksaya(ak+saya, protection), and Aksamal(ak+samal, soft wind), in this case these names mean the person who is kind and good-hearted. Historically, as in every nation, Kazakhs were at war and used different kinds of guns. By adding the color term “white” to these guns they created the names such as Akmardan (ak+mardan, brave man), Akalmas (ak+almas, blade), Akberen (ak+beren, dagger of steel) which are connected with military actions and that is why these names mean “courage, fearlessness”. Another essential point is the semantics of female names with this component; the color term “white” was added to the female names to highlight their “beauty” and “grace”. For example, Akkal(ak+kal, a girl with a birthmark; in Kazakh culture girls with birthmarks are regarded as beautiful girls), Akzharkyn (ak+zharkyn, glowing, glittering), Akmarzhan(ak+marzhan, white pearl), Akzhuldyz(ak+zhuldyz, a star) [2].

Complementary to the anthroponyms with “white” color, anthroponyms with “black” color also have valuable information about culture. In Kazakh culture, the color term “black” has both positive and negative meanings and there are a lot of varieties of phrases and idioms with this color. As an example, “kara kush” (kara=black, kush=power)-strong,

“kara kazak”- plebeian, “kara kagaz”(black paper)-funeral paper,”kara orman”(black forest)-wealth.

Similarly to the “white” color, the color term “black” in anthroponyms is used to describe the appearance of a person. The anthroponyms such as Karakoz(kara+koz, a dark-eyed girl), Karashash(kara+shash, a girl with dark hair), Karakas(kara+kas, a girl who has black eyebrows) can be examples for describing appearance. The other group of anthroponyms with the color term “black” has connotational meaning: Karabek (kara+bek, a strong and honorable man), Karakozha (kara+kozha, the word “kozha” cannot be translated directly because it deals only with Kazakh culture and the word “kozha” can be the analog of the “mister” or “lord” in English), names which are above given the meaning “strong”. Whereas anthroponyms such as Karatay(kara+tay), Karasay(kara+say), Karakus(kara+kus) mean “huge, powerful”. As was written before, anthroponyms with the color term “black” have two meanings: positive and negative. Another meaning of this color term is negative and anthroponyms such as Karabai (kara+bai(a rich man), and greedy person, this name is used in many Kazakh fairy tales, and stories) are observed to illustrate this meaning [2].

More importantly, the color term “yellow (sary)” is also found in Kazakh names: Sarygul(sary+gul(flower) means “beauty”), Sarybai (sary+bai, a rich man, the color term “yellow” is associated with gold)

In brief, in the Kazakh language anthroponyms with color terms are explored in two ways.

Firstly, names with color terms are given to describe the appearance of a person.

Secondly, color coding in anthroponyms has connotational meaning. Furthermore, it should be highlighted that by adding color terms to the anthroponyms, they preserve their previous meaning, and then connotational meaning that is associated with a national worldview is stratified to them [2].

Table 1. Kazakh anthroponyms

Anthroponym	Meaning
Akedil	Ak(white)+Edil(name of the river(Volga) This name is given because of the geographical position of birth. Mostly, people who were born in this area have this name.
Akziya	Ak(white)+Ziya(sunlight, glow) The name is given to girls The Kazakhs give this name because they want their daughters to shine bright.
Akkal	Ak(white)+kal(birthmark) Akkal is given to girls because of their birthmark
Akkozy	Ak(white)+kozy(lamb)(male name) The origin of this name is closely connected with the lifestyle of Kazakhs. It is known from history that Kazakhs dealt with animal husbandry.
Akzhan	Ak(white)+zhan(soul) The innocent, honest person
Aknur	Ak(white)+nur(sunlight) The name is given to girls so that they illuminate their surroundings
Aksamal	Ak(white)+samal(breeze) Parents give this name so that their daughters have a bright and easy life
Akniet	Ak(white)+niet(intention) The name is given to both man and woman, with the purpose to have

	pure intentions
Aktan	Ak(white)+tan(morning), The effulgent person This name was given to a child who was born early in the morning.
Akzhigit	Ak(white)+zhigit(youth) The strong man
Karaman	Kara(black(strong, big))+man(from Persian man), ancient name Strong man
Karakoz, Karakas, Karashash	Kara(black)+koz(eye), black-eyed girl Kara(black)+shash(hair), black-haired girl Kara(black)+kas(eyebrow), the name is given to girls with black eyebrows
Sarygul	Sary(yellow)+gul(flower) A beautiful girl
Sarybai	Sary(yellow)+bai(a rich man) A rich man [3]

English anthroponyms

In general, as in other languages, In English, proper names are closely connected with society, historical background, and culture. The majority of anthroponyms with color terms in English are surnames. Based on the findings, most of the surnames are based on color terms and the basic color terms that are investigated are black, red, white, brown, and grey. Some of the colors are represented by more than one surname; for instance, the color term “white” is represented in surnames such as “White” and “Whyte”, the color term “red” is represented in surnames like “Reid” and “Russel”.

According to Bowie and Jackson, surnames with the color term “brown” is the second most common surnames in English. Similar to the Kazakh language, in English, the origin of surnames with brown color is derived to describe the appearance of a person with a brown complexion, brown hair, or brown clothing. Likewise, the color term “grey” also represented a person with grey hair. Then again, the color term “black” in surnames is used to describe the color of the hair of a person. Complementary to this, the color “black” is used in surnames because of some historical events. To be more precise, the surname “Black” is related to the story of Wilfricus Niger. This surname was given to him because of blackening his face with coal to be rescued from enemies. Whereas in the Western Isles, the origin of the surname “Black” is defined as a surname given to a person because of amassing of dirt. Another essential point was added by Kaufman (2018), according to him this surname has some historical background and it was given to Spanish mercenary Sir Pedro Negro for having dark skin in the sixteenth century. Considering all information it can be concluded that the color “black” is added to proper names to describe the appearance and because of the accumulation of dirt. [4] An equally important color in surnames is “white”. The color “white” is also used in surnames to characterize the color of hair and it can mean “blonde” and “fair” hair. Additionally, according to the findings, the surname “White”, and “Whyte” came from the Gaelic and means “son of the fair lad or servant” [5].

The next color term is “red” and when it is used as a surname, it had different spellings such as Read, Reade, Reed, Red, and Redd. This surname came from Scottish and was given to people with red hair or a ruddy complexion. In addition, based on some sources, this surname was given to people who lived in a clearing. The other representation of “red” is the surname “Russel”. Historically, the surname “Russel” came from French and was given to a red-haired person since in Old French “rous” means “red”, or “little red” [6].

In the same way, rare and unusual anthroponyms with the color terms “pink” and “blue” are also found in the English language. The origin of the surname “Blue” can have two possible variants. Firstly, this surname may come from Scottish and the interpretation is “son of the blue lad”. The second possible variant is that it came from French (“bleu”-blue) and it was used as a

nickname for people who wore blue clothes and for people with blue eyes [7]. While the surname “Pink” was given to a cheerful and happy person as a chaffinch. Originally, the surname “Pink” was derived from a nickname and it was of early medieval origin [8].

Taking into consideration all information, it can be concluded that English anthroponyms with color terms were representatives of an appearance of a person.

Table 2. Differences and similarities of Kazakh and English anthroponyms.

Color	Kazakh	English
White	Aknur,Aksamal,Akniyet,Akzhan, Akzhigit,Aktilek,Akbala,Akmarzhan	White,Whyte
Black	Karatay,Karasay, Karakus, Karabai	Black
Yellow	Sarygul ,Sarybai	—
Red	—	Read,Reade, Reed,Red,Russel
Blue	—	Blue
Pink	—	Pink

DISCUSSION

Based on the findings, it has been shown that anthroponyms in Kazakh and English languages have both similarities and differences. However, according to research, anthroponyms in two languages have more differences than similarities. In general, these two languages are different in several aspects such as historical, geographical, linguistic, and political. Historically, these two nations faced different historical events that influenced their ways of development. Their geographical position also made a great contribution to the difference in language. Consequently, the culture of Kazakhs and English is not the same; people think differently and perceive the world differently from each other. The worldview and perception of a person, customs, and traditions are closely connected with language and its development; therefore anthroponyms in these languages have dissimilarities. Furthermore, from the genealogical and typological points of view, The Kazakh language and the English language are completely different. These two languages belong to different language systems and families. The Kazakh language belongs to the Altai family, Kipchak group and it is the Turkic language. Also, the Kazakh language structurally and typologically belongs to agglutinative languages. Whereas the English language is originally an Indo-European language and it belongs to the West Germanic language group. From a structural aspect, it belongs to inflectional languages.

CONCLUSION

The main color terms in personal names in the Kazakh language are black, white, and yellow. Whereas in English the basic color terms in anthroponyms are black, white, yellow, grey, and red. The next difference is that in English color terms are mainly occurred in surnames, while in the Kazakh language in names and surnames. Talking about similarities, in both languages color terms are used to describe the appearance of a person. Nevertheless, it should be highlighted that in the Kazakh language in contrast to English color terms are used to give some connotational meaning that is closely related to cultural and historical events.

Considering all information, it can be concluded that Kazakh anthroponyms and English anthroponyms mainly different. The cultural and historical background influenced the way of giving names in Kazakh culture. Unlike the Kazakh language, anthroponyms in English mainly connected with the appearance of a person. All historical, geographical, linguistic and cultural factors influenced the process of giving name and formation of anthroponyms.

REFERENCES

- 1 Kisel O. V., Lukina O. A., Mikhailov V. V., Zerkina N. N., Historical and Social Background of English Name Giving Process, Arab World English Journal (AWEJ), 1(9), 88-96(2018).
- 2 Nietbaj K.A., Orazbaeva E.B., Tautaeва G.B. *Reprezentaciya cvetooboznachenij v kazahskoj antroponomii* [Representation of color designations in Kazakh anthroponymy], Vestnik nauki i obrazovaniya [Bulletin of Science and Education], 1(104), 19-23(2021). [in Russian]
- 3 Zhanuzak T. *Esimder syry* [The secret of names] (Almaty, 2004).
- 4 Ellen S. B. New Directions in Colour Studies (Glasgow, 2011)
- 5 Hough C. Onomastic Uses of the term “White” (Glasgow, 2016)
- 6 Bowie N., Jackson G. W, Surnames in Scotland over the last 140 years (2003)
- 7 Last Name: Pink. Available at: <https://www.surnamedb.com/Surname/Pink> (accessed 13.02.2023)
- 8 Last name: Blue. Available at: <https://www.surnamedb.com/Surname/Blue> (accessed 13.02.2023)

Received: 14.02.2023

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі антропонимиядағы түр мен түс семантикасы

Ә.Ғ.Ғаниқызы¹, Г.К. Кортабаева²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

Әрбір халықтың өмірі әрқашан заттардың табиғаты туралы белгілі бір идеялармен байланысты болды және адамдар белгілі бір аумақта өздерінің мәдени дәстүрлерін қалыптастырғандықтан, мәдени байланыстар мен тілаларлық интерференция ретінде кейбір идиоэтникалық ерекшеліктер уақыт өте келе өзгеруі мүмкін болғандығына қарамастан, әртүрлі дәстүрлердегі әртүрлі заттар мен түсініктерге қарым-қатынасы алуан түрлі болды. Адамның көзі барлық жерде әлемнің түрлі-түсті әртүрлілігін бірдей қабылдайтынына қарамастан, тілден тілге тіпті негізгі түстерге қатысты да өзгертін түс терминдерінің сөздік қорына сілтеме жасағанда айтарлықтай әртүрлілік байқалады. Мақалада қазақ-ағылшын антропонимдердегі түр мен түс компоненттері қарастырылады. Қарастырылып отырған кісі есімдерінің қазақ-ағылшын тілдеріндегі ұқсастықтары және айырмашылықтары, онимдердің лексикалық негіздерінің денотативті мағыналары, сондай-ақ антропонимдерге колоративтер енгізген коннотативтік мағыналары сипатталады. Жалқы есімнің ономастикалық семантикасының этномәдени компоненті халықтың дүниетанымына сүйене отырып тілдік призма арқылы сипатталады.

Кілт сөздер: антропоним, семантиканың этномәдени компоненті, мәдениет кодтар, түс белгілеулер

Материал 14.02.2023 баспаға түсті

Семантика цветообозначения в антропонимии казахского и английского языков

А.Г.Ғаниқызы¹, Г.К. Кортабаева²

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

²Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

Жизнь каждого народа всегда была связана с определенными представлениями о природе вещей, а так как люди объединялись и формировали свои культурные традиции в пределах конкретной территории, то и отношение к разным предметам и понятиям в различных традициях оказалось крайне разнообразным, хотя по мере культурных контактов и межъязыковой интерференции некоторые идиоматические особенности со временем могли видоизменяться. Заметное разнообразие наблюдается, когда обращаются к лексике цветообозначения, которая варьирует от языка к языку даже применительно к основным цветам, несмотря на то, что нормальный человеческий глаз повсюду воспринимает красочное разнообразие мира одинаковым образом. Статья посвящена изучению и анализу казахских английских антропонимов с компонентами цветообозначения. Выявлены распространенные модели рассматриваемого типа личных имен, охарактеризованы денотативные значения лексических основ онимов, а также коннотативные смыслы, привнесенные колоративами в антропонимы. Описан этнокультурный компонент ономастической семантики собственного имени, основанный на миропонимании народа через призму языковой картины мира.

Ключевые слова: антропоним, этнокультурный компонент семантики, коды культуры, цветообозначения

Материал поступил в редакцию журнала 14.02.2023

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

А.Т. Қажыбай¹

¹филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессор-ассистенті, КеАҚ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-6018-8784>, E-mail: yannon-fiction@yandex.kz

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ҚҰНАНБАЙ ОБРАЗИНЫҢ СОМДАЛУЫ

Мақалада М. Әуезовтің еңбектеріндегі Құнанбай жайлы деректер бұрынғы-соңғы зерттеулермен байыппен салыстырылып, роман-эпопеядағы Құнанбай бейнесі тарихи шындық пен көркемдік шешім тұрғысынан зерделеніп, тарихи тұтқалға мен кейіпкер мәселесі пайымдалады. Құнанбай образын жасаудағы М. Әуезовтің шеберлігі әлем әдебиеті классиктерінің поэтикалық тәжірибесімен салғастырыла-салыстырылып, тарихи шындық пен әдеби көркем шындық арасындағы өзара байланыс және айырмашылықтың арақатынастары айқындалып, аналитикалық және синтездік сипатта талданады.

Еңбекте сонымен қатар, Құнанбайдың өмірі мен қызметі өз заманының шындықтарымен сабақтастықта, жан-жақты кешенді түрде зерттелініп, сол заманның ерекшеліктері, олардың Құнанбайдың тіршілік болмысына еткен әсері, сол дәуірдегі патша шенеуніктерінің Құнанбай жөніндегі таным-пікірлері, ой-толғамдары да қарастырылады. Келтірілген деректер мен Құнанбай, оның замандастары туралы әңгімелердің эпопеяда суреттелу, көрініс табу жолдары, өмір шындығы көркемдік шындыққа айналдырудағы, автордың шығармашылық психологиясы, кейіпкердің характерін ашудағы жазушы шеберлігіне көркем мотивировкасы мен себептеріне баса назар аударылады.

Кілт сөздер: роман-эпопея, образ, эпикалық бейне, тарихи роман, тарихи шындық, тарихи тұтқалға, диалог, полилог, конфликт, психологиялық талдау, көркемдік шешім

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

М. Әуезовтің роман-эпопеясының ең басты ерекшелігі – бұл шығарманы автордың XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық қатынастарының мәніне терең бойлап көптеген құбылыстарды көрсетуде шын мәніндегі тарихи құжаттарға арқа сүйей отырып суреттеуінде. М. Әуезов осы міндетті тамаша орындап шыққан, демек қажетті идеялық көркемдік концепцияны дәл тапқан. Тарихи шындықтан көркем шығарма туғызу үшін ең әуелі жазушыға материал керек. Ол үшін сол дәуірдегі алам тағдырын қазу, қопару қажет.

Бұл әлем классиктерінің басында болатын жағдай. Басқасын айтпағанда, жұрты басқа, елі бөлек, шалғайда жатқан ғалымдардың ішінде шығыс жұлдыздары Науаи мен Жәми туралы өшпес мұра қалдырған ғалымы Бертельстің үлкен лабораториясы болған, ол материал әбден жиналып бітпей өзі де жазуға кіріспеген, өзгеге де жаздырмайтын болған. «Тарихи роман туралы мен тарихи документтердің негізінде ғана ойлай аламын. Менің жеке өз басым қайткен күнде де документті «сипап» көруге, оны өз қолыммен ұстап сезінуге, өз көзіммен көруге өте-мөте құштармын. Мен тап сонда ғана сезінемін, ол менің творчестволық санама сонда ғана жетеді» [1, 123-124], – деген О. Форш ойы да онымен ұштасып жатады.

Әңгіме материалда, ол жиналып біткен соң арғы жағы жазушы қиялының ұшқырлығы мен қарымдылығында: ұлылар ұлыларша, басқалары қолынан келгенінше ойдан шығарып образ жасайды, әрбір кейіпкерлерін сомдап алады, солармен бірге бөтен дүниеге еніп, бірге тіршілік ете бастайды, оның ақыры қарапайым пенде сене бермейтін сиқырлы дүниеге

айналып шыға келеді. «Маңым толған адам – өз қаһармандарым, маза бермейді...» деп, Гончаровтың айтқанындай болып шыға келеді. Тургеневше келсек, «Әйтеуір өз қаһармандарым өзіме қашан ескі, жақсы таныс боп алмай, өзін көзіммен көріп, үнін құлағыммен естімей, қалам түртпеймін» болып шығады. Айта берсе тіпті көп. Бальзак, Бомарше, Толстой, Чехов, Ибсен, тағы-тағы жалғасып кете барады. Роман-эпопеясын жазуды бастағаннан-ақ М. Әуезов те осындайларды бастан кешті. Айналып келгенде шығармашылық фантазиясыз болмайды; ойдан шығару шындықтан шалғай жатқан оқыс нәрсе емес, сол шындықты сұрыптау, саралау, өзі таңдаған тұлғасын әрі жинақтау, әрі даралауға образ, көркем бейне жасауға алып барады. Роман-эпопеядағы түңгі жұлдыздай самсаған образдар ішіндегі Құнанбай образының дүниеге келуінде сыр көп.

КІРІСПЕ

Құнанбай – эпикалық бейне; кескін-кейпі, мінез-құлқы, іс-әрекетімен тұтас көрінеді, әрі толық жинақталған, әрі әбден дараланған тип. Ол сөйлеген сөз тек Құнанбайға тән, ол істеген іс тек Құнанбайдың ғана қолынан келеді, қай жағынан алғанда да көз алдында тек Құнанбай тұрады. Эпопеяның фабуласы әуелі Құнанбай образын жасауға, одан кейін онымен бір жағынан генетикалық, бір жағынан көркемдік байланыстағы Абай образын жасауға құрылған фабула. Бұл тұста көрнекті әдебиеттанушы А.Г. Цейтлиннің: «Самым широким источником фабулы является современные писателю действительность, бытовой уклад и отдельные реалии, свидетелем которых он является. Чрезвычайно полезно в основу положить факт действительной жизни» [2, 345], – деген байламы дәп келіп тұр. Демек, бай фабуланың кайнар көзі тарих, екіншіден сол ортада автордың болуы, оны ел жұртқа үшін жазушыдан шеберліктің болуы, үшіншіден, автордың шығармасында сол материалдарды молынан орынды пайдалануы. Осының бәрін тарих қозғалысына, қоғамдық өзгерістерге байланыстыра отырып, М. Әуезов роман-эпопеясын жазуда кемеңгерлікпен қолдана білді.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Әлем әдебиетіне үңілсек, әдебиет пен өнер жайында айтылған әр алуан тұжырымдардың ішінде роман жайлы, соның ішінде тарихи роман жайлы, ондағы көркем образдардың жасалуы жайлы айтылған ойлар да, сөздер де орасан көп. Мақалада талдау, зерттеу, салыстыру әдістер негізге алынды.

ТАЛҚЫЛАУ

Француздың ұлы романисі О. Бальзактың «Өнер дегеніміз шындықтың шығармашылықпен өңделіп бейнеленуі» [3, 216], – дегеніне түсінік беріп жатудың өзі артық. Сонда бұл қай өнер, қандай шындық туралы? – деген сауал еріксіз ойға оралады. Осы тұжырымдарды кеңестік дәуірдегі өнерге, роман және тарихи роман жанрына, ондағы тарихи және көркем образдардың жасалуына телуге келе ме? Қиын заманда жанайқайы қиналыстан туған шығармаларға әлемге ортақ тұжырымдар тұрғысында пікір айтудың өзі ретсіз. Дегенмен, кеңестік идеология соның бәрін күшпен иіп әкеліп, өз дегеніне көндіріп отырды. Әйтпесе М. Әуезов өз туындысы жайлы «Абай кезіндегі қазақ даласында күні өтіп бара жатқан, бірақ тамыры әлі де тереңдегі ескіні мен Құнанбай образына жинақтадым», – дегенді айтпауы мүмкін еді. Қайдағы «ескі» десек, бұл Құнанбай дәуірінен жарты ғасыр өткен соң дүниеге келген ұғым, «жаңа» заманның әкелген жалған ұғымы. Құнанбай дәуірі кер заман толқынының өз ағысымен ағып жатқан кезі, көне ұрпақты жаңа ұрпақтың жаңарту процесі – тарихи да заңды құбылыс. «Демек, Құнанбай образы идеялық жағынан алып қарағанда, сол дәуірде қазақ даласына орыс халқының мәдениеті арқылы еніп келе жатқан, келешегі зор жаңаның жолындағы кедергіні – ескіні көрсету нәтижесінде туды» [4] – дегені бәлкім, басқа арнаға түсіп кеткен өз шығармашылығы жайлы амалсыз айтқан сөзі де шығар. Осы орайда

орыс әдебиетіндегі И.С. Тургенев жасаған «Әкелер мен балалар» романындағы ескі мен жаңаның тартысына келсек, ол мүлде бөлек дүние, бұл – уақыттың өтуі нәтижесінде ескіні жаңаның заңды ауыстыруы, феодализм батпағынан әрең шыға бастаған орыс капитализмінің айқын көрінісі.

Өйткені, кейіпкер Құнанбай мен тарихи тұлға Құнанбайдың өмірі, жеке басына қатысты оқиғалардың өзі өмір сүрген заманының тарихи шындығымен салыстыра талдау ұлы шығарманың түпкі көркемдік мақсатын терең түсінуге мүмкіндік береді. М. Әуезовтің өзі де бұл мәселеге ерекше көңіл бөлген. 1933 жылы жарияланған «Абайдың туысы мен өмірі» атты зерттеуінде: «Біздің мақсат – осы қарастырылатын адамдардың барлығының өмірін бізден алыс заманда, бүгінгі өмірімізден бөлек күй, бөлек шарт, бөлек тарихи дәуірде бүгінгіден бөлек болғандығын анық көрсету. Сондықтан біздің міндетіміз – қаралау емес, бүгінде анығын білгісі келген жұртшылыққа Құнанбайдың дәл пішінін көрсету. Бұл сөздің басын Абайдың жайы деп алып, Құнанбай жайын көп таратып айтып кетсек, солай болуына себеп болып отырған да – осы міндетті көп ойлағандық», – деп жазды [5, 111].

Жазушы Құнанбайдың тарихи тұлғасын көркем образға айналдыру барысында да оның мемлекеттік адам екендігіне ерекше мән беріп, жағымсыз кейіпкер ретінде емес, аса күрделі тарихи-трагедиялық бейне ретінде бейнелеуге ұмтылған. Абаймен Құнанбай арасындағы қатынасты қоғамдық қайшылықтар дәрежесіне көтеріп көрсетті.

Құнанбайдың көркем бейнесін жасауда жазушы тарихтағы болған оқиғалар мен оларға қатысты болған адамдарды дәл сол күйінде көркем шығармада пайдалана бермеген. Мысалы, Қодар жайлы әнгімелердің бәрін тәптіштеп баяндай бермеген, оқиғаға қатысты адамдардың кейбіреулері өзгертіліп, оқиғаның өрбуінің өзін жібірін жатқызып баяндап, Қодарды аянышты көрініспен суреттеген. Сондықтан да Абай жайлы романдар аяқталған кезде жазушыға көптеген сұрақтар, пікірлер келіп түсіп жатты. Көркем шығарма көркем бояулармен, сол романда айтылып отырған негізгі оқиғаға байланысты жазушының өзінің бағыты мен өзінің қиялынан туған көркемдікпен әсерлі етіп жазылады. Тарихи шындықты көрсету үшін көркемдік әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып, жазушының өз қиялымен де өзгерістер туғызуы заңды құбылыс. Жазушының көркем шығармадағы көркем образдарды жасауда өзінің белгілі бір мақсатты ойы, бағыты шарықтауға тиіс. Абай жайлы романдар аяқталып, түрлі тілдерге аударылып, бағасын алып жатқан кезде 1959 жылы М. Әуезов роман жайында, оның жазылу мақсаты турасындағы ойын: «Романдарымды жазған кездерімді еске алғанда, менің есіме ең әуелі, Қодарды жазалау көрінісі түседі. Менің жоспарым бойынша бұл көрініс кітаптағы орталық қақтығыстарға эмоциялық кілт болуға тиіс еді. Әуелі мен бұл көріністі елге тарап кеткен (әсіресе Құнанбайға туыс ауылдарда) версияға сәйес көрсеткім келді. Оған байланысты Қодар әділ жазаланған болатын. Бірақ, тарихи материалдарды зерттеуге сын көзбен тереңдей отырып, мен жағдайдың шын мәніне бардым. Осылайша мен Құнанбайдың Қодар мен оның туыстарынан тиісті жерді тартып алуға көз тіккенін ұқтым.

Бұл факт маған Құнанбайдың жаңа бейнесін ашты. Жағымсыз көрінісін психологиялық қақтығыста және барынша көптің көз алдына елестетуге мүмкіндік жасады [6].

Автор өзінің шығармасында көркемдік шындыққа жету жолын тарихи оқиғалармен тарихи тұлғаларды түрлендіру шеберлігінде түрлі бейнелеу тәсілдерін, портрет, диалог, полилог арқылы кейіпкерлердің мінезін ашуға пайдаланады.

Портрет жасаумен қатар кейіпкерлер характерін ашып, оқиға желісін қоюландыра түсуде М. Әуезов диалог, полилог құрудың шебері. Осы арқылы роман-эпопеяның бірінші кітабында Құнанбай және оның жақтастары мен қарсыластары арасында көптеген мәселелер ортаға түсіп, бірде шешімін тауып, бірде бітіспес дауға айналып отырады.

Диалог – адамды, қоғамды, табиғатты кейіпкерлер тағдырынан сыр қозғау арқылы танытудың құралы. Мысалы, роман-эпопеяда нақты келтірілмеген, бірақ естеліктер бойынша үлкен оқиғаға қозғау салған Құнанбай мен Барақ сұлтан арасындағы оқыстан туған диалогтан күтпеген жаңалықтың беті ашылады. Қодар ісі туралы құпия сырдың ұшы шығып, аяғы үлкен трагедияға айналады немесе Құнанбайдың өзі алдынан кесе өтпей, құрмет тұтқан Алшынбай би романда көбінесе диалог арқылы көрініс береді. Диалог – кейіпкерлер

арасындағы байланыстың деңгейін айқындайды, адамгершілік парасатты сездіреді. Бұл тұрғыда ұлттық салт-сананы берік ұстанған ақылгөй би Алшынбай сөздерінен оның есті қауым өкілі екені үнемі бой көрсетіп отырады, Құнанбай және оның мықты қарсыластарының (Бөжей, Байсал, т.б.) ойын, іс-әрекетін ол күндік жерден сезіп отырады. Алшынбайдың ісіне сөзі сай текті жан екені елді татуластыруда, үлкен дауларда байлам айтуда айқын көрінеді.

Ұлттық характерді сомдауда диалогтың көркемдік компонент ретіндегі орны ерекше. Өйткені онда кейіпкердің тілдік сөйлеу ерекшеліктері орынды қолданылады. Сол арқылы кейіпкердің ойлау қабілеті, әлеуметтік тегі, қоғамдық бейнесі, алған тәрбиесі, болмысы байқалады. Роман-эпопеяның бірінші кітабындағы құпия сырларды баяндау көбінесе диалог арқылы берілген. Абай мен Жиренше арасындағы [4, 32] диалогтан жан дүниесі мен Жиреншенің саяз да содыр мінезі көрінеді. Қодар мен Қамқаның көне қыстаудағы диалогінен [4, 33] қорғансыз екі жанның болашақ тағдырының лебі суық желдің ызыңымен қоса есіп тұрғандай сезіледі. Сүйіндік пен Бөжей арасындағы диалогтан [4, 37] қонысқа талас, бітіспей келе жатқан жер дауы көрінеді. Зере мен Құнанбай арасындағы диалогтан [4, 146] елге өктем Құнанбайдың ана алдындағы бір сәт бәсенсіп, шарасыз кейіпке түсуін байқаймыз. Құнанбай образына қатысты басқа диалогтардың бояуы қанық, дифференциалды. Психологиялық талдаудың ұтымды компоненттеріне айналатын тұстары жиі. Құнанбай сөздерінен оның кімге өктем қарап, кіммен аз да болса санасатыны (Алшынбай, т.б.) айқын көрініп отырады. Құнанбай мен Абай диалогінен [4, 147] өктем әке мен азаматтық тұлғасы биіктеген бала арасындағы өресі биік тартысты көреміз. Басқа диалогтардан (Құнанбай мен Майыр [4, 95; 96], Алшынбай мен Майыр [4, 95; 96], Шөже мен бір топ кісі) зілсіз ирония, юморлық ирония, сарказмның ащы ирониясы тағы басқа тәрізді небір халықтың доминиантын ұшыратамыз. Соның арқасында көркем шығарма өмірдің өзіндей шынайы. Сөйтіп, мұндағы диалогтар көбінесе полилогқа ұласып отырады. Полилогта халық тағдыры сынға түскен кезеңдік оқиғаларға байланысты жұрттың пікірі айтылалы. Полилогқа қанша кейіпкер қатысса да, олардың сөзі, мінез-құлқы, әрекеті, адамдық бет-бейнесі, әлеуметтік сана деңгейі, көзқарасы шамаланып, дараланып тұрады. Полилогтың қызметі барынша қомақты, көп қырлы. Көп жеке адамның іс-әрекетін, жағымды-жағымсыздығын, әділетті-әділетсіздігін, ізгі не зұлым қылықтарды бірімен бірі пікір, ой таластыра отырып ашып береді. Олар осындай сарабал да сара тұжырымнан кейін ірі қимылға беттейтін ортақ мәмілеге келмек. Жазушының өзі роман-эпопеяның кілті деп атаған Қодар жазасы алдындағы жас Абай куә болған Құнанбай, Сүйіндік, Бөжей, Байсал, Қаратайлар арасындағы полилогтан [4, 28] біз осыны байқаймыз.

Қодар мен Қамқаны жазалау кезіндегі жүз қаралы жиын арасындағы полилогтан [4, 40] Қодардың ең соңғы жанайқайы, жазалаушылардың оған жала жаба отырып, сөзін тыңдамай, қара бет қылуы, яғни надан елдің қатал жазасының жан төзгісіз қайғылы көріністері айқын көрінеді. Бөжей мен Құнанбайды татуластырушы жиынның полилогынан [4, 110] сол үшін жас сәбиді құрбан еткен қатал шешімді, қазақтың бұрыннан келе жатқан ескі үрдісінің бірін көреміз.

М. Әуезов Құнанбай портретін жасағанда, онын сыртқы келбеті, бет-бейнесі арқылы бүкіл эпопеяға арқау болатын оның іс-әрекетін, психологиясын, жан дүниесін тұтас сомдап келтіріп отыр. Құнанбай портреті сол отырған адамдармен жасаған қарым-қатынасын айқындай түседі. Сонымен, Құнанбай образы ол араласқан диалог сөздерден, жеке адамдармен арадағы қақтығыстардан, араздасу, достасу, түсінісу, келісу, бітімге келу тәрізді түрлі құбылыстардан оның мінез-құлқы арқылы типтік портреті әртүрлі сипатта көрініп, биіктей түседі. Романды оқып отырғанда жазушының әрбір эпизодтағы оқиғалардың, шиеленіскен тартыстардың ақиқат себептерін түсіндіре отырып, Құнанбайды ақтап та отыратыны айқын байқалады. Көркем шығармадағы көркем бейне өзінің көркемдік бояуымен суреттелуі тиіс. Ондағы суреттелген оқиға өмірде болуы да, болмауы да мүмкін, оны жазушы көзбен көргендей етіп бейнелейді. Сондықтан М. Әуезов Құнанбай бейнесін өмірдегі болмысымен де, кей жерлерінде ақиқат өмірдегі қалпынан өзгертіп те бейнелеген.

Эпопеяны оқи отырып, Абайдың жас кезінен бастап өсу жолындағы әрбір қадамына өзінің «әке» атты үлкен ұлағатының барлық қасиетін екен Құнанбай әке деп білеміз. Құнанбай образын жасауда жазушы оның тарихи ортасының сипатын айқын, халықтық үлгіде жеткізеді. Мысалы, 1868 жылғы «Жаңа Низам» заңдарына байланысты қазақ даласындағы өзгерістер нәтижесінде Құнанбайдың әдеби бейнесі де өзгеріп, жаңа мәнде көрініп отырады. Ел басқару ісінде ендігі беталыс – тізгінді балаларына ұстату. Бұл арада Құнанбайдың әдеби болмыс-бітімі, психологиясы мен мінезі де өзгеріп отырады.

Құнанбай «Адамның қай мінезі қасиеті болса, сол мінезі міні де болады. Жақсылық кісінің айнымас табандылығында деп білемін. Соның түбінен міні шығатын кез де болатын шығар» дегеннен басқа шешіліп, ішкі сырын, не ойлайтынын сездіре қоймады. Олардың жауабын білмек болған бала алдында жұмбақ күйінде қала берді. Алдыңғы мәжілістес болған Құлыншак, Сүйіндік, Байдалылардай емес, шешендіктен гөрі басқа сыр барлығын көрсетті, олармен салыстырғанда қабат-қабат шың сияқты. Байдалы сөздерінің оралымдары мен ой өрістетулеріне қатты толқып, ширыққан бала енді үлкендердің жаңа, тың қырына кездесті.

Жақсылық табанды адамның қолынан ғана келетінін жазушы Құнанбай арқылы жайдан жай айттырып отырған жоқ. Әлішер Науаи: «Ізгілік – қасиетті іс. Ізгілікті адам бұл қасиетті құдайдан алған. Ерлік, ізгілік – туыс нәрсе, олар егіз. Ондай жақсы (қасиетті) нәрсе бұл дүниеде жоқ. Адамдарда сатқындық бар екеніне көзі жеткен соң, олар адамзат баласынан келместік әлеміне жоғалып кеткен» [7] дегенді айтады. Қай қылығы болса да Құнанбайдың туа біткен қасиеті екеніне қаламгер назарды аударады, ол нені болса да – жақсылық, жамандықты болса да мықтап ұстанатын адам.

Роман-эпопеядағы Құнанбайға қатысты оқиғалардың барлығы дерлік тарихи шындыққа сәйкес келеді. Өз кезінде Құнанбайға қарсы ел билеуге араласып жүрген атқамінерлердің де ірі іс-әрекеттері, теріс мінездері болған. Бөжей, Байдалы сияқты мықтылардың Құнанбайға жасаған қастандықтары кейде шектен шығып отырған. Әсіресе, бүкіл тобықтыны ашса алқанында, жұмса жұдырығында ұстап отырған Құнанбайдың Бөжей асына шақырылмауы араздық пен Құнанбай тарапынан көрсетілген қатыгездіктің қайтарымы болса да, Құнанбай үшін үлкен соққы еді. Құнанбай образы да ірі оқиғалар айналасында сомдалады. Оны әдебиет сыншылар біржақты талдап, жағымсыз жақтарын баса суреттеп, Құнанбайды катігез жауыз есебінде талдап келді. Ел билеуші болған соң, кезінде Құнанбай біреуге жағып, біреуге жақпауы заңды құбылыс. Мысалы, сол талдауларда Қодардың Құнанбай жерін тартып алу үшін өлтіртті деп, оны құлқынның құлы етеді. Шын мәнінде Құнанбай Қодар жазасы туралы көп ойланып, ақ-қараны әбден тексеріп барып, қылмысты қылықтары үшін ауыр жазаға шешім жасайды. Әйтпесе, Құнанбай Қарашоқыны Қодардан бейбіт күнде тартып алса да қолын ешкім қақпайды.

Қодар трагедиясы жайында жазушы өте көп материал жинаған. Солардың ішінде көп әңгіме-естелік айтқан туған атасы Әуез қарт болды. Шыңғыстың қатпар тастарының қыртыс-қыртысына дейін сырын ұққан Әуез қарт сол атышулы оқиғаны Мұхтарға жеткізген. Тағы бір нақты деректер берген аяулы жан Шәкәрім Құдайбердіұлы еді. М. Әуезов өз естелігінде: «Ана төбеден Қодар лақтырылғанын білесің бе? – деп сол елдің бір ақсақалы Қодар өлтірілген жартасты көрсетті» [8, 112], – дейді.

Кінәлі екені де, кінәсіз екені де Қодардың өз сөзіне қарағанда көмескі, жазалаушылар жағынан жорамал, ақ-қарасы анық тексерілмеген, дәлелденбеген. Шын түсінген оқырманға жазушының Қодарды даттап та, жақтап та тұрғаны байқалады. Даттайтыны Қодардың өзін-өзі ақтай алмауы, құдайға тіл тигізуі, өлім алдында да ерегесе түсуі. Жазушы Қодар кінәсіз кетіп барады деп отырған жоқ. Жақтайтыны – надан елдің қатал заңы, еркек түгіл әйелге де рақым жасамай, ел көзінше жабайы түрде жазалауы, дарға асуы, таудан оны лақтыруы – бұл шектен шыққан қатал жаза, көрген көзге, естіген құлаққа жан шошырлық қайғылы оқиға.

М. Әуезов романда: «Бірақ өзі әке мінезін сынағыш болғаннан бері, сол әкеден қорлық көрген елдің қай-қайсысының болса да сөз ұғар деген адамдармен сырласа, сөйлесе, әке мінездері, ел күйі, көптің мұңы сияқтыны толық ұғынып, кең түсіне бастаған», – дейді. Бұл

әке мен баланы бітіспес күреске салудың бастамасы еді. Әке мен баланың арасындағы бұл тартысты, қайшы көзқарасты, ел басқарудағы екі түрлі әдісті роман жазылған кезең тұрғысында қарау керек дейміз. Қым-қиғаш тартыстарда, қайшылықтарда жасалған қатал да айлалы әкенің өктемдігі өз баласымен тартысқа тіреліп отыр, өйткені жазушы Құнанбайды «Мен сол заманның Құнанбайымын!» деген деңгейге келтіруі тиіс болды. Өйткені, жазушы романда Құнанбайдың өмірдегі іс-әрекетін айнытпай берсе, роман кезінде алған атақ-дәрежеге жете алмауы сөзсіз. Шындығында, Құнанбай өзінің мақсат-мұратын әрі қарай жалғастырушы баласы Абайды қалт жібермей, өз тәрбиесінде жетілдіреді. М. Әуезов өзінің «Абайдың өмірбаяны» атты монографиясында: «Құнанбай мен Абайдың өмір бойы жауласқан жаулары – Жігітек руы», – дейді. Бұл сөз әке мен баланың мүддесінің де, іс-әрекетінің де бір болғанын көрсетеді. Романның басталуында-ақ баласы Абайды оқудан шығарып алып, ел басқару ісіне араластыра бастауы көрген әкенің баласының бойынан өз келешегін көре білгендігі еді.

Ал оқиғалар барысындағы Құнанбайдың суреттелуін, іс-қимыл, мінездегі көрінісін қалай бағалауға болады; бұрынғы кеңестік дәуірдегі қара бояу қалыңдатылып, жамандық, зұлымдық, қатыгездік атаулы оның бойына үйіліп-төгіліп талдану мен кейінгі кездердегі пәк, таза, ел қамын жеу мен қамқоршысы болудың, оны билеудің үздік үлгісі ретінде талдану арасындағы Құнанбай мен романдағы Құнанбайдың айырмашылығы көп. Мәселен, Т. Жұртбай мен Б. Сапаралының ой-байламдары осыны көрсетеді. Т. Жұртбай: «Адамның бойына біткен жақсы қасиеті оның міні де болып табылады» дегені дуалы ауыз Құнанбайдың өз басына келді. Оның өміріндегі асыл қасиеттері – қаталдығы, ақылдылығы, ғылымға ынтызарлығы, ілгеріні болжауы, бала тәрбиесіне әкелік мейіріммен қарауы керісінше, қатыгездік, ғылымға, оқу білімге шек қоюшылық, ескішілдік, кінәшілдік болып шықты. Осынау қайратты да қатал жанның өз заманына қарай аума-төкпе көңіл-күйі мен жан дүние ашуын Мұхтар Әуезов қалт жібермей, «Құнанбайдың сау көзі оның көтеріңкі жал-тұмсығының сол жағына шығып алып, қалғымай, сақшыдай бағып, осы өңірді қалт етпей күзетіп тұрған» қаһарлы да, сұсты қалыпқа түсіріп, романға енгізді. Жағымсыз образдың жағымсыз кейпін үдете түсіп, бір оқиғадан кейін екінші оқиғаның салмағы мен жазасын ауырлата түсіп, алғыстан гөрі қарғысты қоюлатып, шыңырауға батыра берді. «Мәдениетті елдің етегіне жармаспасак, жабайылықтан арылмаймыз» деген Құнанбайдың ақыры өз сәуегейлігі өзін тауып, өзіне мін болып жабысты» [9, 286] десе, Б. Сапаралының айтуынша жазушы өзінің ерік-жігерін шектеп-тұсап, таптық көзқарас қағидасында шырмалып қалған. Бұл ойлар сарынын талдап, түсіндіріп жатпаса да болады, нендей мақсаттың көзделгенін осындағы әрбір сөз, ұғымдардың өзі-ақ айтып, сездіріп тұр. Ал романда көрінген, не болмаса суреттелген Құнанбай жөнінде ой толғап, пікір білдірушілердің модасына айналған «дұрыс көрсетілмеген», «дұрыс ашылмаған», «таптық таным-тұрғысынан аса алмаған» деген сияқтылар жоғарыда сөз болған оқиғалар мен басқа да жағдайлар тұсында дәл ондай ойларды туындата қоймайды. Бұлардан ешқандай зұлымдық, жамандық ниеттегі Құнанбай емес, өз мақсат, жолын берік ұстанған Құнанбай ғана көрінеді» [10]. Шындығына келсек, Құнанбайдың патриархалдық-рулық идеологиядан асып кете алмағаны тарихи шындық. Оның қылмысты істері бұрынғысынша, әдет-ғұрып заңдары бойынша да айыпталды, аталастарымен тіл табыса алмауы, оларды өзіне бағынышты, тәуелді етуге ұмтылысы іс жүзінде өте үлкен қайшылықтарға әкеп соғып отырды.

1942 жылы романның бірінші кітабының жарыққа шығуына ерлік көрсеткен ғалым Бейсенбай Кенжебаев алғашқылардың бірі болып, сыны мен пікірін жариялады. «Оқиғалар негізгі екі адамның төңірегінде – бас геройлары Құнанбай мен Абайдың төңірегінде тепе-тең дамып отырады. Барған сайын ұласа, үдей, өрши түседі.

Сөйтіп, шиеленісе-шиеленісе келіп, шыңдала жетіп, ескілік пен жаңалықтың өкілі – әкесі мен баласы айқасып, ескіні жаңа, әкені бала жеңіп аяқталады. Құнанбайдың тұла бойы, мінез-қылығы, іс-әрекеті, ой-ниеті – бәрі зұлымдық, ескілік, ол феодализмнің бел баласы, негізгі тұлғасы» деген таным-талғамын ортаға салды. Ой өрбітушілердің қайсысы болмасын роман мазмұнын, идеясын, құрылысын, тартысын, жалпы бітімін тапқан, жаңағы айтылған

ескі мен жаңаның, әке мен баланың күресіне бөліп ой қозғайтын, талдағанда да осы бағытты ұстанып талдайтын болды. Бұл айтқандарымыз елуінші жылдардың ішінде-ақ көлемді еңбек жазған Айқын Нұрқатовтың «Романдағы негізгі конфликт Абай және ол бастаған еңбекші халық өкілдері мен Құнанбай және оның жолын қуушылар арасындағы тартысқа құрылған» [11] деген сарындағы анықтамаларының өзінен де көрінеді. Жалғыз А.Нұрқатов емес, шығарма болмысына осы тұрғыдан бару бүкіл советтік әдебиеттегі талдаудың дәстүрлі стилі еді, содан ба ол кездерде «жырынды», «залым», «жауыз», «айлакер», «қу» сияқты эпитеттер сөздер жиі кездесетін.

Адамды биік қияға, адамгершілікке, абзал қасиетке, асыл идеалға баулитын Абай ғана емес, немесе Абай бастаған сан типті ұнамды кейіпкерлер ғана емес, бұларға қарама-қарсы типтер, олардың ең оқшау өкілі Құнанбай десек, сол Құнанбайдың өзі қандай зор тәрбиелік рөл атқарып отыр? Эпопеядағы Құнанбай феодализмнің шынжыр балақ жуаны, өшер таптың ашбөрісі, көкжал жыртқыш ғана ма? Қорқау ма? Жоқ, ол біздің мықты тәрбиешіміз» деген академик З. Қабдоловтың, «Көркемдік сомдалуы жағынан Құнанбай образының біздің еліміздің өткендегі әлеуметтік құрылысы тудырған қара түнек, халыққа қарсы күштері туралы Қазақстан жазушылары жасаған образдар арасында теңдесі жоқ туынды» [12, 108]. Сын айтушылардың бірсыпырасында үзіле талданған Құнанбай образының жағымсыз жағы көп айтылады, сол кездегі қатыгездік, әділетсіздіктің, үстемдік озбырлықтың алуан-алуан түрлері оның басына үйіп төгіледі; әр кездің өз ой оралымы, сөз сараптаулары болатыны, бұдан заман кезінің ащысы аңдалады, оларды бағалағанда кінәламай осы жағын ескеріп барып бағалау керек сияқты. Қыз ұзатуға, келін түсіруге, өлікті азалауға, ас беруге, қалың малға, басқа да салттарға ескі әдет-ғұрып ретінде қарап, мансұқ етілуде осы кездер де болды. Қолынан келгенше Құнанбайдың отарлау саясатына қарсы болғандығы деректер арқылы айтылады, ол сарын романның да байқалады, ал сыншылар бұл жағына ой аудармады.

«Өзі алдына қойған мақсатқа жету жолында тұрғанның бәрін жеңуде оның ақыл-парасаты, икемі оңтайлы, оның жауыздығы шексіз, оның «қаскөйлік» істері шет-шегі жоқ қатігездігінен туады» деген академик М. Қаратаевтың ойларында екі ұдай танымның қырлары бой көтереді. Алдыңғысында бұл бейненің кейбіреулер айтқандай жауыздық, қаскөйлікке суырылып жасалған бейне деп қарамай, жазушының ұстанымына, позициясына жақындаңқырап ой қорытады; Құнанбай бойынан қаталдық та, озбырлық та, жақсылық, ізгілік те табылатынын ескере бермегендіктен, бір жақты танып-бағалауларға ұрындырып жатады. Сынның кейде шығарманың деңгейіне жетпей жатса, кейде кемерінен асып кетіп, шектен шығуы осындай жағдайлардан кейін болады.

Ләйлә Мұхтарқызының пайымдауынша, орыстық тәртіпті ұнатпай, көп жерде қарсы шығып отырған Құнанбай сол арқылы тіршілік етіп, пайда көретін болып шығады. «Жазушының шынайы тарихи фактілерді суреткерлікпен іріктеп алып, оны көркем образ жасауға пайдалана білуі, тарихи шындық пен суреткерлік шындықтың ара қатынасын құра білуі қандай принциптерге негізделгенін қарастыру осы еңбектің міндеті болып табылады» [13, 12] дейді өзінің монографиясында. Бұл, әрине, партиялық әдебиет принципі, социалистік реализм принципі, 1920-30 жылдарда бүкіл совет әдебиетінде, соның ішінде қазақ әдебиетінде дүниеге келген тарихи романдарды салыстыра келіп, ол солардан М. Әуезовтің көп нәрсе алғанын, әлем әдебиетіндегі озық шығармалардан да көп үйренгенін келтіреді.

Орыстың көрнекті жазушысы, М. Әуезовтің замандасы К. Федин: «Халық туралы бізге толық түсінікті жазушы өнері береді... Жас кезімде мен Қазақстан даласында болдым, сол кездегі көшпелі қазақтарды көрдім, әйтсе де Мұхтар Әуезов қана өзінің «Абайы» арқылы менің қазақ халқы туралы білімді толықтырды. Маған далада еркін соққан салқын самал мен таза ауасының жақындығы сондай, бір түрлі мен қазақ болып кеткендеймін», – деп, үлкен азаматтықпен мойындап жазды. Дегенмен, жазушы көркем шындықтың еркіне бағынады. Сол үшін қандай да болсын тәуекелге бекінеді. Оның үстіне дәл Мұхтар Әуезов өмір сүріп, роман-эпопея жазылған жылдарда тарихи деректің денін тәрк етуге тура келді, Құнанбайдың өзін-өзі ақтауына мүмкіндік болмады. Қыр қазағының бойындағы барша қатыгездікті, жауыздықты, кертартпалықты Құнанбайдың қара басына үйіп-төгуге тура келді. Соның

өзінде жазушыға тағылған кінә аз болған жоқ. Сондықтан бұрынды-соңды М. Әуезовке Құнанбай бейнесін жасауда кінәлай ренжіген өкпелер орынсыз да. Әсіресе, соңғы бес-он жылдың көлемінде Құнанбайды зерттеушілердің қатары көбірек көрінді; өз ұрпақтарынан Ә. Ысқақұлы, А. Шәкәрімұлы, М. Тұрағұлқызы, М. Әрхамқызы, Б. Ерсәлімұлы тағы басқалар өздерінің ой-пікірлері баспасөзде көрініс тапты, Т. Жұртбайдың «Қазақ әдебиеті» газетінде бірнеше мақалалары жарияланды. Осылар сияқты газет-журналдарда көптеген авторлардың жазғандары жарық көрді. Бұларда Құнанбайдың айтарлықтай қасиетке ие жан екендігі сөз болса, осы орайдағы ойларын кейбіреулер архивтік құжаттарға сүйеніп жеткізді, енді біреулері ел айтуындағы аңыз-әңгімелерден суыртпақтады. Сол жеткізілген, сол суыртпақталған пікір, таным, көзқарастардың әрқилылығы, кейде біріне бірі қайшы келіп жататындығы да байқалады. Әлкей Марғұланның ойынша, Құнанбайдың аға сұлтандығынан алынуы ағайын аралық жанжалдардың өріс алуына, ауыл шабуына, арыз-шағымдардың шектен асуына байланысты емес, Шыңғыс, Тәттімбет, Шалғымбай, Құнанбай болып пара алғыш, ел талағыш Фридрихс, Клейст сияқты ұлықтардың пиғыл-ниет, іс-әрекеттеріне қарсы болғандығынан ғана түскен болып көрінеді.

Ал, соңғы жиырма жыл ішінде Құнанбай өміріне арналып Р. Мұсаұлының «Аға сұлтан» атты хикаяты, Т. Жұртбайдың «Құнанбай мырза» деген драмалық шығармасы жазылды. 1999 жылы жазушы Рамазан Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы» деп аталатын роман-хамсасы басылып шықты, «Толғақ», «Жұлдыз құрбандық», «Қызғаныш», «Хақиқат мекені», «Нұрсипат» деген бөлімдерден тұратын шығармада Құнанбайға да айтарлықтай орын берілген. Автор Абайдың не бергені жұртқа белгілі, бірақ өмірден нені алғаны және қалай алғаны жұмбақ; осы тұрғыдан келгенде оның көруі де, сезінуі де, күйініш-сүйініші де өзгеше, ақындық қуат көзі, даналық, философиялық түйіні ғасырдан ғасырға жұмбақ күйінде ауыса береді – роман мақсаты осыларға баруда болғанын айтады. Әрине, М. Әуезов салған шиырды қайта шарлау, қайта басып өз білгенінше жүріп өту оңай міндет емес. М. Әуезов романында бәрі де «қазақтың жарты ғасырлық энциклопедиясы» (Қ. Сәтбаев) деген сөзін қосып-аларсыз жағдайда камтылады. Осылай болған соң, сол дәуір ғана емес, дәл сол тақырыпқа жарыса бару кім-кімді де ойға қалдырмай, үлкен жауапкершілікті сезіндірмей тұра алмасы анық.

ҚОРЫТЫНДЫ

М. Әуезов Құнанбай бейнесін кең көлемде жинақтап, оның бойына қазақ халқының көптеген қасиеттерін сыйғызды, ұлттық ерекшеліктің небір қырлары мен сырлары сол арқылы жеткізілді. Бұған қаламгердің ұлт болмысына тән еңбектерді тынбай ізденулері, талдаулары, бақылаулар жасауы, оларды өз бойына терең сіңірулері алып келді. Шығарма өзегіне айналған тарихи деректерді талмай ізденіп, оларды өзінің талғамынан өткізу барысында әлгі ұлттық ерекшеліктер де қоса-қабат жарыса жүрді, ең негізгісі бұларды бұрын-соңды болмаған көркемдік дәрежеде көрсете білуінде еді. Дәуір шындығын да тұтас қамтып, осылармен байланыстыра суреттеу, өмір шындығының қырлары мен сырларын ашу М. Әуезов шығармашылығының принципті ұстамдарының бірі болса, мұның өзі қаламгер шығармашылығына реалистік сипат береді, ол сипат қоғамның негізгі заңдылықтарының соншама көркем, соншама шеберлікпен суреттелуінде жатыр. Осылайша эпопея сюжеті тұтасымен тарихи дамудың шындығына негізделді: халық өмірінің ағымы, ондағы адамдар тағдыры бірімен-бірі сәйкес кең көлемде көркемдікпен жан-жақты көрсетілді.

Заман ауысып, жаңарып, сол жаңарумен бірге өлгеніміз тіріліп, ұмыт болғандарымыз қайта еске түсіріліп жатқан бүгінгі кезеңде, қилы тарихы қайта түлеп, іргелі, өркениетті ел болу сапарына аттанып отырған қазақ елінің зерделі қауымы өзін әлемге таныстырған «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай образының көркем бейнеленуіне тарихи деректер тұрғысынан қарап, заманына қарай ұлы М. Әуезов жасап кеткен бұл образдың теңіздей терең астарына, алдағы уақытта бір ғасыр бұрын ғұмыр кешкен қазақ халқының ардақты

перзентінің бойындағы басқа да асыл қасиеттеріне үңіле отырып, ұрпақ тәрбиесіне телісе демекпіз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Луговцов Н.П. Творчество Ольги Форш. – Ленинград: «Лениздат», 1964. – 152 с.
- 2 Цейтлин А.Г. Труд писателя [Текст]: Вопросы психологии и творчества, культуры и техники писательского труда. – М.: «Советский писатель», 1962. – 591 с.
- 3 Бальзак О. Собрание сочинений [Текст]: в 15-ти т.: перевод с французского / Оноре де Бальзак; под ред. Н. Немчиновой; вступ. статья А. Иващенко, с. V-XLI. – М.: Гослитиздат, 1951–1955. Т. 10: Человеческая комедия; Т. 10: Сцены парижской жизни; Бедные родственники (Кузина Бетта; Кузен Понс) / пер. с фр. под ред. Н.М. Жарковой; примеч. И. Лилеевой. – 1954. – 756 с.
- 4 Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 22-Том. 1-кітап. Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: «Дәуір»; «Жібек жолы», 2014. – 424 б.
- 5 Әуезов М.О. Абайды білмек парыз ойлы жасқа [Мәтін]: Ибраһим Құнанбайұлының ғұмырнамасы. Оқу құралы / Құраст. М. Мырзахметұлы. – Алматы: «Санат», 1997. – 416 б.
- 6 Ауэзов М. Моя работа над романами об Абасе // «Вопросы литературы», 1959. – №6. – СС. 93–110.
- 7 Навои А. Избранная лирика. – Ташкент: «Издательство ЦК КП Узбекистана», 1978. – 136 с.
- 8 Әуезов М.О. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 10-Том. – Алматы: «Ғылым», 2003. – 456 б.
- 9 Жұртбай Т. Бесігінді түзе: Роман-эссе. – Алматы: «Жазушы», 1997. – 560 б.
- 10 Сапаралы Б. Құнанбай қажы [Мәтін] / Б. Сапаралы. – Алматы: «Ер-Дәулет», 1995. – 298 б.
- 11 Нұрқатов А. Шығармалары. – Алматы: «Ана тілі» баспасы ЖШС, 2013. Т. 1. – 384 б.
- 12 Қабдолов З. Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі. – Алматы: «Білім», 1986. – 55 б.
- 13 Қирабаев С. Абайтанудың кезекті міндеттері туралы // Кітапта: Абай және қазіргі заман: Зерттеулер жинағы. – Алматы: «Ғылым», 1994. – 336 б.

Материал 16.03.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 Lugovtsov N.P. (1964) *Tvorchestvo Ol'gi Forsh* [Creativity of Olga Forsh.] – Leningrad: "Lenizdat".
- 2 Tseitlin A.G. (1962) *Trud pisatelya* [Tekst]: Voprosy psikhologii i tvorчества, kul'tury i tekhniki pisatel'skogo truda. [The writer's work [Text]: Questions of psychology and creativity, culture and technique of writer's work]. – M.: "Soviet writer".
- 3 Balzac O. *Sobranie sochinenij* [Collected works] [Text]: in 15 volumes: translated from French / Honore de Balzac; edited by N. Nemchinova; intro. article by A. Ivashchenko, S. V-XLI. – M.: Goslitizdat, 1951-1955. Vol. 10: Human Comedy; Vol. 10: Scenes of Parisian life; Poor relatives (Cousin Betta; Cousin Pons) / trans. from fr. edited by N.M. Zharkova; note by I. Lileeva.
- 4 *Shygarmalarynyň elu tomdyq tolyq jinagy* [A complete collection of works by Auezov M.] O. (2014) In Fifty volumes. Volume 22. Book 1. The way of Abai: a novel-epic. - Almaty: "era"; "Silk Road". (In Kazakh)
- 5 Auezov M. O. (1997) *Abaidy bilmek paryz ojly zhasqa* [text]: the life of Ibrahim Kunanbayuly. Training manual / comp. "I Don't Know," He Said. - Almaty: "Sanat", - 416 P. (In Kazakh)

6 Auezov M. (1959) *Moya rabota nad romanami ob Abae* [My work is related to the novels of Abai // "issues of literature"], – No. 6. – SS. 93–110. (In Kazakh)

7 Navoi A. (1978) *Izbrannaya* [lyrics] - Tashkent: "Izdatelstvo TSK KP Uzbekistan", - 136 P. (In Kazakh)

8 *Shygarmalarynyñ elu tomdyq tolyq jinagy* [A complete collection of works by Auezov M.] O. (2003) In Fifty volumes. Volume 10. - Almaty: "Science", - 456 P. (In Kazakh)

9 Zhurtbay T. (1997) *Fix your Cradle: novel-essay*. - Almaty: "writer", - 560 P. (In Kazakh)

10 Saparaly B. (1995) *Kunanbai kazhy* [text] / B. Saparaly. - Almaty: "er-Daulet", – 298 P. (In Kazakh)

11 Works Of Nurkatov A. (2013) - Almaty: publishing house "Ana Tili" LLP, Vol. 1. – 384 P. (In Kazakh)

12 Kabdolov Z. (1986) *Mukhtar Auezov and his world of beauty*. - Almaty: "Education", - 55 p. (In Kazakh)

13 Kirabaev S. (1994) *On the next tasks of Abay Studies* // in the book: *Abay and modernity: a collection of studies*. - Almaty: "Science", - 336 P. (In Kazakh)

Образ Кунанбая в романе-эпопее М. Ауэзова «Путь Абая»

А.Т. Кажыбай¹

¹кандидат филологических наук, профессор-ассистент кафедры «Казахского языка и литературы», НАО Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6018-8784>, E-mail: yannon-fiction@yandex.kz

В статье подробно сравниваются факты о Кунанбае в работах М. Ауэзова с более ранними и последними исследованиями, изучается образ Кунанбая в романе-эпопее с точки зрения исторической реальности и художественного решения, рассматривается проблема исторического переплетения и характера. Мастерство М. Ауэзова в создании образа Кунанбая сопоставляется с поэтическим опытом классиков мировой литературы, выявляются взаимосвязи и различия между исторической реальностью и литературно-художественной реальностью, анализируются аналитический и синтезирующий характер.

В работе также рассматриваются особенности эпохи, ее влияние на жизнедеятельность Кунанбая, представления, размышления царских чиновников той эпохи о Кунанбае, его преемственность с реалиями своего времени, всестороннее комплексное изучение жизни и деятельности Кунанбая. Особое место в связи с этим занимает трактовка психологически сложного и диалектически противоречивого образа Кунанбая, который до последнего времени рассматривался односторонне, только в узком классовом диапазоне.

Ключевые слова: роман-эпопея, образ, эпический образ, исторический роман, историческая реальность, историческая личность, диалог, полилог, конфликт, психологический анализ, художественное решение

Материал поступил в редакцию журнала 16.03.2023

The image of Kunanbai in M. Auezov's epic novel "The way of Abai"

A.T. Kazhybai¹

¹Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department «Kazakh Language and Literature», Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6018-8784>, E-mail: yannon-fiction@yandex.kz

The article compares the facts about Kunanbai in the works of M. Auezov with earlier and recent studies. It examines the image of Kunanbai in the epic novel from the point of view of historical reality and artistic solutions dealing with the problem of historical interweaving and

character. The skill of M. Auezov in creating the image of Kuananbai is compared with the poetic experience of the world literature classics. The article reveals the interrelations and differences between historical and literary artistic reality, it analyzes the analytical and synthesizing character.

The work also examines the features of the epoch, its influence on the life of Kunanbai, the ideas, reflections of tsarist officials about Kunanbai. The paper describes realities of the time, presents a comprehensive study of Kunanbai's life. A special place in this regard is occupied by the interpretation of the psychologically complex and dialectically contradictory image of Kunanbai, which until recently was viewed one-sidedly.

Keywords: epic novel, image, epic image, historical novel, historical reality, historical personality, dialogue, polylogue, conflict, psychological analysis, artistic solution

Received: 16.03.2023

FTAMP 17.71.07

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp35-44

Б.С. Рахымов¹, О.А. Казжанова², Г.Т. Тлеубердина²

¹ф.ғ.к., профессор, «Е.А.Бөкетов атындағы ҚарУ» КЕАҚ, Қарағанды қаласы, 040000, Қазақстан Республикасы.

²магистрант, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы, kazzhanova.orynbasar@mail.ru.

²ф.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КЕАҚ, Көкшетау қаласы, 020000, Қазақстан Республикасы, gulentleuberdina@inbox.ru.

ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ ЭПИКАЛЫҚ БИЛЕУШІ БЕЙНЕСІ

Мақалада автор тарихи жырдағы билеуші бейнесін «Сабалақ», «Абылай хан жыры», «Абылайдың Қалдан Серенге тұтқынға түсуі» тарихи жырлары арқылы талдау жасаған. Ұлт болмысын айқындайтын елдіктің символы бола білген қазақтың ханы Абылай бейнесі тағылымды өмірімен жас ұрпаққа өнеге екені анық. Автор қазақтың тарихи жырындағы эпикалық хан бейнесін Абылайханға арналған шығармаларды талдау арқылы көрсетті. Тарихи эпостың XV ғасырдан бастау алатынын айта отырып, қазақ ауыз әдебиетіндегі эпикалық билеуші бейнесі Абылайдың кезеңінде жүзеге асқандығын, ауызша әдеби-тарихи мұралардың белгілі бір тарихта болған шындықты көрсете алғандығын нақтылай түседі.

Кілт сөздер: хан, тарихи жыр, билеуші бейнесі, арман, мақсат, мүдде, ерлік, жорық, батырлар, қазақ фольклоры.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Туған еліміздің асыл да бай мұрасы ауыз әдебиетімен тығыз байланысты. Соның бірегейі – тарихи жырлар. Бұл жырлардағы басты негіз, көтерілетін басты тақырып – тіршілікте, күнделікті өмір тәжірибесінде болған саяси, әлеуметтік жағдайы еді.

Кеңес заманында еліміз үшін қызмет еткен тұлғалы тарихи бейнелер түсіндіріліп, өз бағасын лайықты ала алмай, әділетсіздікке ұшырағаны мәлім. Ұлттың тағдыры, дербестігі мен бүтіндігі, ел жұрттың азаттығы, ұлы мұрат жолындағы бір тудың астындағы алаш арманы деген түбі бірлікке бастайтын тарихтан бөлек түсіндіріліп насихатталды.

КІРІСПЕ

Тағылымды еліміздің еркіндік алған бетте сол жолдағы халықтың арман-тілегі, аңсары мен мақсаты тарихи жырлар қаһармандарына байланысты туып жатты. Тарихи жырлардың тереңіне үңіле түссек ХҮІІІ ғасырдағы оқиғалар тарихи жырдың тууына әсер еткен деген кертартпа сиясаттың салқынымен келген зерттеу тұжырымы өз ықпалын жойып, кейбір тарихи даталардың хандық дәуірінен бастау алатындығы ғылыми деректермен үйлесім тапты. Сөйтіп, ғасырға жуық жер әлемнен құпияда келген ұлттық мұрамыз елімізбен қайта қауышып, ғылыми тұрғыда сан салалы зерттеле бастады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Ғылыми зерттеудің негізгі нысаны ретінде «Бабалар сөзі» тарихи жыр толғаулар жинағы алынды. Тарихи жырларды зерттеу барысында билеуші бейнесі ашылатын жыр жолдарын топтастыру, басқа сөздерден ажырату үшін салғастыру және құрылымдық талдау әдістері қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ жерінде қалыптасқан сөз өнерінің біздің заманымызға жеткені оның жұрнағы болса да, қазақ халқындағы сөз өнерін құрметтеу хақындағы өзіндік демократияның үлгісі қалыптаса білген. Халқымызға тән өзіндік демократияның шарықтау шыңы - билер институты. Билік құру қазақ жерінде хандық мемлекет құрылып, хан беделі орныққанда әлеуметтік саяси құбылыс ретінде орныға түскен.

Үш жүздің басын қосып, еліміздің ел болуына, бірігуіне өлшеусіз үлес қосқан Абылай хан туралы көлемді эпикалық шығармалар туды. Қазіргі таңда жас ұрпаққа Абылай атамыз туралы тарихи жырлардың оннан астам нұсқасы бар десен, таңғалуы мүмкін. Сол жырлардың кейбіріне талдау жасасaq: әйгілі хан, Алаштың айбыны болған Абылай ханға қатысты тарихи жырлардың бірнеше топтамасын Мәшһүр Жүсіп Көпеевтен мұраға қалған. Оның алғашқысы - он бір буынды қара өлең ұйқасымен пернеленіп хатқа түскен, айшықты да көркем асыл сөздер мен қара сөздер ерекше көзге түсетін «Абылай ханның ең алғашқы ауызға ілініп, көзге түскені» [1], екіншісі – «Абылай аспаған Сарыбел атанғанның мәнісі» [2], үшіншісі «Абылай ханның бір жорығы» [3], одан соңғысы «Абылай хан» [4] деген тарихи жырларды мысалға келтіруге болады.

Халықтың ішінен шыққан Абылай атамыз жайлы көлемді тарихи жырларды жинап, мол мұраның жеткізуші абызы ретінде, белгілі халық ақыны Төлеу Көбдіковтың баласы Төлеуов Қаскенді ерекше атап өткеніміз жөн. Ол айтулы Абай шәкірттерінің бірі Көкбай Жанатаев жырлаған «Сабалақ» [5] дастанын да хатқа түсіріп, өз ерекшелігімен көзге түскен ақын болған. Абылай ханға қатысты жыр дастандарды сұрыптап, екшеушілердің қатарына Қарағанды облысы, Қарқаралы жақтағы Тоғыстай және Торайғырдың тауымен ерекшеленетін табиғаты сұлу Баянауылдан Бәбенұлын ерекше тілге тиек етуге болады. Жинаушылар қолжазбасында «осы Абылай туралы әңгімені Ойрат облысында тұратын қазақ пен қалмақтардан сұрап жаздым» [6], - дейтін естелік ойлар арқылы өрбиді.

Тарихи дастанның бұл ерекше нұсқасын Көкбай Жанатаев нұсқасына ұқсайтындығын сөз оралымы мен ерекшелігінде деп айтсақ, Көкбай ақын жазған «Сабалақ» дастанына ұқсас бірнеше дастандардың барын зерттеушілер өз жазбаларында жазады [7]. Бұл нұсқаны 1940 жылы Павлодар жеріндегі экспедициясында Б.Жақыпбаев «Абылай хан» деген дастанмен жинақтай түскен. Ел аузынан жинақталған авторы белгісіз «Сабалақ – Әбілмансұр – Абылай хан» [8] дастандары және Жаяу Мұса жинақтаған жыр шумақтарын да ерекше атауға болады.

Ханға қатысты аталған тарихи жырларды қарасақ, белгілі, белгісіз жырлаған дастандардың негізгі арқауы - ханның ерлігін, батырлығы мен ел басқару ісіндегі көреген, ақыл парасатын көрсетуге тырысу.

Кейбір зерттеу деректерін оқып отырғанда, «Абылайға қатысты жырдың алғашқы нұсқасын Көкбай Жанатаев шығарған» деген пікірлер кездесіп қалады. Жарияланған дүниені

көрген бетте бірден тон пішіп, тігісін жатқызып жіберетін кейбір жандар бұл тұрғыда тарихи шындықты бұрмаламау керек деп ойлаймыз. Себебі, бір айтып өтетін мәселе Абай атамyzдың өзі бұрында «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын келістіріп, өңдеп жазған екен. Мағауия, Ақылбай сынды балаларымен қатар, немере інісі Шәкерім ақынға кеткен тарихтың ерекшелігіне үңіле қарап, көнені заманға лайықтап жаңғырту керектігін ұғындыра түскен. Содан болар, өз заманының кесек тұлғасы Абай атамyzдың алты Алашқа аты мәлім сұлтан туралы халық арасындағы өлең, аңыз, жыр үлгілерін естіп, оны тыңнан түрен салып, жырлап шығуды өзінің талантты шәкірті Көкбай ақынға тапсырғаны жайдан жай емес. Жоғарыда аталған кейбір жыр шумақтарындағы өзгешелік, күрең бояу, көрікті ойлар Көкбай атамyz шығарған нұсқадағы жырмен салыстыра талдау барысында кейіпкер бейнесі, жер-су атауларының сәйкес келмейтіндігі кездесіп жатады. Абылай бабамyzдың ең алғаш ерен ерлік пен үлгілі үрдістің нышанын көрсететін сәті қалмақтың Шарыш атты батырымен жекпе-жекке шығып, басын алып, жауға «Абылайлап» шабатын ерлік сәті. Бұндағы жоңғар жауынгері Шарыштың сипаты, 1985 жылы Қытайда басылып шыққан Оразанбай жыршының «Абылай» жырында тамаша суреттеледі:

Зор дене, түсі суық, шойын қара,
Байқасаң жүз кісілік бардай шара.
Білектей белге ораған айдары бар,
Ұқсайды дуылғалы мұнараға.

Өзіне дейін ешкімге ырық бермеген Шарышқа қарсылас атанған Ерасыл да батылдық пен қайсарлықтың бейнесінде ерекше жырланады. Шығыстық мотивтің сарынымен сол жекпе-жекте әділеттілік сақталып, жас шамасы үлкен Шарыш батырға жол беріледі. Осы сәт дастанда былайша көрініс табады:

Қатты қол, қарағай сап өткір найза,
Жарық етті ақ сауытқа қадалғанда.
Өзіне-өзі сенбей қалды тұрып,
Найзасы дәл ұшынан майырылғанда.
Содан кейін:

«Сабалақ», «Абылай» деп ұран салды,
Найзаны майрылған жұлып алды.
Құлаштай Сарыбестіге қамшы басып [10] делінеді.

Абылайға қатысты тарихи жырлардағы неғұрлым тұрақты сарындар – «Абылайдың Шарышпен жекпе-жегі», «Абылайдың тұтқында болуы», «Абылай ханның жеңістері» деп аталатын өлең жырлар. Болашақ ханның Шарышпен жекпе-жегі дастан, жырлардың барлығында жырланып, сол сәттен бастап Сабалақтың Абылай атануы толғаулар легі кетеді.

Сабалақтың қалмақ батырымен осы айқасын зерделей түсетін кей пікір иелерінің сөздері бір жерден шықпайды. Ыждаһаттылықпен ден қойып, қызыға қалам тартып жүрген Шот-Аман Уәлиханның «Абылай» атты көлемді зерттеу жұмысында «Сабалақ осы тұста, он сегіз жасында, шамасы 1729 жылы, қалмақпен болған қанды майданда алғаш көзге түседі»[12] – деп, өзінің пікірін білдіреді. Осы тұжырымды Қазақ СССР энциклопедиясы [12,356] және Р.Б.Сүлейменов, В.А.Моисеев жазған «Из истории Казахстана XVIII века» атты кітапта да дәлелді дәйектермен көрінеді [13,25]. Ал, академик М.Қозыбаевтың «Ел – ебелек емес, ер кебенек емес» деген көлемді мақаласында: «1733 жылы Уса-Серен бастаған Жоңғар қолы Қара Ертіспен келіп, Зайсан түсіп, Аякөзге кетіп, Қарқаралы, Баянауыл тауларынан асып, Кәрітауға (Ерейменге) жетеді. Қабанбай мен Бөгенбай бастаған Орта жүз қолы Өлеңті өзені мен Кәрітау аралығындағы жалпақ аңғарда жаумен шайқасқа аттанады. Шығыс дәстүрі бойынша ол жекпе-жекпен басталып, қалмақтың қандыбалақ жекпе-жек шайқастарының жүлдегері, қан майданда қазақтың талай батырларын мерт қылған Галдан-Сереннің үлкен баласы қазақтар ат қойған Сарша, Шаршы атанған Сабалақ айқас алаңында жеңіске жетіп, Абылайлап жауды қуады», [14] деген пікір ерекше көзге түседі, сонымен қатар бұл уақытта Сабалақтың жасы жиырма екіде дегенді одан әрі нақтылап, көз алдына

алып тұлғалы батырдың бейнесі орала қалады. Бір нақтысы тарихшы ғалым Абылайды 1711 жылы туған дерек негізінде сөз қозғайды.

Бүгінгі таңда жазушы М.Мағауин Абылайды 1713 жылы туған деп дәлелдеді. Осыған байланысты көнеден жеткен сөз өнерінен мына бір деректерді назарға алған маңызды. Сол уақыттағы дәлелді дәйектеме әйгілі Үмбетей жыраудың Абылайға Бөгенбай қазасын естірту толғауында:

Жиырмаға жасың толғанда,
Қалмақпен соғыс болғанда,
Алғашқы бақты тапқанда

Шарыштың басын қаққанда... [15,77] – дегені тегіннен айтылмаған тәрізді. Осы сөздің ерекшелігі мен дәлелін Тоғыстайұлы атты жыршы жинаған нұсқасында Абылайдың 20 жасымен сәйкес жырлайды. Ал, Сабалақтың он бес жасында Шарыштай батыр тұлғалы азаматтың басын қағып түсіруі, халықтың өзі сүйген, айрықша құрметтеген ұлына деген асқан сүйіспеншілік, сыйластықтан туса керек. Бұдан әрі Абылайдың тұтқынға түсуі, одан босап шығуы туралы тарихи деректер бар. Осы тақырыпқа қалам тартқанда жырдан қалыс қалмай, жылдарына қатысты деректер де біршоғыр. Аталмыш дәуірге тұтастанған тарихи жырлардың көркем де, келісті үлгілерін «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама..» оқиғасына байланысты туған шығармалардан да ерекшелік байқалып жатады. Тұтамды тұтас ғасырдың іс-әрекет, оқиғаларын табиғаты мен танымына бойлаған дастандар бөлшектеліп, іріктеліп, түсіндіріліп келді. Тарихи жырлардың жылдар бойы баспа жүзін көрмей, ұзақ уақыт архив мүлкіне айналуы да жырдағы хан бейнесіне байланысты туындағаны мәлім.

Абылай саясатта да ел бірлігін септеп, дұшпанның тамырын басуда да, соғыс ісінде, тіпті мемлекет пен мемлекет арасындағы сауда қатынасын қалпына келтіріп, әлеуметтік экономикалық мәселелерді, жер дауын түбегейлі шешуде де оның беделіне, айтарын кеңінен толғап, мәслихаттасып терең теңіздей толқытып, шешен тіл, парасатты ойына арқа сүйеген. Көргені көп, аса тәжірибелі, сұңғыла адамның заман мінезін, сарынын, пиғылын жіті сезініп, ертеңгінің есебін түгендеп, болашақтың қас қабағын жорыған, мұңын құлықты құлаққа қойып, қырағы көзге көрсеткен, сергек жүрекке айналдырған аурудан сақтанудың емін індетпен айқасып, құран ұстаған тәуіпше демі жеткенше жеткізіп баққан бірегей мінезін сипаттайды.

Ел басқарған хан сұлтандар жағынан сирек кездесетін құбылыстың тағы бір ерекшелігі де бар. Тарихи шығармадағы хан бейнесі қазақ халқының Жоңғар, Қытай жеріндегі халықтарға қарсы күресіне қатысушы ретінде сипатталады. Орыстың батырлық эпосы жөніндегі еңбегінде белгілі ғалым Пропп: «Народная поэзия не фактографическая хроника, дело здесь в общегосударственных и народных устремлениях и интересах, а не в изображении отдельных, частных событий. При всей исторической конкретности, при изумительной исторической точности эпосы мы все же тщетно будем искать в ней изображение отдельных исторических событий или исторических лиц» [18] – дейді. Қазақтың батырлар жырында бір ханға адал қаһармандарды табу да сирек және күрделі екені айқын.

Аталмыш мәселе мен жағдайды XVIII ғасырдағы тарихи жырлармен салыстырып зерделей түскенде, басқаша ерекшелік пен құбылысқа кезіге түсеміз. Ауыз әдебиетінің тереңіне бойлаған берік заманда билеуші бейнесінің ерекшелігін сипаттай отырып, батырлар туралы жеке-жеке тарихи жырлардың ортақ кейіпкері – Абылай хан екендігіне шүбәміз жоқ. Ол тұрғанда батырлардың хан сайлануы, ойға сыймайтын дүние. Батырлардың бас қосатын жері, шапағатын тигізер жері де – Абылай жаны, маңайы [19]. Абылай төңірегіне батырлардың топталуы, бағыт ұстануы туралы зерттеушілер еңбегінде дәйек келтірілген [20]. XVIII ғасырдағы тарихи жырларда Абылайға дейінгі Тәуке хан (бас хан), Қайып хан, Болат хан, Жолбарыс хан, Сәмеке хан, Әбілхайыр хан, Әбілмәмбет дастанда жырлаушы тарапынан да, бейнелік оқиғаларға да ерекше үн қосып, маңыздылығы арта түскенін көруге болады.

Автор осылардың ішінде Абылай ісін ерекшелеп, батырларға қатысты тарихи жырлардың бәрінде оның ел ісіне жетіктігін, шабуыл жоспарының жеңіске жеткізіп отыратынын, дипломатиялық қарым-қатынастағы толеранттылығын да көзден алыс жібермей талдап өтеді. Бұны тарихи құжаттар да дәлелдейді, жалғандыққа шек келтірмейді [21]. Абылай бабамыздың маңдайынан қиындықтардың біршама көп өткендігі және жоңғарлардың қалайда Абылайды қолға түсіруін көздеуі бекерден емес. Әйгілі ханның тұтқында болуы, оралуы жөніндегі көптеген аңыз-әңгімелердің түп төркіні Қалдан мен Абылайдың ақыл-парасатын салыстырмалы түрде талдауға құрылғандығын, сақталған архив деректері де теріске шығармайды.

Тарихи жырлар уақыт еншісінің әр тағылымында туып, түрлі оқиғалардың құрамынан осы кезге дейін жеткен өнеге берерлік туындылар екендігі сөзсіз. Өлеңде қай кезең оқиғаларына қатысты сөз өрбитіндігін сәйкесінше сөз өрнегінен, атқарып тұратын қызметтеріне байқап біліп жатамыз. Бұл ғасырдағы қазақ халқының ұлт-азаттық жолындағы күресін жырлауда тарихи дастанның негізінде эпикалық билеуші типі тұр. Халқы ұлықтаған Абылай бейнесі жыр дастандағы тектілікті бейнесі екендігі даусыз.

Қазақ әдебиетінде хан, сұлтандар, яғни билеуші тұлғалардың кездеспейтін жанры жоқ және ол көбінесе жыр толғауларда кездеседі. Абылай ханның бала кезіндегі бейнесінің өзінен-ақ Төле бидің болжамы арқылы ел билейтін азамат болатыны суреттеледі, мысалы:

«Би келіп тамашалап бұған бақты,
«Айтам ғой осы бала асылзатты
Төрт жаққа жайған екен төрт борбайын,
Тегінде билейді екен төрт тарапты».

Бұрынғы заманда «билеуші» ұғымы «тәңір сыйы» халқымыздың түсінігінде құт-береке әкелетін «киелі тұлға» деген таным түсінікті білдірген екен. Бұл туралы белгілі этнограф Шоқан Уәлиханов мынадай пікір білдіреді: «Қазақтар киеге үлкен мән береді... Осы аталғанды (көшпелі тұрмысқа қажеттіктерді) құрмет тұту... адам баласына байлық пен бақыт-құт әкеледі деп түсінеді» [26, 486] деп, «құттың» мағынасын ашады.

Зар заман әдебиетінің көрнекті өкілі Дулат Бабатайұлы «Ата қоныс арқадан» толғауында: «Әбілмансұр хан болды. Хан болмады қазаққа, Ағарып атқан таң болды» [27, 90] – деп, Бұқар бабамыздың құт болуы мүмкін деп сүйінші асын бергізіп, асау тайды иілткен қуанышы да, елдің жайын ойлаған хан Абылайдың туған өлке, қазақ жерінің қалмақтардан босатылып, ілгері басқан елдің еңселі тұрмысынан, ел арасындағы бірлік-берекенің нығаюынан халық арман мақсатының орындалғандығын және Абылай ханның елге «тәңіршіл сый» секілді, береке мен шаттық әкелгенін байқай аламыз. Мәшһүр Жүсіп Көпеев шежірелерінде ханның ерекше құдіреттен болатын қасиеті, «астында тіреу, үстінде байлауы жоқ, садағын сағымға ілген» баланың һақ Тәңірдің бұйрығымен ел иесі, жұрт егесі боп келгені туралы әңгімелері ел жадында, есінде бекер сақталмаған [28, 64].

Қазақтың салт-дәстүрін терең зерттеген Шоқан Уәлиханов халқымыздың этникалық құрамындағы тектілердің арасынан ғана хандар сайланатын дәрежедегі орны бар, өзектілігі жоғары төрелер туралы: «...султаны – потомки Чингис хана; по мнению народа [они] происходят от солнечного света и, следовательно, благодаря их абсолютной сверхъестественности, божественном происхождении, пользуются властью и уважением» [26] деген зерттеушілік көзқарасы төбе көрсетеді. Қазағының төбе биі, билер поэзиясының шоғыры биік тұлғалары Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің және азуы алмас, жүзі қайсар батырлардың арқасында жеткен ізгілікті жер екендігі туралы айтылады. Отызыншы жылдардан бастап жоңғар-қалмақ басқыншыларын қазақ жерінен тазартудың ұйтқысы болып, Абылай хан шығып, өмірінің соңына шейін тарих, тағдыр жүктеген осы миссияны абыроймен атқарып, еліміздің тұлға тарихындағы тағылымды билеуші бейнесін қалыптастыра білген.

Тарихи жырлардағы билеуші, хан бейнесі, әсіресе, «Сабалақ» толғауында ерекше ашылады. «Абылай хан - Сабалақ» атты жырлардың бір нұсқасы еш жерде жарияланбаған. Жырды оқи отырып, бас кейіпкердің жетім қалып, лақап атымен кісі қолында жүруі,

алғашқы ерлігі, жеңісті жорықтан соң, үлкен абыройға ие болуы, хан сайлануы сияқты көріністер ерекше жырланады. Аталған нұсқада әлем халықтарының фольклорлық туындыларында кездесетін мотивтердің біразы орын алады. Солардың ішінде өзектілігі жоғалмаған көп салттардың бірі - «бата беру» дәстүрі.

Қанжығалы Бөгенбай жас Абылайды жорыққа алып шығып, қол жайып:

Бізге жау ежелден ақ қалмақ пен сарт,
Жылқының жүйрігі еді Нарқызылым,
Көңілім енді саған беруге шарт
Жазымен бұл атымды күтіп қыстай,
Жеткізбес еш адамға ұшқан құстай
Қалмаққа жазғытұры аттанамыз,

Дайын бол, қалмай жиылып, басын қоспай... деп, бата беріп, Абылайға өзінің Нарқызыл тұлпарын мінгізеді. Батырға тұлпар сыйлау тарихи жырдағы ерекше үрдістің бірі болып саналады. Жыраулар поэзиясы, олардың шығармашылық өресі, деңгейі жағынан біздің заманға біршама мол жеткен, қазақ хандығы, ел билеу туралы жан жақты қарастырып, билеуші тұлғасын суреттеуде Абылай хан бейнесін көркем де кемеліне келтіріп, көркем суреттеген Бұқар жырау болды. Мәселен, бізге жеткен жыр-толғауларды сараптама жасаған кезде нұсқаларын қосқанда, Абылай тақырыбына қатысты жыраудың 17 шығармасы бар болса, оның сыртында ел билігіне қатысты тағы оншақты жыр толғаулары бар екендігіне көз жеткізе түсесің. Тарихи жырлардағы Абылай хан тұлғасының бейнеленуі ел тұтастығы, ел билеу, хандық басқару, жалпы билік жүйесі мәселесін қозғайды сәттері көркем бейнеленеді.

Мысалы: «Абылай хан жыры» атты тарихи толғауда Шыңғыс хан және оның төрт баласы туралы, Қазақ хандығын құрған Жәнібек пен Керей бері келе жатқан Абылай хан ата бабасы мен тегі жөнінде жырланады. Жырда жас Әбілмансұрдың анасынан тегін сұрап, жұрты мен елін іздеп, қазақ даласына қайта оралғандығы туралы, Ұлы жүз үйсін Төле биге жолығып, «Сабалақ» атты есімді иеленуі, қалмақтармен өткен шайқаста жау жақтың батыры Шарышты жеңу барысындағы тактика, икем туралы қызықты, ерекше баяндалады. Абылай атасының әруағын шақырып жауға қарай атой салған Сабалақ осы ұрыстан соң, орта жүздің сұлтанына айналарын өзі білмеген болар.

Абылайдың биліктегі бейнесі, тұлғасы жырда тағы да бір ерекше көзқараспен беріледі. Тарихи деректерде Орта жүз жасақтары мен жоңғарлардың арасында осы кезеңдерде бірнеше соғыстардың болғаны жазылады. Жырда айтқандай, Абылайдың жасы Шарышпен соғысқан кезде жиырмада ғана болған екен, ал бұл 1732-1733 жылдарға сәйкес келеді. Тарихи деректерде дәл осы жылдары қазақ пен қалмақ арасында үлкен шайқастар болғандығы айтылады.

Жырда Абылай билеушінің қырғыздарды ығыстыруы, ханның елімен қоштасуы, Бұқар жыраудың көңілін сұрап келуі шынайы суреттеліп, сонымен қатар Абылай баласының орыстарға тұтқынға түсіп қалған сәті, Қасым, Кенесары, Саржан сынды батырлардың елдікті сақтау жолындағы сан қырлы ерліктері жыр болып төгіледі. Абылай ханға байланысты толғаулардағы билеуші бейнесінің ашылуына тоқталып өтсек, ең алғашқы жыр толғау болып айқындалатын отыз бір жолдық «Абылай ханның қасында» деп аталатын жырда шайқас пен жекпе-жектің қаупі төніп тұрған алмағайып кезең болатындығы және оған билеушінің бармағандығы жөн деген ұғымдармен астасып жатады. [28, 76].

Академиялық немесе Алматы нұсқасындағы «Ағаш үйде кәпір бар, Көперсің содан теперіш» [25] жолдарынан қауіптің орыс жағынан келетіні анық көрсетеді. Соғыс болғасын «Өлетұғын тай үшін, Қалатығұн сай үшін» болатын шығындарға «жанжал, ерегіске» бармай, «Қатын, бала қамы үшін» Сыр суының арғы бетіндегі «жердің ұйығы» «Жиделі байсынға жетуге» [19] деп ақыл кеңес айтады.

Жыр толғаулардың басты ерекшелігі де көңіл түкіріне бойлайтын қайсарлықтан туған образ жатыр. Белгілі бір мәселе туындағанда жырау ұсынысына Абылайдың жауабы немесе қимылы айтылмайды, әр оқырман басқа жыр толғауларды және тарих деректерді оқи отырып, ханның жауабын, соған байланысты қимыл-әрекетін ой таразысына салып, тереңдей

түседі. Абылай бейнесін көз алдына елестете отырып, елге, жерге, Отанына деген ыстық сезімге байланысты билеуші тұлғасы кесектеліп көрінеді. Осындай сезімдегі оқырманның көз алдына билеуші бейнесі ашылуы тиіс. Мысалы: Абылай ұлы жыраудың ел қамы үшін болған кеңесін түсіністікпен тыңдауы керек еді деп ойлайсың. Аза көңілден шыққан бұл ұсыныстың қатерлі жағын хан терең зердемен ұғына түсіп, ақыл парасатына салып, бұл ғасырдағы сирек қоныстанатын бұрынғы ғасыр емес екендігі, ешбір жаудан, қай жерде де көше қашып, құтыла алмайтын алмағайып уақытта тіпті, қай заманда да жаудың үлкені болсын, кішісі болсын сескенсе сыйлап, мысамен баспаса ардақтамайтын заман болғандығын көруге болады. Ол үшін елдің экономикасын, идеологиясын, демографиясын көрегендікпен нығайту керек екендігі билеуші тұлғасы арқылы ашылады. Сонымен қатар, жеңілген елдің шаруашылығы да оңбайды, қазақта «жеңілгеннің сөз құрсын» деген тіркес бар, билеушінің жырауды тыңдамаған себебі, елінен безіп, қоныс аударатын болса, елі, халқының рухы төмен, жалтақ болады. «Қашқан жауға қатын ер» немесе «Жаман үйдің қонағы би» демекші мысы басым мінез болмаса, туған елге кім болса сол қожайындық етіп кетеді деген ұғыммен астаса жырланады.

«Қалдан Серен Абылайды тұтқынға алғаны» атты тарихи толғауда да билеуші бейнесінің бірқатар эпизодтары көрінеді. Орта жүзге хан сайланған Абылайды қалмақ ханы Қалдан Серен аңдып жүріп, тұтқынға алдыртқаны, зынданға алып, түрлі айла шарғымен сынағаны халық арасында аңыз боп тараған. Жырда Абылай ханның аң аулап жүріп, қапыда қалмақтардың қолына түскені, Шарышты өлтіргені үшін Қалдан Серен оны зынданға салғаны, қалмақ ханын сөзден тосқаны, Қалданның ұлы Әмірсанамен дос болғаны, қызы Тобышты алып елге қайтқаны туралы, елге қайтқан соң Абылай ханды Әбілмәмбет зор ықыласпен қарсы алып, өз тағына отырғызғаны туралы жыр толғаудың көркемдігі келісе түседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жырдың ерекшелігі тарихи деректемелермен жанданып, билеуші тарапынан болған ерлік мұраттары көрініс табады. Абылайдың қалмақтардың тұтқыны болғаны - тарихи шындық. Қазақ елінің игі жақсылары ел билеушісін құтқарып алғаны туралы тарихи деректерде көрсетілген және бұл бүкіл қазақ қоғамына әбіржушілік әкеліп, ыңғайсыздық тудырғаны да айтылады. Жырда Әбілмәмбет Қалдан Серенге елші жіберіп, немере інісін босатуды талап еткені туралы, тіпті тарихи деректерде Төле би бастаған тұлғалы тоқсан адам елші барып, келіссөздер жүргізіп, 1743 жылы қыркүйекте босатқандығы туралы дәлелдемелер бар. Тарихи жырдың осы сәтінен халықтың сүйіспеншілігіне бөленген Абылайдай билеушінің болмыс-бітімі асқақ, өр және хандық тұлғасын асқақтата түсетін ерекше жыр суреттеледі. Жырда Малайсары қалмақ ханының ордасында Абылай хан отыру үшін тізерлеп отырса, Өтеген батыр бір деректерде орынтақ болу үшін өзінің тонын астына тосады деген деректер бар. Демек, жау жағына билеуші абыройын сақтау үшін кез келген қазақ батыры өз күш-қайратынмен, ақыл-парасатымен жауға қарсы тұра білген. Билеуші бейнесін зерттей отырып, бұл тұрғыдағы хан бейнесінің жасалуы тіпті, Бұқар жырау толғауларында да кездесетіндігін көреміз және салыстырмалы түрде талдайтын болсақ, «Керей, қайда барасың» толғауының өзінде де билеуші бейнесінің басты ерекшеліктерін байқаймыз. Абылай хан болған уақытта Орта жүздің екі үлкен руы арасында дау туып, керейлер арғындарға өкпелеп, туған елін тастап, Қытайға қарай бет алғанында Бұқар жырау ара ағайындық жасап, керей мен арғынды келістіріп, керейлерді туған жеріне қайтармақшы болған кезде осы толғау өмірге келген.

Зерттеу тақырыбы бойынша жырды негізінен шығармадағы Абылай тұлғасына қатысты қырынан салыстыра отырып, талдау жасағанда жырда тікелей ханға байланысты төрт жол бар екен. Дауласып жатқан қос елдің бітісуінің негізі мен кепілі ретінде бүкіл қазақ елінің ел билеуші ханы ретінде мойындалған Абылай хан танылады. Керейдің атақты адамы Ақмырза өлсе де, арғындар атынан сөз алған жырау тұлғасы басын кішірейтіп, керейлерге ел

тыныштығы қазақ халқының тұтастығының, елдік пен бірлігінің сиволы атанған Абылай хан есімімен айрықша бас көтереді.

Бұл тарихи жырлардан және жыраулар поэзсындағы билеуші бейнесінің көрініс тауып, ерекше үндестік тапқанын байқауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Абылайдың алғашқы аты шыққан әңгімесі. ОҒК: ш.№657. 36б. 1 дәптер. 44 бет;
- 2 Абылай аспаған Сарыбел. Жыр. Жинаушы: Көпеев М.Ж. 1920 ж. – ОҒК. Ш. №1176. 126-132 б;
- 3 Абылай ханның бір жарығы. / Аңыз. Жинаушы: Көпеев М.Ж. 1920 ж. – ОҒК. Ш. №1177. 3 б.
- 4 Абылай хан. Жыр. Жинаушы: Көпеев М.Ж. 1920 ж. – ОҒК. Ш. №1176. 383-397 б;
- 5 Абылай хан (Сабалақ) Жинаушы: Төлеуов Қ. 1936 ж. – ОҒК. Ш. №657. 36б. 1 дәптер. 49 бет.
- 6 Абылай (жыр). Жинаушылар: Тоғыстайұлы мен Бәбенұлы Б., 1930 ж. – ОҒК. Ш. №6577. 36 б.
- 7 ОҒК. 657 бума, 3 дәптер
- 8 ОҒК. 657 бума, 5 дәптер
- 9 Қобызшы Қорқыт. – Абылай және басқа өлеңдер. Берлин, 1943
- 10 Абылай (жыр). Шыңжаң халық баспасы. 1985
- 11 Уәлихан Ы.Ш. Абылай. Ана тілі. №24.23. VI. 1991
- 12 Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы, 1972
- 13 Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана (XVIII века о внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата: Наука, 1968. – 144 с
- 14 Қозыбаев М. Ел – ебелек емес, ер кебелек емес. / Қазақ әдебиеті. №14. VI. 1991
- 15 Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. (Құраст. Мағауин М., Байділдаев М. – Алматы: Жазушы, 1989. Т.1. 384 б.
- 16 Халид К. Тауарих Хамса. Алматы: Ғылым, 1994.
- 17 Бикенов А. Қазақ қоғамындағы хандар билігі. «Қазақ тарихы». № 3, 2000.
- 18 Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие. // Собр. соч. в пяти томах. Том I. Изд. АН Каз ССР, Алма-Ата, 1961.
- 19 Дулат Бабатайұлы. «Замана сазы». Өлеңдер мен дастандар. Алматы: Жазушы, 1991, 160 бет.
- 20 Көпейұлы М. Ж. Қазақ шежіресі. Алматы: Жазушы, 1993, 64-бет.
- 21 Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. I (V в. до н.э. -XVIII в. н.э.). Москва – Алма-Ата, 1935. 431 б.
- 22 Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. I. Алматы, 1960
- 23 Левшин А. И. Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996.
- 24 Мағауин М. Қазақ Ордасындағы хан сайлау дәстүрі. «Қазақ әдебиеті» газ. 1994, № 18-19
- 25 Салғарин Қ. Хандар кестесі. Алматы: Жалын, 1992.
- 26 Есенберлин І. Қаһар. Алматы: Жазушы, 1996, 190, 261, 291 бб.
- 27 Есенберлин І. Алмас қылыш. Жанталас. Он томдық шығармалар жинағы. VI том. Алматы: Жазушы, 1986, 190, 261, 291, 417 бб.
- 28 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы: Санат, 1994, 416 б.

Материал 14.03.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 *Abylaidyn algashqy aty shyqqan áhgimesi* [Abylai's first famous story] SSC: sh. No. 657. 36p. 1 notebook. Page 44
- 2 *Abylai aspaǵan Sarybel. Jyr.* [Sarybel, who did not exceed Abylai. Song] Collector: Kopeyev M. zh.1920. Sh. No. 1176. 126-132 p.
- 3 *Abylai hannyn bir jaryǵy.* [One light of Abylai Khan.] / Legend. Collector: Kopeyev M. zh.1920. Sh. No. 1177.3 p.
- 4 Abylai Khan. Song. Collector: Kopeyev M. zh.1920. Sh. No. 1176, pp. 383-397
- 5 Abylai Khan (Sabalak) Collector: Tuleuov, 1936 – SSC. Book No. 657. 36p. 1. Page 49.
- 6 Abylai (song). Collectors: B. Togystayevich and B. Babenuly, 1930. Sh. No. 6577.36 p.
- 7 CSL. 657 packs, 3 notebooks
- 8 CSL. 657 packs, 5 notebooks
- 9 Kobyz Korkyt. - Abylai and Other Poems. Berlin, 1943
- 10 Abylai (song). Xinjiang people's press. 1985
- 11 Ualikhan Y. Sh. Abylai. Native language. №24.23. VI. 1991
- 12 Kazakh Soviet encyclopedia. - Almaty, 1972
- 13 Suleimenov R. B., Moiseev V. A. from the history of Kazakhstan (XVIII century on foreign and domestic policy). - Alma-Ata: Nauka, 1968. - 144 pp.
- 14 Kozybayev M. el-not yebelek, not er kebelek. / Kazakh literature. №14. VI. 1991
- 15 Five centuries sings. 2 volumes. (Comp. Magauin M., Baidildayev M.-Almaty: writer, 1989. Vol. 1. 384 p.
- 16 Khalid K. Tawarih Hamsa. Almaty: Science, 1994.
- 17 Bikenov A. the power of the Khans in Kazakh society. "Kazakh history". № 3, 2000.
- 18 Valikhanov Ch. // SOBR. Soch. in the fifth Tomach. Tom I. Izd. An Kazakh SSR, Alma-Ata, 1961.
- 19 Dulat Babatayevich. "The music of the Times". Poems and epics. Almaty: writer, 1991, 160 pages.
- 20 Kopeyuly M. zh. Kazakh Chronicle. Almaty: writer, 1993, p.64.
- 21 Years ago Kazakhstan entered the history and materials. SB. I (V V. do N. E.-XVIII V. N. E.). Moscow-Alma-Ata, 1935. 431 p.
- 22 *Materialy po istoru politicheskogo stroia Kazahstana* [Materials on the history of political construction of Kazakhstan] T. I. Almaty, 1960
- 23 Levshin A. I. description of the Kirgiz-Kazakh or Kirgiz-kaisatsky Ord and stepei. Almaty, 1996.
- 24 Magauin M. Khan's election tradition in the Kazakh Horde. Gas" Kazakh literature". 1994, № 18-19
- 25 Salgarin K. table of Khans. Almaty: Zhaly, 1992.
- 26 Yesenberlin I. Fury. Almaty: writer, 1996, 190, 261, 291 pp.
- 27 Yesenberlin I. the diamond sword. "What?" A collection of works in ten volumes. Volume VI. Almaty: writer, 1986, 190, 261, 291, 417 EP.
- 28 Bekmakhanov E. Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century. Almaty: Category, 1994, 416 p.

Эпический образ правителя в исторических эпосах

Рахымов Б.С.¹, Казжанова О.А.², Тлеубердина Г.Т.²

¹НАО «Карагандинский университет имени Е.Букетова», г.Караганда, 040000, Республика Казахстан

²НАО «Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова», г.Кокшетау, 020000. Республика Казахстан, kazzhanova.orynbasar@mail.ru, guldentleuberdina@inbox.ru

В статье автор проанализировал образ правителя в историческом эпосе по историческим эпосам «Сабалак», «Жыр Абылай хан», «Абылай в плену Калдан Серена».

Образ казахского хана Абылай, который стал символом нации, определяющей идентичность нации, стал достоянием молодого поколения. Автор показал образ эпического хана в казахском эпосе, проанализировав исторические произведения, посвященные Абылайхану. Говоря о том, что исторический эпос берет свое начало в XV веке, можно уточнить, что эпический образ правителя в казахской устной литературе осуществлялся в период Абылая, что устное литературно-историческое наследие могло отражать действительность, существовавшую в той или иной истории.

Ключевые слова: хан, историческая поэма, образ правителя, мечта, цель, интересы, мужество, поход, герой, казахский фольклор.

Материал поступил в редакцию журнала 14.03.2023

The epic image of the ruler in historical epics

B.S. Rahymov¹, O.A. Kazzhanova², G.T. Tleuberdina²

¹NAO "Karaganda University named after E.Buketov", Karaganda, 040000, Republic of Kazakhstan

²NAO "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov", Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, kazzhanova.orynbasar@mail.ru, guldentleuberdina@inbox.ru

The article analyzes the image of the ruler in the historical epic according to the historical epics «Sabalak», «Zhyr Abylai Kha», «Abylai in captivity Kaldan Seren». The image of the Kazakh Khan Abylai, the symbol of the nation identity, has become the property of the younger generation. The author shows the image of the epic khan in the Kazakh epic by analyzing historical works dedicated to Abylaikhan. Due to the fact that the historical epic originates from the XVth century, it can be concluded that the epic image of the ruler in the Kazakh oral literature was formed during the period of Abylai reign. The oral literary and historical heritage reflect the reality that existed in a particular history.

Keywords: khan, historical poem, image of the ruler, dream, goal, interests, courage, campaign, heroes, Kazakh folklore.

Received: 14.03.2023

ТІЛДІҢ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІҢ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

МРПТИ – 14.25.09

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp45-52

N.F. Nemchenko¹, Y.Y. Gluchshenko²

¹candidate of science (philology), docent, Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, The Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0003-2614-7759>. E-mail: nnemchenko@inbox.ru

²master program student, Sh. Ualikhanov Kokshetau university, Kokshetau, 020000, The Republic of Kazakhstan. <https://orcid.org/0009-0007-0109-5688>. E-mail: yekaterina.gluchshenko@mail.ru

THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN ENGLISH LESSONS

This article deals with general aspects of emotional intelligence and modern technologies in teaching English. The methodological model is represented by several assignments that can be used for developing emotional intelligence in English lessons. The article presents the survey results, concerning the problem of emotional intelligence development in secondary school, among Kokshetau teachers and the experimental research of the methodological model approbation among high school students in Kokshetau.

Keywords: pedagogical technology, emotional intelligence, emotional intelligence components, empathy, motivation, self-awareness, self-regulation, social skills.

GENERAL PROVISIONS

1. Emotional intelligence is a number of an individual's skills and abilities to recognize one's own emotions and differentiate them, understand the intentions, motivation and desires of other people, and the ability to manage emotions to solve practical problems.

2. Emotional intelligence includes five components: empathy, motivation, self-awareness, self-regulation, and social skills.

3. A complex of chosen methodological technologies can be used to develop all five components.

4. The material of the research was selected from texts of fiction and publicistic texts on psychological and sociological issues.

INTRODUCTION

The diversity of modern technologies in education in general, and in teaching foreign languages in particular, leads methodologists to use a very wide range of educational technologies in the development of foreign language competence. The formation of language and speech skills reveals the versatility of modern technologies in teaching a foreign language from the perspective of a communicative-competent approach.

There is a certain interrelation between, for example, the number of language skills of a foreign language (phonetic, lexical, grammatical) and the number of technologies. The same

situation concerns the use of the same technologies in teaching foreign language reading, speaking, listening and writing.

The results of Daniel Goleman's research activities (an American scientist in the field of emotional intelligence development) show that the intelligence quotient, commonly known as IQ, is not a guarantee of success. Emotional intelligence acquires a special relevance [1].

According to the research of Aigul Baityrsunova, who is the chief scientific consultant of the Center for Scientific and Practical Psychology «Sana», Kazakhstani schoolchildren and high-school students need to acquire emotional skills. The questionnaire showed that excessive academic workload of children and adolescents leads to such negative impacts as increased anxiety and decreased motivation to study. Low motivation and students' anxiety are the reasons for parents and teachers' concerns [2]. In this regard, the study of technologies for emotional intelligence development and their application in teaching English has particular importance.

MATERIAL AND METHODS

The research materials consist of fiction by B. Doherty, A. Thomas; psychological literature written by Dr J. Dispenza, P. Ekman; the video channel «Ted Talks» on the social network YouTube. The content of the research material reflects many problems related to the emotive function of language, the linguistic expression of human emotions and feelings, along with some theoretical provisions of psycholinguistic and socio-cultural issues.

The methods used in the research are as follows:

- analysis of special methodological literature;
- synthesis of methodological technologies for a complex of special linguistic assignments;
- a survey of English teachers and students in Kokshetau, Kazakhstan.

The survey was conducted among the English teachers at Kokshetau schools and colleges to identify whether teachers use special technologies and select special materials for the development of emotional intelligence in their classes. The result was positive enough. Almost half of the respondents (47.6%) try to develop their students' emotional intelligence in English lessons, but 52.4% of the teachers answered that they were not sure they used any technologies for the purpose. The survey among students based on «Hall's Emotional Intelligence Test» showed that they had a rather low level of emotional intelligence.

MAIN PART

A lot of modern technologies are related to the content of foreign language teaching, the level of language training and the scope of foreign language usage. In this regard, each researcher selects a certain number of modern technologies to solve his specific research tasks.

Professor Shchukin A.N. claims that pedagogical technologies are directed at developing the structure and effectiveness of the educational process [3].

A review of theoretical sources considering innovative technologies in education contributed to identifying the following main areas:

The implementation of digital technologies expands access to education, forming an open learning system.

The soft skills technologies in English lessons are used in connection with rapidly growing trends in the formation of a complex set of career-oriented skills and functions.

Interactive technologies include the exchange of knowledge, ideas, opinions and ways of activity. The educational environment is characterized by the participants' interaction.

Collaborative learning technologies are the result of interaction with students when students are responsible for their own learning and active participation in teamwork.

Distance education technology, which sometimes is called open learning, is mainly intended for students via the Internet.

Mixed or blended learning technologies combine traditional forms of classroom learning with elements of E-learning.

CLIL technologies and integrative technologies mean that any subject can be taught in English, provided that it is a second language for students.

STEAM technology is a model that combines natural sciences and engineering subjects into a single system.

Socio-cultural technologies make it possible for teachers to organize the process of cooperation with students to study the problems and achievements in the field of sociology. They study cultural and intercultural relations in solving various problems while showing certain communicative skills and abilities.

Among a wide range of technologies, some of them can be used as means of developing emotional intelligence through a complex of special assignments appropriate for specific purposes in teaching English.

Thus, it is necessary to emphasize once again that it is very important to study and analyze the concept of emotional intelligence development to offer a complex of technologies that can be used while developing emotional intelligence.

Emotional intelligence is a set of an individual's skills and abilities to recognize one's own emotions and differentiate them, understand the intentions, motivation and desires of other people as well as the ability to manage emotions to solve practical problems [4].

People with high emotional intelligence (EI) can distinguish their own emotions and recognize the emotions of other people, use various forms of emotional information to guide thinking and behaviour, differentiate feelings and name them accordingly, as well as adjust emotions to the environment.

Peter Salovey and John D. Mayer coined the term «emotional intelligence» in 1990. In the course of their research, J. D. Mayer and P. Salovey made various additions to the idea of «emotional intelligence», changed it and improved it [4].

A follower of the emotional intelligence study is David Goleman. The peculiarity of the researcher's theoretical interests is that he considers emotional intelligence as an integral part of the leading intelligence structure. D. Goleman understands emotional intelligence as the ability to manage feelings in such a way as to express them at the right moment and with benefit, giving people the opportunity to work together calmly to achieve common goals and develop social skills.

The D. Goleman model of emotional intelligence includes five main components:

- Empathy
- Motivation
- Self-regulation
- Self-awareness
- Social skills [5].

Empathy is the ability to understand and feel the emotions that another person experiences, based on his frame of reference.

Motivation as a component of EI is considered «intrinsic motivation». Intrinsic motivation means that an individual is trying to achieve his goals and meet his needs, rather than being guided by external rewards such as recognition, fame and money.

Self-awareness makes an individual recognize and understand emotions and have an idea of how these emotions affect active life.

Self-regulation includes the ability to be flexible and disciplined, cope with difficulties and manage conflicts.

Social skills imply the peculiarities of an individual's interaction with other people.

The purpose of this article is to consider the possibility to use several effective technologies in developing students' emotional intelligence in English lessons while forming language and speech skills.

The manual is structured according to the Dublin descriptors model in teaching and learning. This model consists of five steps in which the student forms certain knowledge and skills through

five main blocks of assignments starting with the presentation of information. After the first step comes the primary consolidation of language skills. The next stage is the development of skills for transferring the acquired knowledge to another speech context. This is followed by one of the main blocks for communicative competencies development. The fifth block includes some assignments aimed at the possibility of developing language and speech skills and their further use throughout life, and this block is usually associated with creative thinking development, critical thinking and evaluation skills.

In the informative block of assignments, the following tasks are given: *Read the following chapters; Study and learn the new vocabulary; Write down the following words in the spelling based on their transcriptions; Match the new vocabulary with the definitions; Speak up the following tongue twisters as quickly as possible. Try to pronounce the sounds properly, etc.*

In the second block of assignments the new vocabulary is activated: *Make up a crossword with the new vocabulary; Paraphrase the italicized part of each sentence choosing the appropriate emotionally-coloured phrase/word from the list; Complete the following sentences choosing the appropriate emotionally-coloured phrase/word from the list; Play the Jeopardy Game. Use the following link.*

The third step is connected with developing the student's ability to use the active vocabulary in other situations different from the text or video in the informative block: *Make up sentences with the new vocabulary; Make up three groups of students and paraphrase the sentences; Play a board game.*

The communicative block of assignments consists of the following exercises: *Discuss the following questions in groups. Try to use emotionally-coloured words and phrases in as many sentences as possible to express your thoughts; Make up a mind map in small groups on the main events in the following chapters (or the main episodes described in the video); Retell the text according to your plan with the keywords and word combinations given below.*

However, the fourth assignment in the communicative blocks is different depending on the module studied. The modules are based on the five types of emotional intelligence components: empathy, motivation, self-awareness, self-regulation and social skills.

Developing speech competences connected with an individual's empathy demand such tasks as elaborating and playing out different situations connected with the manifestation of empathy.

The second motivation module is connected with such tasks as preparing public presentations with the special pragmatic purpose to motivate other people to speak on questionable social and personal issues.

Module Three which deals with developing self-awareness includes the following assignments: to prepare part of your answers for the interview, to prepare another part for the interview and to finally sum up all the necessary answers for the interview and present them.

The self-regulation module assumes that students make a cluster with recommendations focused on discipline training and emotional control.

Role-playing games that aim to develop the ability to easily come into contact with the most unpredictable «characters» is implemented in Module Five.

The creative block of assignments comprises such tasks as *Make up introductory slides/main body/conclusion for your presentation; Write a short essay on a topic using emotionally-coloured vocabulary, etc.*

Based on the above-mentioned structure and stages during the formation of the language skills and speech competencies, it is possible to present such a complex of assignments based on a variety of foreign language teaching technologies that would contribute to developing not only language and speech skills but also the students' emotional intelligence. The following types of tasks were used in the experimental methodological research:

- phonetic rebus
- jeopardy
- Venn's diagram
- board games

- a creative group work
- mind maps
- audiovisual tasks
- role-playing games
- public speaking
- project activities

These types of tasks can be used for developing the English language and speech skills:

Rebuses are a great tool to help students to develop language skills. They can also increase students' motivation and help them develop better attention. The main reason for using rebuses in teaching is to develop language skills. Language skills can also be based on puzzles to activate the students' interest and curiosity.

Jeopardy is a quiz that changes the traditional format of questions and answers. Instead of questions, participants are given general hints, and they must identify the person, place, thing or idea that the hint describes, formulating their answer.

The Venn diagram requires a high level of cognitive skills. The Venn diagram, depicted as two interconnected circles, is useful when two words or concepts are compared and contrasted. After introducing the topic, using prior knowledge, setting goals and controlling understanding, the Venn diagram is used as a form of health-saving technology in teaching English.

Board games are played on a table or a flat surface or board and follow a system of rules with related items such as chess pieces, cards and dice.

Creative group work is defined as collaborative work in which two or more students work together to complete a task in a certain period. Creative group work contributes to improving social skills. Students use creative thinking, and each person plays an important role in the successful completion of the task.

Mind maps promote building speech competencies. This is a very useful graphic technique and a universal key to enhancing the brain's potential. They have a positive effect on students' learning abilities and clarify the way students think.

Teaching foreign languages has a communicative character, therefore audiovisual tasks are unique means for developing communicative competencies. Audio and video materials can be effective for sociolinguistic competence as well as human relationships, spatial and temporal conditions of communication.

During role-playing games, students assume the character's roles in a fictional setting. Players take responsibility for acting out these roles within the narrative, either through action or a structured decision-making process.

Teaching public speaking increases internal motivation levels and reduces anxiety levels. It builds confidence in the use of language in oral and written forms in public performances.

The teacher does not just transfer knowledge but helps students to solve their tasks. The rationale for this idea is that the use of research-oriented project activities leads to the development of writing and speaking competencies. Thus, students get a sustainable motivation to learn English.

RESULTS

For the research quota sampling was chosen. The sampling is compiled in such a way that the proportions of the sample elements having the specified characteristics correspond to their distribution in the general population. The sample consisted of thirty Kokshetau high-school students: control and experimental groups. The five-stage model of methodological assignments was approved in the experimental group of high-school students to assess the effectiveness of the assignments in developing their emotional intelligence.

Before the experimental research, the levels of the control group's emotional components and language and speech skills were tested. The next step was the process of introducing emotional intelligence development technologies into the process of teaching English. After 30 classes were conducted, the second test was carried out to compare the progress in developing the emotional

intelligence components and improving the language and speech skills. The results were very positive, as the average level of the student's emotional intelligence increased from 20 (low level) to 34 (high level). The growth was 70%. It also made progress in improving the students' language and speech skills. The average level increased from 70 to 90. The growth was 28%. These data are shown in the diagrams below:

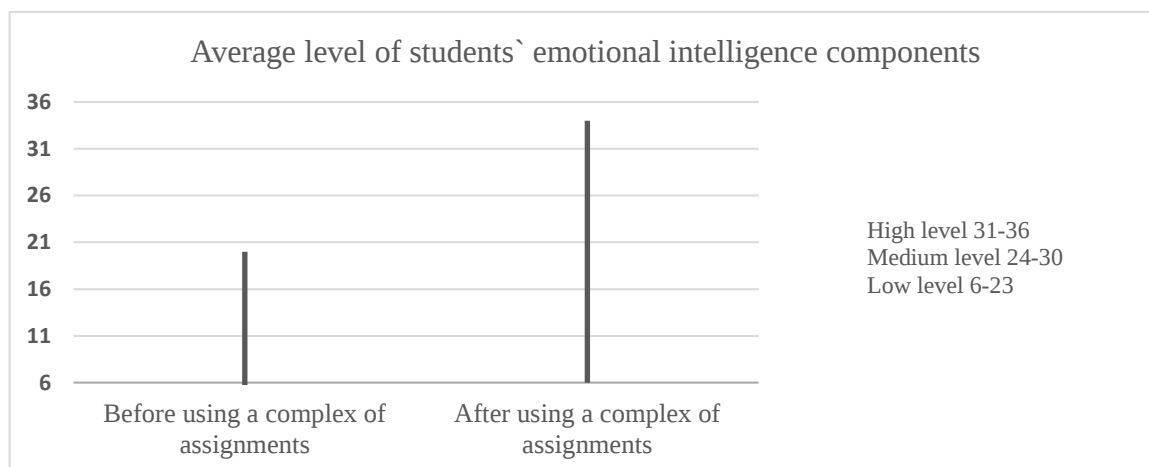

Diagram 1. Experiment results (EI components)

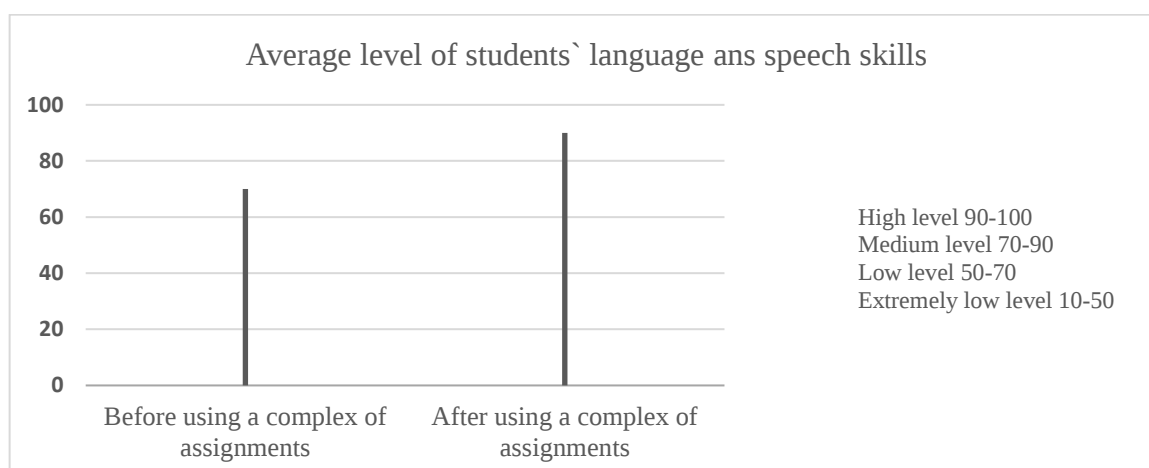

Diagram 2. Experiment results (language and speech skills)

Thus, the conducted pedagogical research showed that the strategy of modern schools should aim at developing students' emotional intelligence. The results of the experiment confirmed the need to include emotional intelligence development in the educational process. The results of the technologies usage show that after implementing a complex of special assignments the level of all the students' emotional components increased and both language skills and speech competencies of the English language improved.

DISCUSSION

The concept of «emotional intelligence» was introduced by J. Mayer and P. Salovey in an article that was published in 1990. These authors first identified it as social intelligence, which includes the ability to follow one's feelings and the feelings of other people, to understand them, using the information received to control thinking and behaviour.

D. Goleman became a follower of the idea of «emotional intelligence». The peculiarity of this researcher was that he considered emotional intelligence as an integral part of leadership intelligence. In his opinion, «emotional intelligence» can be considered the ability to manage

feelings in such a way as to express them at the right moment and with benefit, giving people the opportunity to work together to achieve common goals.

R. Bar-On proposed to consider the concept of «emotional intelligence» as a set of human qualities that contribute to increasing protective functions from the adverse influence of negative factors from the outside world.

The study of emotional intelligence started by outlining the concept and its structural organization. The following step in the research was devoted to the emotional intelligence five-component structure and preparation of a methodological model of assignments. On the whole, the idea discussed in the article can be formulated as follows: does a teacher need a complex of effective technologies to develop all the components of emotional intelligence or each component needs several special assignments? The solution to the issue seems to be found through several assignments that can serve as the basis for working on emotional intelligence as a whole. The peculiarities of each component demand several certain additional tasks.

CONCLUSION

The assignments, together with properly selected material, can be used for the development of emotional intelligence. Moreover, these technologies are aimed at developing both language and speech skills.

It is reasonable to conclude that all five components can be considered both from the point of view of the methodological provision for each and in the complex interaction. Thus, the emotive function of language contributes to the development of the entire complex of emotional intelligence components. Special materials with expressive emotive language means can serve the development of an individual's emotional intelligence. Therefore, implementing a special methodology in teaching English can be aimed at increasing the level of all the components of emotional intelligence.

REFERENCES

- 1 Goleman, D. (1995), *Emotional intelligence. Why it can mean more than IQ*. Bantam Books. New York.
- 2 Hudaibergenova, V. (2019), «What is social and emotional learning?», available at: <https://pandaland.kz/articles/novosti/chto-takoe-socialno-emocionalnoe-obuchenie-7167> (Accessed 23 October 2022)
- 3 Shchukin, A. (2000), *Linguodidactics Encyclopedic Dictionary*. Astrel: AST: The Guardian. Moscow.
- 4 Colman, A. (2008), *A Dictionary of Psychology (3 ed.)*. Oxford University Press. London.
- 5 Mayer, J. D. and Salovey, P. (1997), «What is emotional intelligence», *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications*. Basic Books. New York.

Received: 12.03.2023

Ағылшын тілі сабақтарында эмоционалды интеллектті дамытуда замануи технологияларды қолдану

Н.Ф. Немченко¹, Е.Е. Глушенко²

Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы

Бұл мақалада "эмоционалды интеллект" ұғымының негізгі аспектілері және ағылшын тілін оқытудың замануи технологиялары қарастырылады. Әдістемелік модель ретінде ағылшын тілі сабақтарында эмоционалды интеллектті дамытуда қолдануға болатын тапсырмалар мен жаттығулар ұсынылған. Мақалада Көкшетау қаласы мұғалімдерінің

орта мектептегі эмоционалдық интеллектті дамыту мәселелері бойынша сауалнамасының нәтижелері және Көкшетау қаласындағы орта мектептің жоғары кезеңіндегі оқушылардың эмоционалдық интеллектісін дамытудың әдістемелік моделін сынақтан өткізу нәтижелері келтірілген.

Кілт сөздер: педагогикалық технология, эмоционалды интеллект, эмоционалды интеллект компоненттері, эмпатия, мотивация, өзін-өзі тану, өзін-өзі реттеу, әлеуметтік дағдылар.

Материал 12.03.2023 баспаға түсті

Использование современных технологий в развитии эмоционального интеллекта на уроках английского языка

Н.Ф. Немченко¹, Е.Е. Глуценко²

Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются основные аспекты понятия «эмоциональный интеллект» и современные технологии обучения английскому языку. В качестве методологической модели представлены задания и упражнения, которые могут применяться при развитии эмоционального интеллекта на уроках английского языка. В статье представлены результаты опроса учителей города Кокшетау по проблематике развития эмоционального интеллекта в средней школе и результаты апробации методической модели развития эмоционального интеллекта учащихся старшего этапа средней школы в городе Кокшетау.

Ключевые слова: педагогическая технология, эмоциональный интеллект, компоненты эмоционального интеллекта, эмпатия, мотивация, самосознание, само-регуляция, социальные навыки.

Материал поступил в редакцию журнала 12.03.2023

МРНТИ 14.35.07

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp52-59

У.Г. Бакенова¹, А.М. Досанова²

¹магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, 0009-0005-9663-8053, e-mail: ulzhan.bayekenova@gmail.com

²PhD, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, 0000-0002-8302-3982, e-mail: albi-84@mail.ru

METHODOLOGY OF THE FOREIGN LANGUAGE ELECTIVE COURSES DEVELOPMENT FOR THE PROFILED CLASSES

One of the priority areas of modern Kazakhstani education has become the creation and development of specialized education system in the senior classes of general education schools, gymnasiums, and lyceums. Therefore, there is a need to investigate the issue of developing elective courses in the context of specialized education, including foreign languages. The object of the research is the process of teaching a foreign language in the senior classes of secondary schools, gymnasiums, lyceums. The subject of the research is the content of the elective course "The World Around Us". The analysis of high school specialized education, practical recommendations for the development of elective courses in a foreign language may be of interest to teachers of foreign languages in general education schools, gymnasiums, lyceums, teachers of language courses.

Key words: elective courses, specialized training, foreign language, senior classes.

GENERAL PROVISIONS

In accordance with the Law of the Republic of Kazakhstan “On Education”, the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, it is planned to improve the implementation of specialized training for senior students at the secondary education level. Profile education is considered as one of the tools for improving the quality of education, meeting the current and future needs of the individual, society and the state. [1] In modern conditions of development, one of the urgent problems of Kazakhstani society is the formation of a competitive personality, ready not only to live in changing socio-economic conditions, but also to actively influence reality. In this regard, such requirements for the individual as high intelligence, creativity, global citizenship, multilingualism come to the fore. The Concept of the profile education at the senior level of general secondary education clearly outlines the goals of the transition to profile education, among which the main one is the decision to create conditions for differentiating the content of education for high school students with wide and flexible opportunities for students to build individual educational and professional trajectories. To achieve this goal, elective courses were introduced.

In accordance with the curriculum, elective courses must be present in each profile of education. Elective courses are compulsory courses of students' choice. Elective courses have great potential in implementing the new content of education as they are mobile, create a situation of choice for students and teachers, stimulate students to make decisions, analyze results, and make a conscious choice of a future profession. This means that in each school, students should be offered several elective courses from which they can choose at least two for compulsory attendance.

Elective courses are included in all profiles of study at the senior level of secondary education and are implemented at the expense of the school component of the curriculum. They perform several functions: to supplement the content of the profile course, to develop the content of one of the basic courses, to satisfy the cognitive interests of students. Also, elective courses can perform another important function to become a "testing ground" for experimental usage of new textbooks and teaching aids. In the socio-humanitarian profile, 3 hours a week are allotted for elective courses, in other profiles, 5 hours a week for all elective courses. The main focus of elective courses is intra-profile specialization. In this regard, in elective language courses, a foreign language does not act as a learning goal, but as a means of education and self-education of students within the chosen profile of education. Therefore, the goals of elective language courses should not completely duplicate the goals of the Foreign Language subject.

INTRODUCTION

The need to change the content of school education in the Republic of Kazakhstan at the present stage of society development is due to the following factors: the content of education should reflect the values of the new world, including humanization, integration of the individual into national and world culture, variability, individualization; the content of education should have been aimed at teaching to learn, to teach to do (to act), to teach to live together, to teach to live. The main requirements imposed by society are the orientation of secondary general education towards the comprehensive development of the individual, successful socialization in modern society, and adaptation in the labor market. The school must address these priorities. The senior levels of general education schools, gymnasiums, lyceums should contribute to the professional self-determination of students, give the right guidelines in choosing a life path in accordance with their natural inclinations and abilities. Therefore, today special attention is paid to profile education in high school.

Profile education should be considered as a system of differentiation of students in the upper grades. Profile training develops important personality traits such as creative thinking, self-esteem

and reflection abilities. But today there are contradictions between the needs of the school to update the content at the senior level and the insufficiently developed scientific and methodological base that provides profile orientation, including in a foreign language; between the personal needs of high school students in mastering a foreign language as a means of communication and the lack of conditions to meet these needs; between the demand for various elective courses and the lack of educational and methodological support.

In the light of recent geopolitical events, the globalization of the economy, changes in society, knowledge of a foreign language is an important factor for graduates of schools, gymnasiums, lyceums, universities in choosing a profession. Students learn foreign languages during and after school hours not only for the purpose of communication, but also in order to enter prestigious foreign educational institutions in the future, find a job that would satisfy the needs of modern youth, get to know and communicate with foreigners and maintain contact with them. Knowledge of foreign languages provides an opportunity to prove oneself in many areas of modern society. It is possible to give training an applied character and a practical orientation through elective courses that would acquaint students with the basics of their possible professional activities. One of the options for such elective courses can be the course "English and the basics of engineering", with the help of which students can expand their range of language training, as well as learn the basics of engineering design, mathematical methods and the principles of operation of various mechanisms and devices. As a rule, the course includes teaching English, ranging from basic grammar rules and vocabulary, to more complex technical terms and specialized texts. In addition, students can study English-language literature, technical reports and documentation, as well as participate in discussions on technical topics. In this case, a foreign language will become a significant factor in increasing the motivation for learning.

MATERIALS AND METHODS

To determine the basis for the development of the content of educational materials, psychological, pedagogical, scientific and methodological studies were studied (Yu.K. Babansky, M.V. Pototsky, N.A. Galatenko and I.I. Ilyasov, V.V. Kraevsky, V. S. Lednev, I.Ya. Lerner, V.M. Rozin, A.E. Abylkasymova, A.K. Kagazbayeva, MichelleStephan, CyrilJulie, Fou-LaiLin, MinoruOhtani and others).

The theoretical basis of the study is made up of scientific papers, which have accumulated extensive experience in understanding the methodology of teaching a foreign language. These include:

- problems of specialized education (E.G. Neumoina, S.S. Kravtsov, I.S. Idilova, A.R. Demchenko);
- ways of organizing profile-oriented teaching of foreign languages (I.L. Bim, A.A. Kolesnikov, T.M. Lazarenko, L.A. Milovanova, O.G. Polyakov, E.N. Solovova);
- the theory of teaching foreign languages (I.L. Bim, N.I. Gez, E.I. Passov);
- modeling of teaching foreign languages (S.S. Kunanbaeva, D.N. Kulibaeva, I.A. Zimnyaya);
- contextual approach in teaching a foreign language for professional purposes (V.F. Tenishcheva, A.A. Verbitsky, N.P. Khomyakova).

The theoretical significance of the scientific work lies in the fact that the main conceptual categories of the study were revealed, such as profile education, elective course, the content of teaching a foreign language. Significant is the analysis of various approaches to the preparation of elective programs and their suitability for implementation in the educational process in grades 10-11 in schools in Kazakhstan.

A model of an elective course aimed at acquiring subject knowledge has been developed, which will serve as a theoretical basis for the further development of the program.

RESULTS AND DISCUSSION

A general education institution with specialized education in the senior classes includes basic general education, specialized and elective subjects. This provides a flexible learning system. The profile school creates the basis for continuity between general and vocational education and makes it possible to better prepare the graduate of the school for further education. Currently, specialties are in the greatest demand, where a foreign language acts as a means of studying another subject area, i.e., from an academic subject, it has become the main element of the modern education system, an effective means of vocational guidance for the student. It is possible to impart an applied character and practical orientation to education by creating elective courses in a foreign language that would introduce students to the basics of a certain professional activity. The elective course "The World around Us" as an example. The need for this course was caused by the requirements of the State Educational Standards in foreign languages, which require sufficient knowledge of such types of speech activities as reading, listening, speaking. First, the thematic focus of the course was outlined. Particular attention was paid to the areas of interest of modern youth - from ecology and nature to technology and social problems. Exploring the world will help students better understand and appreciate life and place in it, as well as stimulate curiosity and creative thinking. Therefore, when choosing the topic of an elective course in a foreign language, it was decided to focus on current research, the study of new technologies, discoveries, familiarity with terminology and scientific texts. It is the work with scientific texts that can be useful when passing international exams in a foreign language in the future. The next step in working with the elective course was to define the features of the elective course:

- integrating: connects subject knowledge from different fields and the English language;
- motivating: helps to increase the productivity of learning a foreign language;
- developing: aimed at creating conditions for the disclosure of the potential of students, the formation of their personality and abilities;
- practical: aimed at improving language skills and speech skills [2].

It can be assumed that the creation of the elective course "The World Around Us" not only expands the boundaries of the language training of students, but also gives it a greater practical orientation, in other words, by means of a foreign language, students can be introduced to various situations of verbal communication. The program is designed for a year of study for students in grades 9-10-11 of general education schools, gymnasiums, lyceums (36 teaching hours per year). The educational process is based on the teaching aid "Impact" [3]. The content of the elective course "The World Around Us" corresponds to the content of the English language curriculum and includes: the subject content of speech, speech skills, language knowledge, skills, general cultural knowledge, skills and abilities. The course content includes sections: "Colors and their effects on humans", "Body and mind", "The impact of technology on our lives", "Studying the underwater world", "Extreme environmental conditions", "Food and food waste", "Public art", "Preparation for extreme situations". Training is carried out in the course of different types of lessons: to gain new knowledge, lectures, conversations, research, project drafting lessons are held; to consolidate the acquired knowledge - workshops, discussions, projects, business games, quizzes; to generalize and systematize the knowledge gained, seminars, interviews, debates, role-playing games, travel, competitions and quizzes are offered. Forms and methods of work during classes may be different, students can work in teams or in pairs - such work develops cooperation skills, or students are encouraged to work individually, which is also important, since individual work allows the student to focus on their tasks and minimize distractions such as noise and conversations in the classroom. This can improve the quality and speed of assignments and improve understanding of new concepts. For work in elective courses, students are offered texts, video and audio materials, opportunities for creating projects, holding discussions, and organizing interactive games.

Using the example of the section "Colors and their effects on a person" from the "Impact" tutorial, we will present the organization of work according to the components of training:

- 1 Color matters;

- 2 Speaking about colors;
- 3 The History of Purple;
- 4 Seeing Colors?
- 5 My favorite color;
- 6 Choose a project.

The listed topics constitute a set of knowledge, terms, concepts and their relationships that are used in the process of communication in a foreign language. As a result of studying the section “Colors and their effects on humans”, students will be able to: identify the meanings of various colors, use phrases to correct mistakes, use comparative and superlative adjectives, talk about how they feel about colors, learn the history of purple, discuss infrared light, correctly use the definite article “the” and write about your favorite color. Lots of opportunities to develop all language acquisition skills – reading, speaking, listening and writing. Learning to speak takes place throughout each lesson. In each lesson, in each section, the teacher and students are given the opportunity to ask and answer questions, actively participate in discussions and express their opinions. For example, when working on the topic “Speaking about colors”, we pay attention to improving the ability to participate in a dialogue - the correct use of phrases to correct mistakes. So, students are invited to listen to the dialogue, complete the dialogue with certain phrases, and also, using cards, make up a dialogue with each other. Along with the dialogue, the content of the elective course provides for the development of monologue speech. When teaching monologue speech, students should:

- talk about the feelings they experience when looking at certain colors (e.g., green - relaxed, red - nervous), be able to defend their point of view, supporting it with facts;
- explain the effect of colors on our body and our lives, be able to talk about their own experience. So, after watching a video on the topic “Seeing Colors?”, students can be asked to explain the meaning of the following key concepts: infrared light, ultraviolet, color-blind, thermogram.
- briefly convey the content of the texts read. For example, when studying the topic "The History of Purple", students are given the task to retell the text "Purple Power".

When working on the formation of monologue speech, it is necessary to gradually increase the volume of speech. With each section, the number of statements increases, from short and simple sentences to full, voluminous texts. It is also important to develop public speaking skills. When working with each section, students are given a task to choose from - work individually, in pairs or in a group. This, in turn, will create the necessary conditions for unlocking the potential of students. In each task, students can express themselves creatively - draw a picture, create a list, stick cards with flowers, play a board game. In this section, students can be offered the following topics for oral individual assignments:

- 1 Brand-name and colors;
- 2 Why do we see the rainbow?
- 3 Imagine your life without colors;
- 4 Color and taste.

In accordance with the updated content of education in Kazakhstan, special attention is paid to project work as one of the forms of educational activity. The project method is an approach to learning in which students work on a real project over a period of time. This method is usually focused on the independent activity of students and may include individual, pair or group work. It is the project activity that, according to modern domestic and foreign scientists, is capable of making the educational process meaningful for students, in which they can fully reveal their potential, show their research abilities, creativity, activity and independence.

We present the following topics for pair or group projects:

- 1 Blog about colors in our community;
- 2 Creative and research presentation about the art of the Australian Aboriginal people (Research about the use of color in Aboriginal art);
- 3 The History of infrared color.

Work on listening in the section “Colors and their effects on a person” involves watching a video on the topic “Do you see colors?”, A dialogue on the topic “clothes for weddings”, presented by native speakers. To assess the quality of perception of audio and video material, students must answer questions orally and in writing on the content of what they heard, complete the dialogue with appropriate phrases. The development of reading skills with a full and selective understanding of the text can be organized when working on the topics "Colors matter" and "Purple Power". For correct work with the text, audio material is proposed, which is listened to when reading the text for the first time. Students read texts, answer questions, express their opinions, work in pairs and learn new words from the text. First, students are asked to guess the meaning of new words from the context, then the definition and translation of these words is given. Also, when working with the text, students are offered various other tasks: put the sentences in chronological order, supplement the sentences with facts from the text, and discuss questions in a group. The written speech of students is improved in the process of completing written tasks, writing a “Topic Sentence”, writing an essay on the topic “My favorite color”, as well as in design and research activities. In each section of the course there are tasks for the development of grammatical skills. A communicative approach is used here, in which the grammatical material is presented in an accessible volume, and which will later be fixed again in the current section. Consolidation of the material occurs through pair and group work.

One of the most important components of the content of education is sociocultural knowledge and skills [4, 43]. Sociocultural knowledge includes knowledge about the cultural characteristics of different groups of people, their history, traditions, customs and values. They also include knowledge about social institutions such as government, economics, law, and education, and how these institutions interact with each other and affect society as a whole. Skills in the socio-cultural sphere include the ability to analyze cultural and social phenomena, understand their meaning and their impact on human behavior and society as a whole. Through the World Around Us Elective Course, students will be able to become more knowledgeable and culturally competent, as well as respect and appreciate differences in cultures and societies. Sociocultural knowledge and skills help students become deep thinkers and culturally sensitive citizens who can better understand and interact with the world around them.

Another important component of the content of an elective course is educational and cognitive skills [4, 43]. These are the skills and ways of thinking that are essential for successful learning. They include the ability for analysis, synthesis, critical thinking, problem solving, organizing information, and more. The formation of educational and cognitive skills begins in early childhood and continues throughout life, but this process is especially important at the initial stages of education. Here are some ways in which learning and cognitive skills are formed:

- development of critical thinking: students need to learn to analyze information, highlight key aspects, evaluate the reliability and authenticity of sources. Learning tasks and projects that require problem solving can help students develop critical thinking;
- teaching self-regulation: students must learn to plan their work, set priorities, monitor their progress and control their progress;
- learning how to organize and structure information: Students should be able to organize and categorize the information they receive, as well as be able to structure it. Charts, tables and other visual tools can be used to help with this process;
- development of communication skills: students must learn to express their thoughts and ideas, ask questions and communicate with other people. Discussions and other forms of teamwork are used to develop communication skills;
- teaching Reading Techniques: Reading is a key learning skill, so students must learn to read quickly and understand texts. Various reading methods and strategies can be helpful in developing this process.

The effectiveness of the elective course in English "The World Around Us" is achieved through the use of modern innovative digital educational and information technologies during classes. Interactive whiteboards and projectors can be used, applications on smartphones, search

engines such as Google and Yandex will be useful in the classroom for design and research work. Also, entertaining and modern topics of the elective course, which correspond to the new realities of modern youth, can increase the motivation for learning a foreign language.

CONCLUSION

In modern education, profile education is an important factor in the development of personality in the senior school level. Profile education also helps students to identify their professional interests and abilities, which can help them choose a future profession and successfully realize themselves in life. In addition, profile education contributes to the development of individual qualities of students, such as creative thinking, the ability to work in a team, independence and responsibility for their actions. Elective foreign language courses in schools in Kazakhstan allow students to deepen their knowledge and skills in the target language. The purpose of elective foreign language courses in schools in Kazakhstan is to help students develop a good knowledge of the language so that they can use it in everyday life, in their studies and in their future professional activities. In addition, learning a foreign language helps students broaden their horizons, learn about other cultures and traditions, which contributes to the development of their personality. The student-centered activity approach used in teaching a foreign language suggests that teaching should be focused on the personal growth of students and on the development of their ability to use the language in real life situations. The elective foreign language course "The World Around Us" has a number of advantages and can have a beneficial effect on students: developing skills in reading scientific texts in English: on the course, students can deepen their knowledge of scientific terminology and scientific methods in English; improvement of oral and written speech; familiarization with current research and achievements in various fields of science in English: students can learn new concepts, technologies and discoveries in science in English; preparation for passing international exams in English; broadening the horizons and increasing the general culture; improving career prospects. In general, an elective foreign language course "English in the World of Science" can help students not only improve their language skills, but also prepare them for a successful career in an international environment.

REFERENCES

- 1 *Gosudarstvennaya programma razvitiya obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan na 2020 - 2025 gody* // g. Nur-Sultan, 2019.
- 2 Kolesnikov A.A. *Professional'no –orientirovannyye elektivnye kursy na inostrannom yazyke dlya filologicheskogo profilya: nauchnye osnovy, primer razrabotki*, - Ryazan' 2021
- 3 Katherine Stannett. *Impact 2. Student's Book*. - National Geographic Learning, a Cengage Learning Company, 2018 – 191.
- 4 Bim, I.L. *Profil'noe obuchenie inostrannym yazykam na starshej stupeni obshcheobrazovatel'noj shkoly. Problemy i perspektivy*. – М. : Prosveshchenie, 2017.

Received: 23.03.2023

Профильдік сыныптарда шет тілінен элективті курстарын әзірлеу әдістемесі

У.Г. Бакенова¹, А.М. Досанова²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы

Қазіргі қазақстандық білім берудің басым бағыттарының бірі жалпы білім беретін мектептердің, гимназиялардың, лицейлердің жоғары сыныптарында бейіндік білім беру жүйесін құру және дамыту болды. Сондықтан бейіндік білім беру контекстінде, оның

ішінде шет тілдерінде элективті курстарды әзірлеу мәселесін зерттеу қажеттілігі туындады. Зерттеу нысаны – жалпы білім беретін мектептердің, гимназиялардың, лицейлердің жоғары сыныптарында шет тілін оқыту үдерісі. Зерттеу пәні «Айналамыздағы әлем» элективті курсының мазмұны. Орта мектепте бейіндік білім беру мәселесін жан-жақты талдау, шет тілінің элективті курстарын әзірлеу бойынша практикалық ұсыныстар жалпы білім беретін мектептердің, гимназиялардың, лицейлердің шет тілі мұғалімдерін, тіл курстарының мұғалімдерін қызықтыруы мүмкін.

Кілт сөздер: элективті курстар, бейіндік оқыту, шет тілі, жоғары сыныптар.

Материал поступил в редакцию журнала 17.03.2023

Методика разработки элективных курсов по иностранному языку в профильных классах

У.Г. Баекенова¹, А.М. Досанова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан

Одним из приоритетных направлений современного казахстанского образования стало создание и развитие системы профильного обучения в старших классах общеобразовательных школ, гимназий, лицеев. Поэтому назрела необходимость исследовать вопрос разработки элективных курсов в условиях профильного обучения, в том числе по иностранным языкам. Объектом исследования является процесс обучения иностранному языку в старших классах общеобразовательных школ, гимназий, лицеев. Предмет исследования – содержание обучения элективного курса «Мир вокруг нас». Всесторонний анализ вопроса профильного обучения в старших классах, практические рекомендации по разработке элективных курсов по иностранному языку может представлять интерес для учителей иностранных языков общеобразовательных школ, гимназий, лицеев, преподавателей языковых курсов.

Ключевые слова: элективные курсы, профильное обучение, иностранный язык, старшие классы

Материал 23.03.2023 баспаға түсті

FTAMP 14.01.45

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp59-68

А.К.Курманова

PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0003-0795-7035>. E-mail: k_ainash_k@mail.ru

ҚАТЫСЫМДЫҚ ЖАТТЫҒУЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Мақалада қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолдану мәселесі қарастырылады. Мақаланың мақсаты мен міндеттеріне орай зерттеу тақырыбына қатысты авторлардың көзқарастары мен пікірлеріне шолу жасалды. Сонымен қоса теорияға негізделген ғылыми еңбектер зерделенді. Бұл тақырып қазіргі өзекті мәселенің бірі – қатысымдық бағдарлы оқытумен тығыз байланыста қаралады. Қатысымдық бағдарлы оқыту – нақты өмірлік жағдаяттарда тиімді қарым-қатынас жасау үшін тілді қолдануға және білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытуға бағытталған оқыту тәсілі.

Оның бірден бір тиімді жолы – қатысымдық жаттығулар. Қатысымдық жаттығулар – тіл үйренушінің білік пен дағды қалыптастыру жүйелілігін ескере келіп, тілдік және сөйлеу жаттығулары арқылы тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігін дамытуға бағытталған өзара байланыстағы әрекеттердің ұйымдастырылуын қамтамасыз ететін жаттығу түрі. Бұл білім алушыларды тілді шынайы өмірде қолдануға бейімдейді. Яғни, қатысымдық жаттығулар үйретілген лексикалық бірліктер мен грамматикалық формаларды есте сақтау, тілдесім барысында оларды пайдалану дағдыларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынаста, яғни сөйлеу актілерін жүзеге асыруда тіл үйренушінің тілдік тәжірибесін қалыптастыруда маңызды болып табылатын тілді қолдану дағдысын қалыптастыруға және оны дамытуға негіз болады. Сондықтан мақалада қатысымдық жаттығулардың түрлері сипатталды мен тиімділігі дәлелденді. Қатысымдық жаттығуларды қолдану білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытуға, тіл үйренуге деген ынтасын, қызығушылығын арттыруға ықпал ететінін зерттеу жұмысымыздың нәтижесі көрсетті. Қатысымдық жаттығуларының ең тиімді түрлері рөлдік ойындар, пікірталас және топтық тапсырмалар екені анықталды. Дегенмен, жақсы нәтижеге жету үшін қатысымдық жаттығуларды грамматикалық жаттығулар мен мәтінмен жұмыс жасаудың тиімді әдіс-тәсілдерімен ұштастыра қолдану қажет деген тұжырым жасалды.

Кілт сөздер: қазақ тілі, қатысымдық дағдылар, қатысымдық жаттығулар, рөлдік ойын, пікірталас, топтық тапсырма, грамматикалық жаттығулар, мәтінмен жұмыс.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қатысымдық дағдылар кез келген тілді, соның ішінде қазақ тілін үйренудің маңызды аспектісі. Қатысымдық дағдыларды тиімді меңгеру тек тілде сөйлеуге ғана емес, сонымен қатар сәтті қарым-қатынас жасауға, әңгімелесушіні түсінуге, сенімді қарым-қатынас орнатуға және сапалы қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жақсы қатысымдық дағдылар тіл емтихандарын тапсыруға, жұмыс іздеуге, саяхатқа және өмірдің басқа салаларына көмектеседі. Осы орайда қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолдану білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытып, білім сапасын арттырудың тиімді жолы бола алады.

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл және оны барлық мектептер мен жоғары оқу орындарында оқу міндетті. Мемлекеттік стандартқа сәйкес қазақ тілін оқыту грамматикалық ережелерді, сөздік қорды, сонымен қатар тілдегі қатысымдық дағдыларды меңгертуді қамтиды.

Соңғы жылдары Қазақстанда шетелдік студенттер санының артуына байланысты қазақ тілінде қатысымдық дағдыларды дамытуға көп көңіл бөлінуде. Ол үшін оқытудың әртүрлі әдістері, соның ішінде қатысымдық жаттығулар қолданылады, бұл білім алушылардың әртүрлі салада, соның ішінде оқуда, еңбекте және күнделікті өмірде қазақ тілінде қатысымдық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Осы орайда, білім алушылардың тілдік құзыреттілігін дамыту және қазақ тілінде білім беру сапасын арттыру үшін қазақ тіліндегі қатысымдық жаттығуларды қолданудың тиімділігі мәселесі өзекті болып отыр.

КІРІСПЕ

Қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолдану – қазіргі өзекті мәселенің бірі. Осы өзекті мәселе қазақ тілін қатысымдық бағдарлы оқытумен тығыз байланысты. Сондықтан бұның маңыздылығы бірнеше зерттеу еңбектеріміздің нысанына алынып келеді [1, 402]. Зерттеу барысында қазақ тілін қатысымдық бағдарлы оқытумен қоса, сол тілде қатысымдық құзыреттілігін қалыптастыру, ұсынылған тақырып аясында қазақ тілін қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануға қажетті дағдыларды игерту көзделеді, тілді шынайы өмірде қолдануға бейімдеп, білім алушылар күнделікті тұрмыстағы қарапайым қатынаста қазақ тілінде тиімді сөйлесе алу керек екені дәйектелген болатын [2,92]. Осы тұрғыда,

бірнеше әдіскер-ғалымдардың еңбектері, атап айтсақ, Е.И. Пассов, Б.Л.Скалкин, Э.Ю. Сосенко, Т.А. Рамсина, М.А. Полидва, Н.И. Гез зерделенді. Е.И.Пассов қатысымдық жаттығуларды грамматикалық формаларды меңгеру тұрғысынан қарастырды [3]. Б.Л.Скалкин сөйлеуді дамыту бағыты бойынша зерттеді [4]. Э.Ю.Сосенко дайындық жаттығулар жүйесін құру негізінде зерделеді [5]. Т.А.Рамсина, М.А.Полидва растауды, толықтыруды, нақтылауды, теріске шығаруды білдіретін жауап үнқатымдарын енгізу тұрғысынан қарады [6]. Н.И.Гез қатысымдық жаттығулар тілдік және сөйлеу жаттығуларынан құрастырылуы керек және оларсыз тіл үйренушінің қатысымдық құзыреттілігін дамыту мүмкін емес деген пікір айтты [7]. Алайда бұл мәселе біршама қаралса да, қазірдің өзінде өзекті мәселенің бірі болып қала береді. Себебі психология мен лингвистикаға байланысты қатысымдық жаттығуларды құрудың жаңа идеялары, ұстанымдары әлі де болса зерттеу, зерделеуді қажет етеді. Сондықтан мақалада қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолдану және олардың тиімділігін зерттеу мақсат етілді. Ол өз алдына мынадай міндеттерді қойды:

- қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығулардың қандай түрлері қолданылатынын анықтау;
- қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығулардың тиімділігі туралы оқытушылар мен білім алушылардың пікірін зерделеу;
- қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолданудың білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытуға әсерін бағалау;
- қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолдануды жақсарту бойынша ұсыныстар беру.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Соңғы жылдары тілдік білім беруде қатысымдық жаттығуларды қолдануға көп көңіл бөлінуде. Осы тақырып бойынша көптеген зерттеулерде қатысымдық дағдыларды дамытудың маңыздылығы ғана емес, сонымен қатар тіл сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолданудың тиімділігі де атап өтіледі.

Тілді қатысымдық оқытудың негізгі ұстанымдарының бірі – тілді қарым-қатынас арқылы меңгеру және нақты жағдайда қолдану. Бұл әдіс әлемнің әртүрлі елдерінде тілдік білім беруде белсенді түрде қолданылады және оқытушылар мен білім алушылардың көптеген оң пікірлерін алды. Тілдік білім беруде қатысымдық жаттығуларды қолдану сөйлеу, тыңдау, оқу, жазу дағдыларын дамытуға ықпал ететінін көптеген зерттеулер растайды. Сонымен қатар, мұндай жаттығулар білім алушылардың қатысымдық құзыреттілігін, ынтасын арттыруға, шығармашылық қабілетін дамытуға көмектеседі.

Бірінші кезекте қойылған мақсатқа жету үшін осы тақырып бойынша ғылыми зерттеулерге шолу жасалып, талдау жүргізіледі, екінші, қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолданудың тиімділігі зерттеледі.

Ғылыми зерттеулерге шолу жасайтын болсақ, әдіскер В.Л.Скалкин қатысымдық жаттығуды сөйлеуді дамытуға арналған жалпы жаттығулар жүйесінде қарастырған. Автор бірінші кезекте сөйлеуді және тыңдауды үйренудің ішкі жүйесін анықтайды. Яғни, белгілі бір фонетикалық, лексикалық және грамматикалық элементтермен немесе тұтас сөйлемдермен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруда тілдік материалды мақсатты түрде белсендіру және нақты ауызша байланысқа түсуде ғана көрінетін тілдік материалдың реттелмейтін, нақты бағытталмаған белсенділігі [4, 18-19]. Э.Ю. Сосенко сөйлеуге үйрететін қатысымдық дайындық жаттығулар жүйесін құрудың теориялық негіздерін зерттей келе, қатысымдық жаттығулар тіл үйренушілердің жеке сөйлеу тәжірибесін арттыруға мүмкіндік береді деген пікір білдіреді [5]. Т.А. Рамсина, М.А. Полидва қатысымдық жаттығу жаңа зерттелетін құбылысты автоматтандырудың негізгі міндеті. Бұл жаттығулардың реттілігі: үлгіні ұсыну, еліктеу, өзіндік аналогияны қолдану сияқты сөйлеу дағдыларын қалыптастыру кезеңдерімен анықтайды [6]. Сонымен қатар «Білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті

стандартында» өзге тілді білім алушыларға «қазақ тілінде қойылған сұрақты, қайтарылған жауапты түсіну, қысқа мәтінді тыңдап, түсінігін айту, жауап қайтара алу» деген талаптар да қойылған. Осындай жаңа талаптар орыс тілі бойынша В.Г.Костомаровтың еңбегінде де байқалады [8]. Негізгі талап – жаттығулардың ситуативтілігі, тақырыптылығы. Мұндай жаттығулардың мазмұны тіл үйренуші өмірде кездестіретін шынайы ситуациялар болуы тиіс. Жаттығулардағы грамматикалық мақсат байқалмауы керек, ситуацияға байланысты өз ойын жеткізе алу амалына құрылуы тиіс. Жаттығулардағы тапсырма нысандарының да берілуі басқаша болуы керек.

Е.И.Пассов практикаға жаңа сипаттағы жаттығуларды – қатысымдық жаттығуларды енгізді [3, 7]. Автордың өзі жаттығудың бұл түрлерін грамматикалық біліктілікті қалыптастырады деп санайды. Оның жаттығулары грамматикалық тақырыптар бойынша (сын есім, етістік шақтары, модальдық етістіктер және т.б.) орналасқан, олардың негізгі мақсаты белгілі бір тілдік тұлғаларды меңгерту, бұл жағынан дәстүрлі тілдік жаттығулар мақсатымен сәйкес келеді. Бірақ Е.И.Пассовтың жаттығуларында аталған мақсат сөйлеу тапсырмаланының нәтижесін тіл үйренушілерге байқалмайды және осы тапсырмалар жаттығулардың жаңаша белгісі, сипаты саналады. Пассовша жаттығулар үш белгісі бойынша топтастырылады: *құрамына қарай, тапсырмаларының нысандарына қарай, орындалу амалдарына қарай*. Тапсырманың нысандарына қарай автор жаттығуларды *сұрақ, бұйрық, түсіндіру, нұсқаулы жаттығулар* деп бөледі [9, 239]. Мысалы, мынадай нұсқаулы жаттығулар: *жолдастарыңыздың пікіріне қарсы пікір айтыңыз немесе оның пікірін растаңыз. Естіген хабарыңызға таңданыңыз, мені түзетіңіз, маған қарсыласыңыз, кеңес беріңіз және т.б.*

Жаттығулар классификациясына осындай сипаттағы жаттығуларды енгізу маңызды. Мұндай жаттығуларды орындау барысында сабақта тіл үйренушілердің әрекеттерінде өзгерістер пайда болады. Бұрын тіл үйренушінің алдында «Сөйлем құра», «Барыс септігін пайдаланыңыз», «Өткен шақта жазыңыз» деген тапсырма тұрса, Пассов жаттығуларының сипаты шынайы әрекетке, қатысым шақтарына жақындайды. Қатысымдық тапсырмалардың молдығы «коммуникативтік жаттығулардың психологиялық негізі» және оқу жаттығуларын коммуникация үдерістері сияқты жасауға мүмкіндік береді [10, 9]. Сондықтан қатысымдық жаттығулар жүйесі тілді практикалық деңгейде меңгеруге бағытталуы тиіс. Себебі қатысымдық жаттығулар жүйесі оқыту үдерісінде ерекше рөл атқарады. Ол жүйелі түрде білік пен дағдының қалыптасуын дамытады. Тілдің ерекше тілдік материалын (фонетика, орфоэпия, орфография, лексика т.б.) қолдану үшін тиісті әрекеттер жасау керектігі ескеріледі. Интерференциялық ықпалға ұшырайтын, тілдің өзіне тән ерекшеліктерін, қиындықтарын меңгеруінің, ана тілі тасымалдауы тиімділігінің үдерістерін анықтайды. Жаттығулардың қарапайымнан күрделіге ауысуын жүйелі түрде іске асыруға бейімдейді.

Қатысымдық жаттығуларды қолдану тиімділігіне келетін болсақ, қазақ тілі сабағында *ойын, рөлдік ойындар, пікірталас, импровизация, жұптық* немесе *топтық* тапсырмалар т.б. қолданылады. Олар түрлі әдіс-тәсілдер негізінде жүзеге асырылады. Соның бірі – «Төрт бұрыш» тәсілі. Бұл сыныпты төрт топқа бөлуді қамтиды, білім алушылардың әрқайсысы сыныптың бір бұрышын алып, белгілі бір мәселені немесе тақырыпты талқылайды. Сонымен қатар «Word Football» немесе «Word Crosswords» сияқты сөздік қорды дамыту ойындары да тиімді пайдаланылады.

Нақты жаттығуларды таңдағанда білім алушылардың тілді меңгеру деңгейі, олардың жас ерекшеліктері мен қызығушылықтарын, сонымен қатар сабақтың мақсаты мен міндеттері ескеріледі. Сондай-ақ қатысымдық жаттығуларының тиімділігіне әсер ететін факторлар да назардан тыс қалмады. Мысалы, қатысушылардың саны, жаттығудың ұзақтығы, тілдік кедергінің болуы және т.б.

Осы мақсатта жұмысымызда әртүрлі ақпарат көздері пайдаланылғандықтан, теориялық деректерді зерттеу мен талдау әдістері қолданылды. Бұл әдісті жүзеге асыру үшін тақырыпқа тікелей және жанама қатысты болып келетін әдебиеттерді іріктеп алу, оларға жалпы шолу жасау, зерттеу нысандары мен қарастыратын өзекті мәселелеріне қарай айтқан қорытынды

пікірлеріне талдау жасау тәсілдері қолданылды. Нәтижесінде қатысымдық жаттығулар бағытындағы ғылыми әдебиеттердің аз екені анықталды. Бұл мәселе басты зерттеу нысанымыз болғандықтан, талдау нәтижесі қысқаша ғана шолу түрінде ұсынылды. Зерттеушілердің барлығы қатысымдық жаттығуларды тілді үйретуде тұғыр ретінде алудың қажеттілігін атап көрсетті. Жұмысымыздың қорытындылар мен тұжырымдар бөлімдерінде жалпы теориялық және ғылыми міндеттерді шешуге мүмкіндік беретін педагогикалық зерттеудің аналитикалық әдістері қолданылды. Бұл – педагогикалық зерттеулердің көне әдістерінің бірі. Зерттеу барысында алға қойған мақсат-міндеттерімізге қол жеткізуде аталған әдістерді қолдану өте тиімді болды. Қатысымдық жаттығулардың маңыздылығын, тиімділігін айқындауға мүмкіндік берді.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығулардың кең ауқымы қолданылады, соның ішінде: *рөлдік ойын, талқылау, лексикалық дағдыны дамытатын ойындар, аутентті материалдармен жұмыс, топтық жұмыс, мультимедиялық технологияны қолдану, «кері жіктеу» әдістемесі, жұппен жұмыс, нақты өмірлік мысалдар мен кейс-стадий тапсырмалары.*

Рөлдік ойын арқылы білім алушылардың қарым-қатынас және сөйлеу дағдыларын дамытылды, түрлі рөлдерді сомдап, жағдайларды шешу құзыреттіліктері қалыптастырылды.

Талқылау кезінде әртүрлі тақырыптар талқыланды, өз пікірлері мен дәлелдерін айта алды, басқаларды тыңдауға және әртүрлі көзқарастарды құрметтеуге үйренді.

Лексикалық дағдыларды дамытуға арналған ойындар арқылы сөздік қорлары молайтылды. Ол антоним, синоним, сөздерді байланыстыруға бағытталған ойындар арқылы жүзеге асты.

Түпнұсқалық материалдармен жұмыс кезінде білім алушылар қазақ тіліндегі шынайы мәтіндермен және материалдармен жұмыс жасап, оқу дағдыларын және түпнұсқа тілді түсіну дағдыларын дамытты.

Топтық жұмыста білім алушылар қарым-қатынас жасау дағдыларын дамыта отырып, өзара қарым-қатынас жасау және мәселелерді бірлесіп шешу бағытында жұмыс жасады.

Мультимедиялық технологияларды пайдалану арқылы білім алушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыру мақсат етілді. Оқытуды интерактивті және қызықты ету үшін бейне, аудио және интерактивті жаттығулар сияқты әртүрлі мультимедиялық материалдар пайдаланылды.

«Кері жіктеу» әдістемесі бойынша білім алушылар берілген сөздер негізінде өзіндік жіктемесін жасап, өз негіздемелеріне түсінік берді.

Жұптық жұмыста білім алушылар жұптасып, тапсырмалар орындады, қарым-қатынас жасау дағдыларын дамытты.

Кейс-стадилерді және нақты өмірлік мысалдарды пайдалану арқылы іс жүзінде адамдардың қандай тілдік құралдарды қолданатынын көруі мақсатында шынайы өмірлік мысалдар пайдаланылды.

Бұл әрекеттер білім алушыларға сөйлеу, оқу, жазу және тілді түсіну сияқты әртүрлі қатысымдық дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

Тіл сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолдану бойынша зерттеулер олардың тіл үйретудегі тиімділігін растайды. Мысалы, М.Н. Колесникова «Культура научной и деловой речи» атты еңбегінде қатысымдық жаттығуларды қолдану білім алушылардың ынтасын арттырып, сөйлеу белсенділігін белсендіріп, коммуникативті дағдыларды жетілдіретінін көрсетті [11].

«Современные методы и технологии преподавания иностранных языков» деген еңбегінде оқу үдерісінде қатысымдық жаттығуларды қолданудың тиімділігін растап, қатысымдық жаттығуларды пайдалана отырып, білім алушылардың шет тілін меңгеруге

деген ынтасының жоғары екенін анықтады әрі бұл тәсілдің әсіресе көптілді оқытуда тиімді екені көрсетілді [12].

Осылайша, зерттеулер тіл сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолдану арқылы оқу тиімділігін айтарлықтай арттырып, білім алушылардың қатысымдық дағдыларын жақсартуға болады. Қазақ тілі сабағындағы қатысымдық жаттығулардың тиімділігін талдау мұндай жаттығулардың білім алушылардың қатысымдық дағдыларын жетілдіруге ықпал ететінін көрсетті. Зерттеу нәтижелері қатысымдық жаттығуларды қолданып үйренген білім алушылардың дәстүрлі әдіспен оқитындарға қарағанда тілді меңгеру деңгейінің жоғары екенін көрсетеді. Сондықтан қарым-қатынастың нақты жағдайларын имитациялайтын қатысымдық жаттығуларына ерекше назар аудару керек, мысалы, диалогтар, кейіпкерлердің рөлдік ойындары және т.б. Бұл жаттығулар білім алушыларға тілді практикада қолдана отырып үйренуге мүмкіндік береді, бұл тілді тереңірек түсінуге, қатысымдық дағдыларын жақсартуға ықпал етеді. Сонымен қатар қатысымдық жаттығуларды қолдану білім алушылардың ынтасын арттырып, тілді өмірде қолдану қорқынышын азайтады. Қатысымдық дағдыларын жаттықтыруға мүмкіндігі бар білім алушылар өздерін сенімді сезінеді және сабақта белсенді бола алады. Сонымен, зерттеу нәтижелері қатысымдық жаттығуларды қазақ тілі сабақтарында қолданудың тиімділігін растап, тілдік білім беруде қосымша құрал ретінде пайдалануды ұсынады.

ТАЛҚЫЛАУ

Зерттеу барысында қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолдану білім алушылардың тілді меңгеруіне тиімді ықпал ететіні анықталды. Қатысымдық жаттығулар білім алушыларға грамматика мен лексиканы ғана емес, сонымен қатар қазақ тілінде сөйлеу қабілетін, сонымен қатар әңгімелесушіні түсінуге көмектеседі. Басқа авторлар жүргізген зерттеулердің нәтижелерін талдау нәтижесінде тіл сабағында қатысымдық жаттығуларды қолдану білім алушылардың тілді меңгеруге деген ынтасын арттыруға, қатысымдық дағдыларын жетілдіруге және тілді терең түсінуге ықпал ететіндігі байқалды. Дегенмен, барлық қатысымдық жаттығулары бірдей тиімді бола бермейді және максималды нәтижеге жету үшін белгілі бір білім алушылар тобына және оқу мақсаттарына сәйкес келетін жаттығуларды таңдау қажет. Сондай-ақ, қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолданудың тиімділігін әр білім алушының жеке ерекшеліктерін ескеріп, сабақта туындауы мүмкін шынайы қатысымдық жағдаяттарға барынша жақын жағдаяттар тудыратыны анықталды. Олай болса, қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолдану оқу үдерісіне оң әсерін тигізіп, білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Дегенмен, максималды нәтижеге жету үшін әрбір білім алушының жеке ерекшеліктерін ескеріп, нақты оқу мақсаттарына жету үшін ең қолайлы жаттығуларды таңдау қажет.

Тіл үйретуде қатысымдық жаттығуларды қолдану тек қазақ тілі сабағында ғана емес, тіл үйренудің басқа да жағдайларында тиімді болуы мүмкін. Мысалы, қатысымдық жаттығуларды IELTS немесе TOEFL сияқты халықаралық тіл емтихандарына дайындау үшін пайдалануға болады, мұнда қатысымдық дағдылар бағалаудың негізгі құрамдастарының бірі болып табылады. Сонымен қатар, қатысымдық жаттығуларды іскерлік қазақ тілін немесе медициналық қазақ тілін оқыту сияқты кәсіби саладағы қатысымдық дағдыларын дамыту үшін пайдалануға болады. Бұл жағдайда қатысымдық жаттығулар іскерлік кездесулерді немесе медициналық кеңестерді симуляциялауды қамтуы мүмкін әрі бұл білім алушылардың кәсіби салада қатысымдық дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ қатысымдық жаттығуларды тілді оқытуда белгілі бір мақсаттарда қолдануға болады. Бұл жағдайда қатысымдық жаттығулар тиісті салада жұмыс істеуге қажетті нақты қатысымдық дағдыларды дамытуға бағытталуы мүмкін. Осылайша, қатысымдық жаттығулар әртүрлі тілді үйрену жағдайында тиімді қолданылады және білім алушылардың сәйкес салаларда қатысымдық дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу жұмысымыздың нәтижесінен қазақ тілі сабақтарында қолданылатын қатысымдық жаттығулардың тиімділігі әр түрлі деген қорытындыға келуге болады. Мысалы, рөлдік ойындар және ойын стиліндегі диалогтар сияқты ойынға негізделген жаттығулар, грамматикалық жаттығулар немесе мәтіндерді оқу және талдау сияқты дәстүрлі жаттығуларға қарағанда жақсы нәтиже көрсетті. Дегенмен, қатысымдық жаттығулардың тиімділігі білім алушылардың жасы мен дайындық деңгейіне, топтың көлеміне, тіл үйренуге деген ынта-ықыласы мен қызығушылығының деңгейіне, сондай-ақ мұғалімнің тәжірибесі және оның оқытуға деген көзқарасы сияқты көптеген факторларға байланысты екенін ұмытпаған жөн. Сонымен, қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолданудан максималды нәтижеге жету үшін білім алушылардың әрбір тобының жеке қажеттіліктері мен ерекшеліктерін ескеру, сондай-ақ оқытудың әдістері мен формаларын әртараптандыру қажет. Білім алушылардың шынайы өмірде қатысымдық дағдыларын барынша пайдалана алатындай оқыту керек.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада қазақ тілі сабақтарында қатысымдық жаттығуларды қолдану мүмкіндіктері қарастырылды. Сабақта қолданылатын қатысымдық жаттығулардың алуан түрлері талданып, тиімділігі бағаланды. Тілдік білім беруде қатысымдық жаттығуларды қолдану бойынша өткен зерттеулердің нәтижелері қаралды. Қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолдану білім алушылардың қатысымдық дағдыларын дамытуға, тіл үйренуге деген ынтасын, қызығушылығын арттыруға ықпал ететінін зерттеу жұмысымыздың нәтижесі көрсетті. Қатысымдық жаттығуларының ең тиімді түрлері рөлдік ойындар, пікірталас және топтық тапсырмалар екені анықталды. Дегенмен, жақсы нәтижеге жету үшін қатысымдық жаттығуларын грамматикалық жаттығулар мен мәтінмен жұмыс жасаудың тиімді әдіс-тәсілдерімен ұштастыра қолдану қажет.

Бұл зерттеу қазақ тілінен сабақ беретін мұғалімдерге де, оқу бағдарламалары мен оқулықтарды әзірлеушілерге де пайдалы. Зерттеу нәтижелері қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолдану тілдік білім беру мақсатына жетудің және білім алушылардың тілді меңгеру деңгейін арттырудың тиімді әдісі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Тілдерді тиімді меңгеру үшін қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолданудың маңызы зор. Бұл білім алушылардың тілдік құрылымдарды түсініп, есте сақтауына ғана емес, сонымен қатар оларды нақты қарым-қатынаста қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қатысымдық жаттығулар қазақ тілінде өз ойын жеткізе білу, әңгімелесушіні түсіну, сұрақ қою және оған жауап беру сияқты қатысымдық дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Дегенмен, барлық қатысымдық жаттығулары бірдей тиімді бола бермейді, нақты жаттығуларды таңдау оқу мақсаттары мен білім алушылардың деңгейіне байланысты. Кейбір жаттығулар жаңадан бастағандар үшін, ал басқалары жетілдірілгендер үшін қолайлы болуы мүмкін. Сондай-ақ білім алушылар білім алатын мәдениет пен қоғамның ерекшеліктерін ескеру маңызды. Қазақ мәдениеті жағдайында, мысалы, қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын көрсететін қатысымдық жаттығуларын қолдануға болады, бұл тіл мен мәдениетті тереңірек түсінуге ықпал етеді. Олай болса, тілді тиімді меңгеру, қатысымдық дағдыларды дамыту үшін қазақ тілі сабағында қатысымдық жаттығуларды қолдану басты мәнге ие.

Материал 17.03.2023 баспаға түсті

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Курманова, А. К., Курманбаева Ш. К. Қатысымдық бағдарлы оқыту мәселесінің зерттелуі [Текст] //Торайғыров университетінің хабаршысы. Педагогикалық сериясы. №1 (2022). – Павлодар, 2022. – Б. 400-412. <https://doi.org/10.48081/JUAP1704>

2 Курманова, А. К. Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың тиімді әдістері [Текст]// Ш.Уәлиханов атындағы КУ хабаршысы. Филология сериясы. №2. – Көкшетау, 2022. – Б. 91-101.

3 Пассов, Е. И. Коммуникативные упражнения (на материале немецкого языка) [Текст]. – Москва : Просвещение, 1967. – 97 с.

4 Скалкин, В. Л. Коммуникативные упражнения на английском языке [Текст]. – М. : Просвещение, 1983. – 128 с.

5 Сосенко, Э. Ю. Коммуникативные подготовительные упражнения (При обучении говорению на начальном этапе) [Текст]. – М. : Русский язык, 1979. – 140 с.

6 Рамсина, Т. А., Подлива, М. А. Коммуникативные упражнения. Изд. 3-е, перераб., доп. [Текст] – М. : Русский язык, 2010. – 179 с.

7 Гез, Н. И. Система упражнений и последовательность развития речевых умений и навыков [Текст] //Иностранные языки в школе, 1969. – № 6.

8 Костомаров, В.Г., Митрофанова, О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам [Текст]. -3-е изд. -М.: Русский язык, 1984. –158 с.

9 Курманова, А.К. Қатысымдық жаттығулар: зерттеулер мен оқулықтарға талдау [Текст] // Торайғыров университетінің Хабаршысы, Педагогикалық сериясы. – 2022. – №4. – Б. 233-245. <https://doi.org/10.48081/KZWL2389>

10 Пассов, Е. И. Концепция коммуникативного обучения иноязычной культуре в средней школе [Текст]. – М.,1993. – 278с.

11 Колесникова, Н. И. Культура научной и деловой речи [Текст]. Нормативный аспект. : учеб. пособие / Н. И. Колесникова, Т. Л. Мистюк, Т. Г. Ольховская ; Новосиб. гос. техн. ун-т. - Изд. 2-е. - Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2019. – 76 с. - ISBN 978-5-7782-3909-8.

12 Современные методы и технологии преподавания иностранных языков [Текст]: сб. науч. ст. / Чуваш. гос. пед. ун-т ; отв. ред. Н. В. Кормилина, Н. Ю. Шугаева. – Чебоксары : Чуваш. гос. пед. ун-т, 2019. – 449 с.

REFERENCES

1 Kurmanova, A.K., Kurmanbaeva Sh.K. *Katysymdyk bagdarly okytu maselesinin zerttelui* [Research of the problem of communicative orientation of learning] [Text] //Torajgyrov universitetinin habarshysy. Pedagogikalyk seriyasy. №1 (2022). – Pavlodar, 2022. – P. 400-412. <https://doi.org/10.48081/JUAP1704>

2 Kurmanova, A.K. *Bilim alushylardyn kommunikativtik kuzyrettiligin qalyptastyrudyn tiimdi adisteri* [Effective methods of student communicative competence formation] [Text]// SH.Ualihanov atyndagy KU habarshysy. Filologiya seriyasy. №2. – Kokshetau, 2022. – P. 91-101.

3 Passov, E.I. *Kommunikativnye uprazhneniya* (na materiale nemeckogo yazyka). [Communication exercises (based on the material of the German language) [Text]. – Moskva : Prosveshcheniya, 1967. – 97 p.

4 Skalkin, V.L. *Kommunikativnye uprazhneniya na anglijskom yazyke* [Communication exercises in English] [Text]. – М. : Prosveshchenie, 1983. –128 p.

5 Sosenko, E.YU. *Kommunikativnye podgotovitel'nye uprazhneniya* (Pri obuchenii govoreniyu na nachal'nom etape). [Communicative preparatory exercises (When teaching speaking at the initial stage).] [Text]. – М. : Russkii yazyk, 1979. – 140 p.

6 Ramsina, T.A., Polidva, M.A. *Kommunikativnye uprazhneniya*. Izd. 3-e, pererab., dop. [Communicative exercises. Ed. 3rd, reprint, add.] [Text]. – М. : Russkii yazyk, 1989. – 179 p.

7 Gez, N. I. *Sistema uprazhneniji i posledovatel'nost' razvitiya rechevyh umenii i navykov* [The system of exercises and the sequence of development of speech skills and abilities [Text]// Inostrannye yazyki v shkole. 1969. – № 6.

8 Kostomarov, V.G., Mitrofanova, O.D. *Metodicheskoe rukovodstvo dlya prepodavatelej russkogo yazyka inostrancam* [Methodological guide for teachers of the Russian language to foreigners] [Text]. -3-e izd. -М.: Russkij yazyk, 1984. –158 p.

9 Kurmanova A.K. *Katysymdyk zhattygular: zertteuler men okulyqtarga talda* [Communication exercises: analysis of researches and textbooks] [Text]// Torajgyrov universitetinin Habarshysy, Pedagogikalық seriyasy. – 2022. – №4. – P. 233-245. <https://doi.org/10.48081/KZWL2389>

10 Passov, E. I. *Koncepciya kommunikativnogo obucheniya inoyazychnoj kulture v srednej shkole* [The concept of communicative teaching of foreign language culture in secondary school] [Text]. – М., 1993. – 278 p.

11 Kolesnikova, N. I. *Kultura nauchnoj i delovoj rechi* [Culture of scientific and business speech] [Text]. Normativnyj aspekt. : ucheb. posobie / N. I. Kolesnikova, T. L. Mistyuk, T. G. Olhovskaya ; Novosib. gos. tekhn. un-t . - Izd. 2-e. - Novosibirsk : Izd-vo NGTU, 2019. – 76 p. - ISBN 978-5-7782-3909-8.

12 *Sovremennye metody i tekhnologii prepodavaniya inostrannyh yazykov* [Modern methods and technologies of teaching foreign languages] [Text]: sb. nauch. st. / Chuvash. gos. ped. un-t ; otv. red. N. V. Kormilina, N. Yu. Shugaeva. – Cheboksary : Chuvash. gos. ped. un-t, 2019. – 449 p.

Эффективность использования коммуникативных упражнений

А. К. Курманова

НАО «Евразийского национального университета им. Н. Гумилева», г. Астана 010000, Республика Казахстан

В статье рассматривается эффективность использования коммуникативных упражнений. Автором проведен обзор работ отечественных ученых, занимающихся исследованиями в этом направлении. Данная тема была рассмотрена в русле одной из актуальных проблем современного образования – коммуникативной направленности обучения, способа, направленного на использование языка для эффективного общения в реальных жизненных ситуациях и развитие коммуникативных навыков обучающихся. Одним из наиболее результативных способов обучения языкам являются коммуникативные упражнения, которые обеспечивают организацию взаимосвязанной деятельности, направленной на развитие коммуникативной компетенции изучающего язык посредством языковых и речевых упражнений с учетом последовательности формирования знаний, умений и навыков. Этот способ готовит обучающихся к использованию языка в реальной жизни. Коммуникативные упражнения являются основой не только для запоминания изучаемых лексических единиц и грамматических форм, но и для формирования и развития навыков языкового употребления, имеющих важное значение в формировании языкового опыта. В статье описаны виды коммуникативных упражнений, доказана их эффективность. Автор данной работы утверждает, что использование этих упражнений способствует повышению интереса к изучению языка, а наиболее эффективными их формами называет ролевые игры, дискуссии и групповые задания. В статье был сделан вывод о том, что для достижения хороших результатов необходимо использовать коммуникативные упражнения в сочетании с грамматическими, а также с эффективными приемами работы с текстом.

Ключевые слова: казахский язык, коммуникативные навыки, коммуникативные упражнения, ролевая игра, обсуждение, групповое задание, грамматические упражнения, работа с текстом.

Материал поступил в редакцию журнала 17.03.2023

The effectiveness of using communication exercises

A. K. Kurmanova

NAO "L. N. Gumilyov Eurasian National University", Astana city, 010000, Kazakhstan.

The article discusses the effectiveness of using communicative exercises. The author reviews the works of domestic scientists studying the aspect. This topic has been considered in line with one of the urgent problems of modern education – the communicative orientation of learning, a method aimed at using language for effective communication in real life situations and the development of students' communication skills. One of the most effective ways of teaching languages is communicative exercises, which provide the organization of interrelated activities aimed at developing the communicative competence of a language learner through language and speech exercises. It takes into account the sequence of formation of knowledge, skills and abilities. This method prepares students to use the language in real life. Communicative exercises are the basis for not only memorizing the studied lexical units and grammatical forms, but also for the formation and development of language use skills that are important in the formation of language experience. The article describes the types of communicative exercises and proves their effectiveness. The author of this work claims that the use of these exercises helps to increase interest in language learning. Role-playing games, discussions and group tasks are the most effective forms of them. The article concludes that in order to achieve good results, it is necessary to use communicative exercises in combination with grammatical ones and effective methods of working with text.

Keywords: *Kazakh language, communication skills, communicative exercises, role-play, discussion, group task, grammar exercises, working with text.*

Received: 17.03.2023

MPHTI 14.35.07

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp68-75

Aitmaganbet D.M.¹, Yessengaliyeva A.M.²

¹2-year master's student of the Foreign Languages Theory and Practice Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: bekmukhanova-dinara@mail.ru

²Candidate of Pedagogy, Professor of the Foreign Languages Department of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: yessengaliyeva@inbox.ru

THE ROLE OF GOOGLE FORMS IN TEACHING READING TO UNIVERSITY STUDENTS

This article describes the role of Google Forms in teaching reading in English to university students, and provides examples of the effectiveness of using technologies in teaching reading. The effective use of Google Forms in education has created more educational opportunities. A survey was conducted in control and experimental groups of students to determine the role of technology in teaching reading. As a result of the study, the use of technology is cited as a solution for increasing students' interest in studying new material. Both teachers and students have benefited from various educational technologies. Teachers have learned how to integrate technology into their classrooms. Students are getting more interested in learning with technology. The use of technology helps in teaching reading comprehension and enhances the motivation of students to read. The findings revealed that applying Google Forms is effective in teaching and learning English. The last section of the article discusses pedagogical implications and difficulties encountered in the process of teaching.

Key words: *teaching reading, Google Forms, technology, reading comprehension, effective method.*

BASIC POSITION

Teaching reading is one of the key types of speech activity in an English lesson, in which students are involved. Scientists agree that students actively learn new information based on their

views and interests. This is the main motivation for learning activities. In addition to speech and actions, visual support is also important for students to facilitate the memorization of new material. In the modern classroom, most students are visual, so visibility becomes an integral part of learning. According to this, reading becomes the most significant type of speech activity in an English lesson.

Relevance is due to the main objective of English teaching - effective communication. The purpose of this publication is to analyze the role of using Google Forms in teaching reading and compare them with traditional methods in English classes. In particular, this study may be useful for students of pedagogical fields of study and methodologists considering the problems of innovation in education. Additionally, it contains practical examples of interactive exercises that can be used in the classroom.

INTRODUCTION

Reading is one of the most significant cognitive and communicative activities. This activity is aimed at extracting information from a fixed text document. In reading there are many processes involved, such as language proficiency, language and cultural acquisition, informational and instructional purposes. It provides the greatest opportunities for education and comprehensive development by learning a foreign language.

The study of foreign languages contributes to the development of students' speech in general. Reading is one of the most common types of speech activity. The goal can serve both as a means of teaching as well as a means of achieving the goal. The act of reading provides a person with an opportunity to become familiar with the scientific and cultural achievements of the mankind, as well as the art and culture of others. Reading plays a significant role in the development of a personality. By reading, students enrich their active and passive vocabulary, and thus grammatical skills are developed[1; 6].

Reading is of great educational importance, as reading is a means of communication. People get the information they need from books, journals, magazines, newspapers, etc. Through reading in a foreign language the students enrich their knowledge of the world around them. They get acquainted with the countries where the target language is spoken. Students become more intelligent through reading. It fosters the growth of their imagination, will, and memory. It can be used to study a foreign language. The students improve their command of the target language by reviewing sounds, letters, vocabulary, and grammar while analyzing a text[2].

Today's students grow up with technology, have access to the internet anywhere and anytime. They have become familiar with mobile phones, computers, digital cameras, console games, etc. Therefore, the role of technology in teaching reading is very significant. As a result, we see an increase in students' interest in learning.

According to some authors, students with typical development have shown adverse effects of technology on reading comprehension and printed texts (Kerr and Symons, 2006; Rideout, 2010; Mangen, 2013; Singer and Alexander, 2017; Delgado, 2018). Results showed lower comprehension performance for screen texts compared to printed texts. In addition, a meta-analysis (Moran, 2008) indicates that digital tools can improve reading comprehension in students when used in conjunction with educational environments. Technology is giving teachers exciting new ways to account for individual differences among students, motivating them to do a complex cognitive work associated with phonological and literacy acquisition. Using appropriate technology, students can see, hear and feel the concepts of reading and writing come to life. Students are highly motivated when they learn to manipulate letters and words in a technological environment[3].

Distance learning has created conditions for the development and application of new technologies by teachers and lecturers. One such technology is Google Forms. Tests, questionnaires, polls, and quizzes can be created using this service. These tools have a variety of advantages, including the ability to issue tasks, automatic assessment, feedback forms, and much more. And for students, this is passing online testing using the link provided and the opportunity to see their results after sending.

Google Forms is another product developed by Google along with Docs, Sheets, and Slides in G Suite for Education. The primary purpose of Google Forms is to create different types of forms to collect information in surveys or to register for events. Google Forms is also a popular assessment tool for teachers who work with G Suite for Education. According to Wylie (2015), it is among the five most effective formative assessment tools for teachers to use in the classroom. Meanwhile, Randall (2013) assures us that there is no good reason not to use Google Forms. Similar to Love's (2014) list of 5 reasons to choose Google Forms for classroom use, Google Forms is described as an "excellent" free tool. You can create a form simply by navigating to <http://drive.google.com> with your Google account and clicking on the red "Create" button. Google Forms features various question types for your assessment[4].

Google Forms include these:

- Multiple choice – choose one answer from a given selection.
- Checkboxes – choose one or more answers from a given selection.
- Text – for short free form answers.
- Paragraph text – for longer free form answers.
- Choose from a list – a drop-down list of answers to select from.
- Scale – a customizable Likert scale question.
- Grid – the ability to choose an answer from a rubric-style grid.
- Date – choose a date-formatted answer.
- Time – choose a time-formatted answer.

Google Forms are frequently used in English lessons in the following cases.

1. When co-organizing work in a group.
2. On stress reflection.
3. With a series of tests and control tests. The most common use of Google is form. A wide variety of question formats can be used in a test or experimental setting.
4. As a definition of work. Students can be offered options for tests, tasks for practicing, created by the teacher, and by the students themselves.
5. Collection of statistical data: surveys, questionnaires, etc. Based on the results of the teacher's activities, a lesson plan can be developed. This is the result of planning the upcoming work, as well as defining and choosing a single approach to the educational process.

The future is digital and it improves learning. Various technologies and new ideas have changed not only our lives, but also our classes. Therefore, classes using technology will be more fruitful and lively, and will force students to think creatively and do something creative.

The use of interactive exercises in English lessons is an area of foreign language didactics, explored both at the theoretical and practical levels. At the same time, as E. I. Passov notes that modern teachers are careful not to saturate their lessons with interactive exercises. The problem here is not that they are not sufficiently aware of this phenomenon, but the lack of study time in the lesson [5].

The goal of this article is to answer two research questions: What technologies are employed in teaching reading? How effective is the use of technology in teaching reading to university students? The success of any education largely depends on the attitude of students to the subject. In maintaining a direct interest in a foreign language and in turning it into a literacy interest, an important role is played by properly trained reading and the use of modern technologies [6]. Therefore, it is imperative to create an atmosphere and conditions that encourage students to learn English.

In the current study the effectiveness of using technologies has been tested on university students who demonstrated, for various reasons, difficulties with reading comprehension. The participants were 28 students (15 in the control group and 13 in the experimental group) who attended a practical English lessons in the autumn semester of their first academic year. They were in the first terms of their first year. They were students majoring in Pedagogy and Psychology and Early childhood education and training. They all possessed either iOS or Android smartphones. All students took a pre- and post-test to identify the role of technology use in learning to read.

MATERIALS AND METHODS

The use of technology can help develop reading fluency and vocabulary, allowing students to understand the meaning of words. Reading comprehension benefits from technology in the classroom as students are challenged to make sense of what they have read.

Technology is giving teachers exciting and innovative ways to take into account individual differences among students, motivating them to complete tasks.

The research instruments used in this study include observation sheets, interviews, and the researcher themselves. In this study, data was collected from two classes and from English teachers using research instruments.

In this article, the purpose is to examine the role of using Google Forms in teaching reading to university students. As a research method, we adopted an empirical approach: interactive exercises developed by us were applied to English lessons. In the first stage, the English textbook "New English File" of the intermediate level was analyzed. In the second stage of the study, tests were prepared on Google Forms and the exercises that had been developed were also used in the control group as well. At the third stage, we analyzed the results of the work carried out.

The role of using Google Forms in teaching reading was studied in two groups. In the control group, the texts were handed out as handouts. In the experimental group, the texts were sent using Google Form. To assess reading comprehension, we used tests in Google Forms while the control group wrote their responses on paper.

THE RESULTS SECTION

The study was approved as follows: in the control group, classes were conducted using only traditional exercises derived from textbooks. In the experimental group, the same topics were explained using the developed tasks in Google Form. Consider a lesson in two Intermediate level groups on the topic "Race across London". The authors of the textbook offer the following exercises:

- 1) Listen to audio tasks and do writing exercises;
- 2) Read the text;
- 3) Complete the sentences with the missing information;
- 4) Writing grammar tasks;
- 5) Listen to audio and verbal responses.

This lesson was held in the control group according to the above plan. Obviously, more of a traditional teaching format was used there while in the experimental group, in addition to listening to audio, we used interactive methods. Students read text in a Google Form and completed related tasks with skimming and scanning methods and write answers online according to the grammar topic.

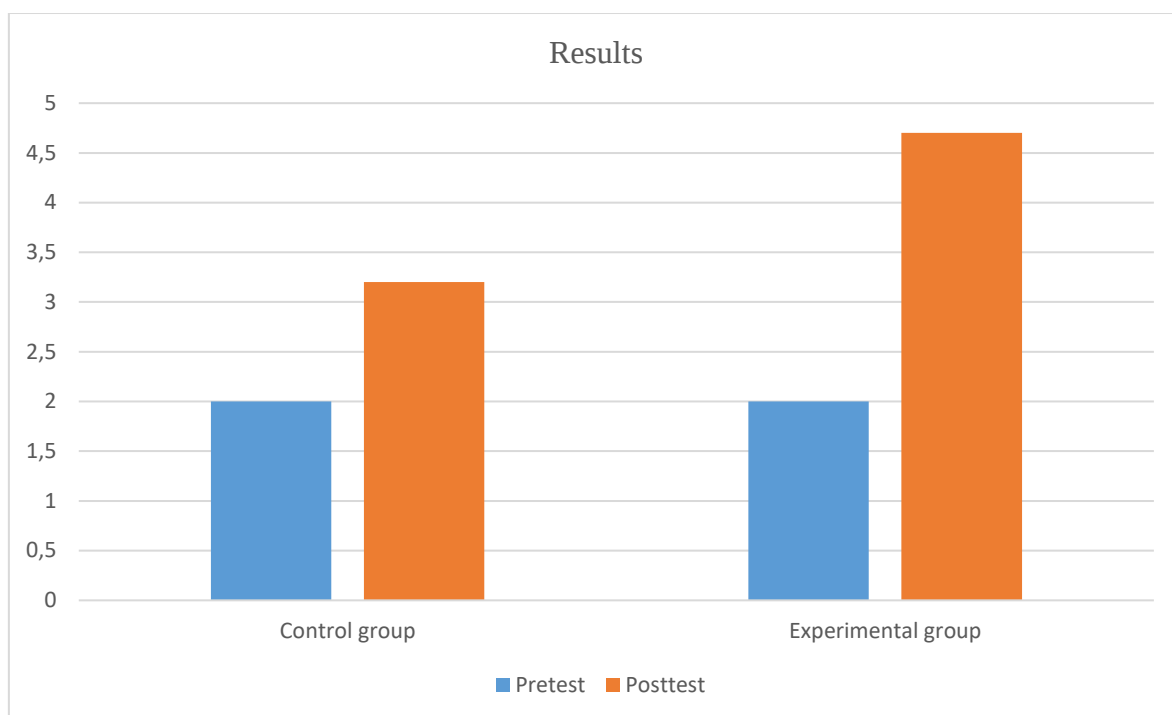

Figure 1- Results of pretest and posttest

The results of pre-tests and post-tests were analyzed for students who interacted with technologies and those who used printed texts. According to the study, control group students do not prefer working with printed materials all of the time. In contrast, students in the experimental group, who worked with Google Forms, demonstrated better work. In the second table, we see that the performance of students in the experimental group has doubled. As a result, the use of technology is crucial for students to motivate them to produce quality work, and raise their interest.

The role of using Google forms in teaching reading?

42 ответа

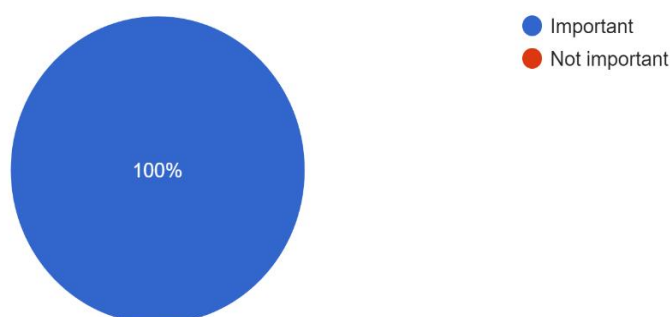

Figure 2 – The role of Google Forms

The results concerning the answers of teachers about the utility and efficacy of technology were also analyzed. Figure 2 shows that all English teachers believe that the role of using Google Forms is important in teaching reading. All teachers responded that technology is very relevant. Instead of using pen and paper, all students were more motivated and engaged with Google Forms.

DISCUSSION

Based on the results of the interviews, the study revealed many positive effects of using Google Forms. The use of technology in teaching reading has also helped improve reading comprehension. As well, we observed that students' speed and interest in learning increased two times when using Google Forms as compared to traditional methods of teaching. The way teachers use technology can help stimulate their reading comprehension and increase their interest in learning a foreign language.

CONCLUSION

Therefore, it can be concluded that the teacher plays a major role in the process of providing students with technology. Study findings indicate that using Google Forms can be an effective method of teaching reading to university students. The use of technology to teach revealed that a lot of technology was utilized to teach reading comprehension. Teachers and students agreed on the usefulness of Google Forms in teaching reading. Teachers and students believe that Google Forms are beneficial in the teaching and learning process because there is a greater need for it now than before. Educators and students must enhance their skills to use technology in their teaching and learning.

The data showed a moderate level of agreement among learners that the application Google Forms created an enjoyable learning environment. They confessed that learning became easier for them and that they had a lot of fun with the way knowledge was delivered and gained. The students also stated that the application of this tool helped them to become more autonomous learners. They all confirmed that they had completed a heavier workload than during the previous semester. They could track their progress and manage their learning. As for the role of using Google Forms have shown high effectiveness in teaching reading. Accordingly, observing the stages of working with the text and using a variety of technologies lead to effective results in the field of teaching reading to university students.

REFERENCES

- 1 Djumanova, B. O. (2019). The problems of teaching foreign languages in the primary classes. *The Issues of Language, Literature and History*, (1), 158-159
- 2 Methods of teaching reading in English lesson. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskaya-lingvistika-g-giyoma-i-ee-znachenie-dlya-nauchnoy-paradigmy-znaniy-o-yazyke-hhi-veka/viewer> (Accessed date 12.04.2022)
- 3 Kerr, M. A., and Symons, S. E. (2006). Computerized presentation of text: effects on children's reading of informational material. *Read. Writ.* 19, 1–19. doi: 10.1007/s11145-003-8128-y
- 4 Regan, T. (2017). Google's Classroom is open to anyone with an urge to teach. Retrieved from <https://www.engadget.com/2017/04/27/googles-classroom-is-open-to-anyone-with-an-urge-to-teach/> (Accessed date 12.04.2022)
- 5 Passov, E. I. (2018). *Kommunikativnoe inoyazychnoe obrazovanie: gotovim k dialogu kul'tur*, Leksis, Minsk, 184 p.
- 6 Wang, Y. H. (2016). Reading strategy use and comprehension performance of more successful and less successful readers: A think-aloud study. *Educational Sciences: Theory & Practice*, 16(5).
- 7 Naderi, N., & Akrami, A. (2018). EFL learners' reading comprehension development through MALL: Telegram groups in focus. *International Journal of Instruction*, 11(2), 339-350.
- 8 McGeown, S. P., Duncan, L. G., Griffiths, Y. M., & Stothard, S. E. (2015). Exploring the relationship between adolescent's reading skills, reading motivation and reading habits. *Reading and writing*, 28(4), 545-569.

Журналдағы мақалалар: Djumanova, B. O. (2019). The problems of teaching foreign languages in the primary classes. The Issues of Language, Literature and History, (1), 158-159

Kerr, M. A., and Symons, S. E. (2006). Computerized presentation of text: effects on children's reading of informational material. Read. Writ. 19, 1–19. doi: 10.1007/s11145-003-8128-y

Regan, T. (2017). Google's Classroom is open to anyone with an urge to teach. Retrieved from <https://www.engadget.com/2017/04/27/googles-classroom-is-open-to-anyone-with-an-urge-to-teach/>

Конференция материалдары: Wang, Y. H. (2016). Reading strategy use and comprehension performance of more successful and less successful readers: A think-aloud study. Educational Sciences: Theory & Practice, 16(5).

Naderi, N., & Akrami, A. (2018). EFL learners' reading comprehension development through MALL: Telegram groups in focus. International Journal of Instruction, 11(2), 339-350.

McGeown, S. P., Duncan, L. G., Griffiths, Y. M., & Stothard, S. E. (2015). Exploring the relationship between adolescent's reading skills, reading motivation and reading habits. Reading and writing, 28(4), 545-569.

Интернет көздері: Methods of teaching reading in English lesson. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskaya-lingvistika-g-giyoma-i-ee-znachenie-dlya-nauchnoy-paradigmy-znaniy-o-yazyke-hhi-veka/viewer> (кіру күні: 12.04.2022).

Кітаптар: Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: готовим к диалогу культур. – Минск: Лексис, 2018. – 184 с.

Статьи из журнала: Djumanova, B. O. (2019). The problems of teaching foreign languages in the primary classes. The Issues of Language, Literature and History, (1), 158-159

Kerr, M. A., and Symons, S. E. (2006). Computerized presentation of text: effects on children's reading of informational material. Read. Writ. 19, 1–19. doi: 10.1007/s11145-003-8128-y

Regan, T. (2017). Google's Classroom is open to anyone with an urge to teach. Retrieved from <https://www.engadget.com/2017/04/27/googles-classroom-is-open-to-anyone-with-an-urge-to-teach/>

Материалы конференций: Wang, Y. H. (2016). Reading strategy use and comprehension performance of more successful and less successful readers: A think-aloud study. Educational Sciences: Theory & Practice, 16(5).

Naderi, N., & Akrami, A. (2018). EFL learners' reading comprehension development through MALL: Telegram groups in focus. International Journal of Instruction, 11(2), 339-350.

McGeown, S. P., Duncan, L. G., Griffiths, Y. M., & Stothard, S. E. (2015). Exploring the relationship between adolescent's reading skills, reading motivation and reading habits. Reading and writing, 28(4), 545-569.

Интернет-источники: Methods of teaching reading in English lesson. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskaya-lingvistika-g-giyoma-i-ee-znachenie-dlya-nauchnoy-paradigmy-znaniy-o-yazyke-hhi-veka/viewer> (дата обращения: 12.04.2022).

Книги: Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: готовим к диалогу культур. – Минск: Лексис, 2018. – 184 с.

Received: 15.02.2023

Университет студенттерін оқуға үйретуде Google форманың рөлі

Айтмағанбет Д.М.¹, Есенғалиева А.М.²

¹Шетел тілдерінің теориясы және тәжірибесі кафедрасының 2-курс студенті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail bekmukhanova-dinara@mail.ru

²Педагогика ғылымдарының кандидаты, шетел тілдері кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. E-mail: yessengaliyeva@inbox.ru

Бұл мақалада университет студенттеріне ағылшын тілінде оқуды үйретуде Google форманың рөлі сипатталады және оқуды үйретуде технологияларды қолданудың тиімділігіне мысалдар келтірілген. Білім беруде Google формаларын тиімді пайдалану білім берудің келбетін өзгертті және білім беру мүмкіндіктерін кеңейтті. Технологияның оқуға үйретудегі рөлін анықтау мақсатында студенттердің бақылау және эксперименттік топтары арасында сауалнама жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде оқушылардың өтілетін материалға деген қызығушылығын арттырудың шешімі ретінде технологияны пайдалану келтірілген. Мұғалімдер де, студенттер де әртүрлі білім беру технологияларының пайдасын көрді. Мұғалімдер технологияны өз сыныптарына қалай енгізу керектігін үйренді. Оқушылардың технологиямен оқуға деген қызығушылығы артып келеді. Технологияны пайдалану оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырумен қатар түсініп оқуды үйретуге көмектеседі. Нәтижелер Google формаларын қолдану ағылшын тілін оқыту мен үйренуде тиімді екенін көрсетті. Педагогикалық салдар мен кездесетін қиындықтар мақаланың соңғы бөлімінде де қарастырылады.

Кілт сөздер: оқуды үйрету, Google форма, технология, түсініп оқу, тиімді әдіс.

Материал 15.02.2023 баспаға түсті

Роль Google форм в обучении чтению студентов университета

Айтмағанбет Д.М.¹, Есенғалиева А.М.²

¹Магистрант 2-курса кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. Электронная почта: bekmukhanova-dinara@mail.ru

²Кандидат педагогических наук, профессор кафедры иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. Электронная почта: yessengaliyeva@inbox.ru

В данной статье описывается роль Google форм в обучении чтению на английском языке студентов, а также приводятся примеры эффективности использования технологий в обучении чтению. Эффективное использование Google форм в образовании изменило лицо образования и создало больше образовательных возможностей. Был проведен опрос среди контрольной и экспериментальной групп обучающихся с целью определения роли техники в обучении чтению. В результате исследования использование технологий приводится как решение для повышения интереса обучающихся к изучаемому материалу. И преподаватели, и студенты извлекли пользу из различных образовательных технологий. Преподаватели научились интегрировать технологии в свои классы. Студенты все больше интересуются технологиями. Использование технологий помогает в обучении пониманию прочитанного, а также в мотивации обучающихся к чтению. Результаты показали, что применение Google форм эффективно в преподавании и изучении английского языка. Педагогические последствия и возникающие трудности также обсуждаются в последнем разделе статьи.

Ключевые слова: обучение чтению, Google форма, технология, понимание прочитанного, эффективный метод.

Материал поступил в редакцию журнала 15.02.2023

Б.К.Аубакирова

г.ғ.магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ. E-mail: a.b.k_1967@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН МЕНГЕРТУДЕ ДЕҢГЕЙЛЕП САРАЛАП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Бұл мақалада деңгейлеп саралап оқыту технологиясының принциптері жағдайында тілдің даму бағдары анықталып, өздігінен дұрыс шешім қабылдай алатын, өзін-өзі жетілдіріп тілге деген құштарлығын арттыратын, өзін-өзі тәрбиелеуші, қалыптастырушы тұлға туралы және деңгейлеп саралап оқыту технологиясымен орындаған тапсырмалардың жетістіктері мен кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік беретін жұмыстар, оқытудың жаңа технологияларын сабаққа енгізудің, жас ұрпаққа заман талабына сай тіл үйретуде білім алушының шығармашылықпен жұмыс істеуі, үлкен ізденісте болуы, осындай сұраныстарға орай оқытудың әртүрлі технологиялары жасалып, тәжірибеге енгізілуі, оқытудың жаңа технологияларын күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану үшін әр оқытушы өзінің алдында отырған тіл үйренушінің жас ерекшеліктерін ескеріп, педагогикалық мақсат-мүддесіне сай, өзінің шеберлігін көрсету, жаңа технологияны жүзеге асыруда білім алушының белсенділігі, шығармашылық белсенділігі, шығармашылық ізденісі, жалпы педагогика ғылымында тілді үйретуге тәрбиелеудің мақсаты-қазіргі қолданыстағы озық технологиялардың ең тиімді үлгілерін пайдалану қарастырылған. Сонымен қатар деңгейлеп-саралап оқыту технологиясымен орындаған тапсырмалар жүйесі, жаңа технологияның жаңа мақсаты бойынша «Оқытуды іздендіруге» қажет материалдармен жұмыс, өздігімен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай құралдар болуы керектігі, Ж.А.Қараевтың “Деңгейлеп саралап оқыту технологиясын” басшылыққа ала отырып, тіл үйренушінің білімге деген құштарлығы, ынтасы артқанын, еркін сауатты сөйлеуге, өз ойын жинақтап ашық айтуға немесе дәлелдеуге, ұсыныс, пікір білдіруге, ой қорытуға дағдыланатындай пікір айтылады. Сабақ барысында жұмыс түрлері беріліп, тиімді технологияларды ұтымды пайдаланып, әр түрлі әдіс-тәсілдерді үздіксіз қолданған туралы да тілге тиек етілген.

Түйін сөздер: деңгей, технология, адамзаттық құндылықтар, саралап оқыту, ғылым, практика жетістіктер, кәсіби шыңдау, бағыт, білім, оқыту, инновациялық әдіс-тәсіл, білім беру, ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникация, желілер, үрдісін, жаңаша, ұйымдастыру, танымдық, шығармашылық, потенциал, дағдарыс, жаңа көзқарас, факторлар.

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологиясы мен инновациялық әдіс-тәсілдерді енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» – деп білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттері көзделеді [1]. Елімізде болып жатқан түрлі бағыттағы өзгерістер білім беру саласына жаңаша қарауда: оқытушының оқу – тәрбие үрдісін жаңаша тұрғыда ұйымдастыруды, олардан танымдық, шығармашылық потенциалдық дамытуды талап етеді. Еліміздің қоғамдық өмірдің барлық, оның ішінде білім

беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгілендіру осы күнге дейін дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарға жол ашты. Қазіргі кезде біздің Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу -тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас болуда. ХХІ ғасыр табалдырығында тұрған азамат дамуының жаңа кезеңі - білім берудің ең маңызды факторларының бірі болып саналатын кезең [1,7].

Қазіргі білім беру саласындағы мәселе – әлеуметтік-педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді жаңа әдістерін іздестіру, оны оқытуда пайдалану. Олай болса, оқытудың жаңа технологиясының бірі–тілді үйретуді деңгейлік тапсырмалар арқылы оқыту болып табылады. Педагогика ғылымының докторы Ж. Қараевтың деңгейлік оқыту жүйесі туралы іліміне сүйеніп, әр сабақ бойынша деңгейлік тапсырмалар дайындауға болады. Өйткені қазіргі экономикалық жағдай тіл үйренушінің жаңа үрдістерін талап етуде. Сондықтан ғылыми ізденіс барысында педагогика саласында оқытудың деңгейлік жүйесі тіл үйренушіге тілді меңгертудің негізгі тиімді жолы болып табылады.

Деңгейлік оқытудың ерекшелігі – тіл үйренушінің сабақ барысында бірнеше деңгейде жұмыс жасай алатындығында. Сонымен қатар қазіргі жаңа технологиямен оқыту барысында компьютерлер мен оларды басқарушы алгоритмдер біздің қоғамымыздың маңызды бөлігіне айналды. Олай дейтініміз, бүгінгі таңдағы жаңадан шығып жатқано оқу құралдары мен электрондық оқулықтар тіл үйренушіден жаңаша оқытудың жаңа оқу әдістерін, жаңа мазмұнды қажет етеді [2]. Деңгейге бөліп оқытудың кезінде тіл үйренушінің тәжірибелік-теориялық дайындығын, оқуға деген ынтасын, дара қасиетін әлеуметтік- психологиялық сұранымын ескеруді талап етеді. Сондықтан да тиімді дәрежеге жету үшін студенттің білім мен деңгейіне байланысты жұмысты ғылыми түрде ұйымдастыру қажет. Олардың білім деңгейінің көрсеткішін төмендегідей бағалауға болады: 1 деңгей (төмен) – эпизодтық, тіл үйрену оқытушы көмегімен жүзеге асырылады; 2-деңгей – түсініктерді жүйелеу деңгейі – 70%, ғылыми ұғымдарды саналы түрде анықтайды; 3-деңгей (жоғары) бастапқы ғылыми ұғымға өту деңгейі деп белгілейді.

Оқыту практикасында деңгейлеп оқыту технологиясын енгізуге оқу ақпараттарының көлемінің ұлғаюы, студентке түсетін «салмақтың» артуы басты себеп болады. Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты–әрбір тұлғаның өзінің даму деңгейінің оқу материалын меңгеруін қамтамасыз ету.

Деңгейлеп оқыту ерекшелігі сонда–бірінші деңгейдегі тапсырмалар білімнің минималдық шегі, ол мемлекеттік стандарт талабына сай жеке ерекшелігін ескеретіндей болады. Бірінші деңгейде тіл үйренушілерге өте оңай сұрақтар беріледі. Яғни тақырыпқа немесе тапсырмаға сәйкес жалпы сұрақ, сипаттама түріндегі тапсырмалар беріледі. Бұл сұрақтар көп ойлануды, ізденуді талап етпейді. Сондықтан олар жедел түрде орындай алады. Екінші деңгей кезінде тапсырмалар күрделене түседі, өз бетімен жұмыс жасауға көшеді. Олардың бойында ойлау, таным дағдылары қалыптаса бастайды, сол тапсырманы сипаттауға көшеді. Үшінші деңгей тіл үйренушінің тапсырмаға деген мотивтерінің айқын көрінуі мен логикалық ойлау дәрежесінің жоғары болуымен, өз жеке басының белсенділігімен, өз ісіне талдау жасай білуімен, білімді жаңа жағдайға пайдалануымен сипатталады. Студенттер талдау, жинақтау, салыстыру сияқты танымдық жұмыстар жүргізеді. Төртінші деңгей – қабілетті, дарынды, ізденгіш, талаптыларға арналған саты. Бұл сатыға өз бетімен жұмыс жүргізетін ұшқыр ойлы студенттер ғана көтеріле алады. Кейде олар бұл тапсырмаларға

ғылыми жұмыстар да жазуы мүмкін. Осы сияқты түрлі тапсырмалар беріп, әр студенттің деңгейін біліп алуға болады [2].

КІРІСПЕ

Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасу барысында білім берудің жүйелі реформалануы қоғамдық тұрғыдан үлкен маңызға ие болды. Оқытудың жаңа технологияларын сабаққа енгізуге шұғыл бетбұрыс жасалды. Жас ұрпаққа заман талабына сай білім беру әрбір білім алушының шығармашылықпен жұмыс істеуін, үлкен ізденісті талап етеді. Білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қойып отыр. Осындай сұраныстарға орай оқытудың әртүрлі технологиялары жасалып, тәжірибеге енгізілуде. Оқытудың жаңа технологияларын күнделікті сабақ үрдісінде пайдалану үшін әр мұғалім өзінің алдында отырған білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере, педагогикалық мақсат-мүддесіне сай, өзінің шеберлігіне орай таңдап алады. Жаңа технологияны жүзеге асыруда білім алушының белсенділігі, шығармашылық белсенділігі, шығармашылық ізденісі, өз мамандығына деген сүйіспеншілігі, алдындағы шәкірттерін бағалауы ерекше орын алады. Жалпы педагогика ғылымында баланы оқытумен тәрбиелеудің мақсаты – жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылғандықтан, бұл жерге де, жаңа технология бойынша, әдістемелік жүйенің басты компоненті – оқыту мақсаты болып қалады. Бұл мақсат жеке тұлғаға өздігінен дамуға жағдай жасау, сондықтан оның өзіндік танымдылық іс-әрекеті белгілі бір дәрежеде белсендірілуі қажет. Осы ретте жас ұрпаққа әрбір жеке пәндерді тиімді ұғындырудың бірден- бір жолы – жаңа технология негіздерін пайдалану болып табылады. Сондай-ақ педагогикалық оқыту технологиясының бірі – білім алушының да, оқытушының да белсенді шығармашылық қызметін дамытатын профессор Ж. Қараевтың «Саралап-деңгейлеп оқыту» технологиясы [2].

Деңгейлеп оқыту технологиясының мақсаты: әрбір тіл үйренуші өзінің даму деңгейінде оқу материалын меңгергенін қамтамасыз етеді. Деңгейлеп оқыту технологиясының өзіндік ықпалы зор, ол – өздік жұмысын ұйымдастырып өткізуге көмегін тигізеді. Студенттер өздік жұмыстарын орындап, білімдерін мониторингтік жүйе арқылы өздері бағалап, диагностикалауға қол жеткізеді. Ж.Қараевтың деңгейлеп, саралап оқыту технологиясы мынандай 4 түрге бөлінген: 1) Репродуктивтік деңгей – жалпыға бірдей стандартты білім негізінде тапсырма беріледі. Мұндай тапсырмалар оқушылардың алдыңғы сабақтарда алған білімдерін бекітуге бағыттайды. 2) Алгоритмдік деңгей – тіл үйренуші оқытушының түсіндіруімен қабылдаған ақпаратты пайдалана отырып орындайды. 3) Эвристикалық деңгей– білім алушы өзі ізденіп қосымша әдебиеттерді қолдана отырып жауап береді.

4) Шығармашылық деңгей– тіл үйренушінің таза өзіндік шығармашылығын байқатады. Жаңа тақырыпты олар шығармашылық ізденіс үстінде өздігінен меңгереді. Деңгейлеп оқыту білім алушының белсенділігін оятады. Деңгейлеп оқыту оқытуда міндетті және мүмкіндік деңгейлердің өзара сабақтастығы ескеріледі [2]. Блум жүйесі негізге алынады. Деңгейлеп оқыту технологиясы арқылы әдебиеттен берілетін білім мазмұнын меңгеру үшін алгоритмдік тапсырмаларды оқытушының бағыт-бағдар беруімен орындайды. Көркем туындыда көтеріліп отырған проблемаларды түсініп, шығарма тақырыбы мен идеясын ашуда бұл технологиялардың мүмкіндігі мол. Деңгейлеп оқытудың жоғарғы сатысы шығармашылық тапсырмаларды орындауда тіл жанашырының өзіндік-даралық ерекшеліктері ашыла түседі. Бұл ретте әр тұлғаның дамуы оның қабілетіне қарай бағаланады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Зерттеу үшін негіз болған дереккөздер қатарына: 1. Қараев Ж.А. «Саралап деңгейлеп оқыту технологиясы». Алматы, 2000., 2. Кобдинова Ж.У. «Орта мектепте білім алуы технологияландыру» (Саралап деңгейлеп оқыту), 2002 ж. <http://www.eni.kz> . 3. Жарықбаев Қ. «Психология», Алматы, 1993 ж., 5. М.М. Жанпейісова «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде» Алматы 2002 жыл, 6. Жұмабекова А.Л. «Деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту». Алматы, 2015 жылғы зерттеу еңбектерін айта аламыз. Мақаланы жазу барысында материалды жаппай жинақтау, сұрыптау, байқау, жүйелеу, талдау, қорытындылау сияқты әдіс-тәсілдер орын алды. Көрсетілген әрбір әдіс-тәсіл көзделген мақсатқа жету үшін зерттеудің белгілі бір кезеңдерінде қолданылды.

НӘТИЖЕЛЕР

Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы 1998 оқу жылынан бастап мектептің барлық сатысына, барлық пәндерге еніп, оқу үрдісін жандандыруға үлкен үлес қосып келеді. Деңгейлеп-саралап оқыту әрекеті – білім алуға бағыттаған әрекет. Ол өз бетінше, әрі оқытушының жетекшілігімен жүзеге асады. Біз басшылыққа алып отырған саралай оқытудың жүйелік негізін Б. Ананьев, Л.Выготский, А. Леонтьев, С.Рубинштейн т.б. ғылымдар жасаған. Ал бастауыш мектеп кезеңдегі оқу әрекеті Ш. Аманатшвилли, В. Давыдов, Л. Занков т.б. зерттеулерінде қарастырылады. Саралай оқытуды ұйымдастыру арқылы баланың ойы абстрактіден нақтыға қарай өрлейді, ілімдік ойлауы қалыптасады. Тіл үйренуші дамуының негізгі болып табылатын әрекет, оқу әрекеті әрбір сабақтың өзегі деп түсіну керек. Деңгейлеп-саралап оқытуды ұйымдастыру арқылы бала ақыл-ой деңгейі мен белсенді әрекеті арқасында репродуктивті емес өнімді нәтижеге жетеді.

Тіл үйренушіге қазақ тілін деңгейлеп саралап оқыту технологиясы қарым-қатынас психологиясы болып табылады, яғни қарым-қатынас әрекетіндегі сөйлеуші адам мен тыңдаушы адамдардың санасы мен сезім күйлері. Адамды әрекетке бағыттайтын, қажетін өтеуге талпындыратын бір түрткі болады. Бұл түрткіні психологияда мотив дейді [3]. Сондықтан сабақ үстінде мотив тудыратындай тапсырмалар беру – оқытушының шеберлігінде.

Қорыта келе, деңгейлік тапсырмалар ауқымы өте кең. Берілетін тапсырмалар тіл үйренушінің ойлауына әсер етеді. Тасырманы орындау үшін олар жауапты өздері іздестіреді. Оны шешуде ақыл-ойлары дамиды, ойлануына жан - жақты әсер етеді деп түйіндеуге болады.

ТАЛҚЫЛАУ

Тиімді де орынды пайдаланған оқыту технологиясының бірі – деңгейлеп саралап оқыту – сапалық білім негізі бола алады. Осы орайда өзім сабақ беріп жатқан 1 курс студенттеріне оқытуды ұйымдастырғанда – тұлғаның қабілетін анықтай отырып, дамытуды көздейтін ең қолайлы жағдай жасау арқылы деңгейлік тапсырмалар беремін. Әсіресе олардың ойлау қабілеті арқылы тіл үйренуіне әрекет жасаймын. Тақырып бойынша жасақталған деңгейлік тапсырмалар жүйесі дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Себебі, ол тіл үйренушінің ойлауын, есте сақтау, белсенділік дағдысын, білім сапасының дамуын қамтамасыз етеді. Деңгейлік саралау арқылы оқытушы студент білімін жаңа әдіспен бағалауға мүмкіндік алады. Оқушылардың өздерінен жұмыс істеуін, қиындықты жеңуін, табандылығын үнемі назарда ұстап, олардың білімнен байқалған олқылықтарды сипатына

қарай топтап, деңгейлік тапсырмалармен жұмыс жүргізіп, кейін оларды шартты түрде 4 деңгейге бөледі.

1-ші деңгей - мемлекеттік стандартқа сай білім беру. 2-ші деңгей – студентке беретін тапсырмалардың күрделене түсуі. Үшінші деңгей – тұлғаның шығармашылығы төртінші деңгей – дарынды студенттермен жұмыс.

Деңгейлік жұмыстарды жүргізу кезінде тіл үйренушінің өзіндік жеке жолы, ынтасы, ойлауы, есте сақтауы дамиды. Ол үшін деңгейлік тапсырмаларды орындау барысында оқытушы тапсырмалар картасын жасап алу керек.

Мысалы: «Қазақ халқының ежелгі баспанасы–киіз үй» атты мәтінге байланысты жұмысты орындағанда III деңгейлік тапсырманы орындаттым.

Киіз үй негізгі төрт бөлшектен құралады. Ол - кереге, уық, шаңырақ, есік. Бұлардың бірі талдан, қайыңнан, теректен жасалады. Ең жақсысы- тал. Кереге, уық, шаңырақ, есікті шебер - үйші жасайды. Үйшілер талды өзендер бойынан алады. Ол өзендер: Еділ, Жайық, Сырдария. Үйші киіз үйдің ағаштан жасайтын бұйымдарын көктемде бастап, күздің аяғына дейін істейді. Киіз үйдің ағаш бөлшектерін жасау үшін үйшілер мор, тез, үскі деген ұлттық құрал – саймандарды пайдаланған. Кереге қанаттардан тұрады. Қанат сағанақтан құралады. Керегенің екі түрі болады: желкөз, торкөз. Желкөз қатты желге төзімді, ал торкөз жаңбырлы күндерде су жібермейді. Сағанақтар қиғаш орналасады. Шаңырақ екі бөлшектен тұрады: шеңбер және күлдіреуіштен. Егерде киіз үйдің басқа бөлшектері талдан жасалса, шаңырақ қайыңнан иіліп жасалады. Ол үшін қайыңды жаздың ортасында кесіп алады.

Бұл кезде қайыңның шырыны мол, сондықтан оны кептірмей, шеңбер иеді.

сағанақ- жердь

қанат - решетка

қиғаш - по диагонали

шеңбер - круг

I деңгей

1. Мәтіннен зат есімдерді теріп, жекеше және көпше түрінде жазыңыз.

2. Мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңыз.

II деңгей

1. Берілген сөздерді қазақ тіліне аударыңыз.

Сильный ветер, дождливые дни; большая сетка, массивная жердь, кожаная полоска, кожаный узелок, шестиканатная юрта, легкое дерево, не пропустит ветер.

III деңгей

1. Мәтіннен зат есімдерді теріп, жекеше және көпше түрінде жазыңыз.

2. Мәтін бойынша сұрақтар құрастырыңыз.

Сөз тіркестерін есіңізге сақтап қалыңыз.

қонақ сыйлау

шаңырақ сыйлау

шаштың ағын сыйлау

ақсақалды сыйлау

қарияларды сыйлау

ата-ананы сыйлау

амандасу

сәлемдесу

3. Шаңырақ сыйлау көзқарасы тұрғысынан қонақтың іс-әрекетіне мінездеме беріңіз.

Охарактеризуйте поведение гостя с точки зрения шаңырақ сыйлау.

ШІЛДЕХАНА

«Шілдехана» мәтінімен жұмыс жасаймыз.

I деңгей

Оқушылар шілдехана тойы туралы мәтінді оқиды, слайд арқылы сұрақтарға жауап береді.

Қазақ халқының дәстүрі бойынша бала дүниеге келген күні кешке ауыл жастары шілдеханаға жиналады. Шілдехана кейде үш күнге созылады.

Өнерлі жастар таң атқанша жаңа туған баланы, оның анасын ардақтап ән салады, күй тартады. Бұған өнерлі жастар шақыртпай келіп, таң атқанша қоңіл көтереді. Әр түрлі ойындар ұйымдастырылады. Қыз — келіншектер мен бозбалалар айтысады, жеңгендері тоғызын алады. Осылайша жастар түнді қуаныш қызықпен өткізеді

Шілдеханаға тек қана жастар ғана қатысады, ал ауыл үлкендері қатыспайды. Өйткені жаңа туған нәрістені жын — шайтан, перілдердің салқынынан қорғап, күзету халық сенімі бойынша тек қана жастардың міндеті.

II деңгей. Оқушылар берілген сөздердің қосымшаларын ажыратады.

Үлгі: Халқының – халық — түбір, зат есім

-ы — тәуелдік жалғау, III жақ

-ның — ілік септігі

Халқының, жастары, шілдеханаға, анасын, ойындар, үлкендері, салқынынан, перілдердің, сенімі, нәрестені.

III деңгей

Қазақ тілі сабағында техникалық құралдар арқылы оқытудың тиімділігін арттыру мақсатында «Даладағы қуғын» (режиссер А.Қарсақбаев) атты көркемфильді көрсетіп, деңгейлік тапсырмалар арқылы оқушылардың тіл байлығын дамытамын.

Бұл бейнежазба білім алушының сөйлеу дағдысын дамытуға, білімін жетілдіруге арналған оқу құралы. Фильм 24 көріністен тұрады. 1980 жылы қойылған фильмді қазіргі таңда жастар жаңаша қабылдайды, киноның бейнелеу құралдарымен көрсетілген өмірдің шындығы көптеген түсінікті заттарға басқаша қарауға мәжбүрлейді. Өзге ұлт өкілдері қазақ халқының өмірі және психологиясы жөнінде, қазақ мәдениетінің әр түрлі салт-дәстүрі туралы қосымша білім алады.

Оқушыларға С.Сейфуллиннің хикаясы бойынша қойылған «Даладағы қуғын» («Погоня в степи») атты көркемфильмнің 8 көрінісі көрсетіледі.

1.Оқушылар көріністі қарап, сұрақтарға жауап береді.

2.Оқиға қай жерде өтеді?

3.Ауылда қандай мейрам болып жатыр?

4.Әнді тағы бір рет тыңдаңыз. Дүниеге ұл келді ме, қыз келді ме?

5.Осы көріністе «шақыр» сөзін пайдаланған жерлерін табыңыз. Мазмұнын түсіндіріңіз.

Хамит Мұнда не болып жатыр?

Бала Шілдехана.

Хамит Ахмет осында ма?

Бала Ана тұрған сақалды.

Хамит Барып шақырып жібер.

Бала Аһа,әй, итермесенші Ағатай, сені шақырып жатыр.

Ақсақал Әй, бәрекелді!

Ахмет Мені шақырған кім? Кім мені шақырған?

Хамит Мен.

Ахмет Танымадық қой!

Хамит Оның қажеті жоқ.

Ахмет Неге шақырдың?

Хамит Сағат неше болды?

Ахмет Шақырғандағы себебің, сағаттың неше болғанын сұрағың келе ме?

Хамит Ия.

Ахмет Менде сағат жоқ.

6.Диалогты рольге бөліп сурет бойынша ойнаңыз.

7.Көріністің мазмұнын үш-төрт сөйлеммен айтып беріңіз.

IV-шығармашылық деңгей.

Шілдехана тойында айтылатын әндер туралы мәлімет дайындаңыз.

ЖЫЛ МЕЗГІЛДЕРІ

Жыл мезгілдері тақырыбына берілген деңгейлік тапсырмалар:

I деңгей

Есім сөзден сын есім тудыратын жұрнақтарды белгілеңіз.

Мұзды, мінезді, мәдениетті, таудай биік, сүттей аппақ, сусыз дала, үйдей үкен, баласыз үй, күзгі жауын, жазғы ыстық, қысқы суық, көктемгі жылылық.

II деңгей

Сөздерді орыс тіліне аударыңыз.

Ледяной, широкий, культурный, как гора, как молоко, безводный, как дом, бездетный, осенний, летний, зимний, весенний.

III деңгей

Көрсеткен сөздермен сөйлемдер құраңыз (7 сөйлемнен кем болмау қажет).

Мұзды, енді, мәдениетті, таудай, сүттей, сусыз, үйдей, баласыз, күзгі, жазғы, қысқы.

IV деңгей

«Менің жақсы көретін жыл мезгілім» тақырыбына шағын шығарма жазыңыз.

Шығармашыл мұғалім педагогикалық әдеби жоғары, өз білімін тұрақты көтеріп отыратын, сабағында инновациялық технологияларды қолданатын тұлға болуы тиіс деп ойлаймын. Өз жұмысымда мен дамыта оқыту, деңгейлеп оқыту технологияларды жиі пайдаланамын. Осы жұмыстың нәтижесінде бірнеше оқу-әдістемелік құрал дайындадым, ашық сабақтар өткізіп, семинарларға қатысып жүрмін.

Қорытындылай келе, оқушылардың шығармашылығын, қызығушылығын дамыта отырып, ғылым саласында олимпиада, байқауларға дайындау барысында шығармашыл, білімді, ізденімпаз, тапқыр, қабілеті мол оқушы дайындау– әрбір ұстаздың міндеті. Осындай деңгейлік тапсырмалар бойынша дамыта даралап оқыту тіл үйренушіге мотив туғызады.

Деңгейлеп оқытудың артықшылықтары:

1) Деңгейлеп оқыту әр оқушыға өз мүмкіндіктерін пайдалана отырып, білім алуына жағдай жасауға мүмкіндік береді.

2) Деңгейлеп оқыту әр түрлі категориядағы балаларға, олармен саралай жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

3) Деңгейлеп-саралап оқыту құрылымында білімді игерудің үш деңгейі қарастырылады: ең төменгі деңгей (базалық), бағдарламалық, күрделенген деңгей, сондықтан әрбір тіл үйренуші мұны меңгеруі тиіс.

Деңгейлеп-саралап оқыту білім алушылардың өздігінен ізденіп, өз бетінше білім алуға дағдыландырады. Саралаудың негізгі ұстанымы оқыту мазмұнын тарылту емес, ол оқытушы тарапынан тіл үйренушілерге таразыланған көмек болуы тиіс.

Оқыту технологиясын пайдалану – тіл үйренуші ынтасын басатын, объективті емес, жіберген қателіктері үшін жазалауға бағытталған бағалау тәсілін өзгертуді талап етеді. Таным процесі үстінде кез-келген тұлғаның белсендік көрсетуге, әлде бір себептермен қате жіберіп алған жағдайда оны өзі түзетуге құқығы бар болуы тиісті. Саралап, деңгейлеп оқыту педагогикалық технологиясында алынған нәтиже сәйкесті меңгеру деңгейлері түрінде анықталады. Бұл жағдай оқу материалын жеңілден күрделіге қарай жүйелі меңгеруге, алынған нәтижені өлшеуге болатындығы, оқу процесінің жарыс түрінде ұйымдастырылуы, бағалаудың жетелеушілік қасиеті, дамыта оқытудың әдіс-тәсілдерін қолдануға ыңғайлы

жағдайлар жасалуы, т.б. себептерге байланысты тіл үйренушінің оқу материалын қажетті минимум деңгейінде меңгеруіне жағдай жасайды.

Меңгерудің әр кезекті деңгейіне өтіп отырған сайын ынта, мотив, белсенділік, білік пен дағды да өсіп отырады. Ендеше оқыту технологиясын оқу процесіне енгізу – білім сапасын қажетті деңгейде қамтамасыз етуге оны көтеруге, тіпті басқаруды қамтамасыз етеді [4].

Деңгейлік саралау негізіндегі педагогикалық технология мазмұнының ерекшелігі: жеке құрылымдарға бағдар беру, білім мазмұнының сипаты мен көлемі, оқу жоспарының, материалының, баяндау түрлерінің дидактикалық құрылымы. Тіл үйренуші, бір бағдарлама және бір оқулық бойынша оқи отырып, материалды әртүрлі деңгейде игере алуы деңгейлік саралау деп аталады. Сондықтан міндетті дайындық деңгейі анықтаушы шарт болып табылады. Міндетті дайындық деңгейіне жету студенттің мазмұнды игеруге қойылатын ең аз қажетті талаптарды орындағанын сипаттайды. Осының негізінде материалды игерудің жоғарырақ деңгейлері қалыптасады. Бұл деңгейлердің тапсырмаларына төмендегідей талаптар қойылады:

I-деңгейдегі тапсырмаларға:

- 1) жаттап алуға лайықталған болуы керек;
- 2) алдыңғы сабақта жаңадан меңгерілген білімнің өңін өзгертпей қайталап, пысықтауына мүмкіндік беруі тиіс;
- 3) тапсырмалар жаңа тақырып үшін типті және өмірмен байланысты болуы керек;

II – деңгейдегі тапсырмаларға:

- 1) өтіп кеткен материалдарды реттеуге және жүйелеуге берілген тапсырмалар.
- 2) ойлау қабілетін жетілдіруге берілетін тапсырмалар. Оларда біздің ұлттық ерекшеліктеріміз ескеріліп, танымдық және үйретімділік маңызы болуы қажет болады. Бұлар : логикалық есептер, ребустар мен сөзжұмбақтар.

III – деңгейдегі тапсырмаларға :

- 1) танымдық – іздену (эвристикалық) түрдегі тапсырмаларды орындау барысында жаңа тақырып бойынша меңгерген алғашқы қарапайым білімдерін жетілдіріп, тереңдетумен қатар, ол тағы да жаңа білімді меңгеріп, өзі үшін жаңалық ашуы тиіс;
 - 2) әр түрлі әдіс-тәсілдермен шешілетін есептер;
 - 3) өздігімен мысалдар мен есептер құрастыру және оны өздігімен шығару, өмірден алынған мәліметтер негізінде диаграмма, графиктер салу, жергілікті жағдайда өлшеу жұмыстарын жүргізу, көрнекті құралдар дайындауға берілетін тапсырмалар [5]. Ой қорытуға арналған, дағды қалыптастыратын IV – шығармашылық деңгей тапсырмалары:
- 1) тіл үйренушінің жинаған өмірлік тәжірибесі мен қалыптастырған ұғым, түсініктерінің, қиялы мен белсенді ой еңбегінің нәтижесінде жаңаша, бұған дейін болмаған, белгілі бір дәрежеде олардың жеке басының икемділігін байқататын дүние жасап шығуына негізделген.
 - 2) олимпиадалық есептер;
 - 3) берілген тақырыпқа өз бетімен реферат, баяндамалар дайындау.

Демек, бұл тапсырмалар – тіл үйренушінің біліктілігі мен дағдысын қалыптастыру және оны бағалау деңгейі болады. Тапсырмаларды деңгейге бөліп бергендегі мақсат – жеке тұлғаны «қабілетті» және «қабілетсіз» деп жасанды түрде әр түрлі жіктерге бөлуді болдырмау;

Қандай тіл үйренуші болмасын, мысалы өзінің жақсы оқитындығына қарамастан жұмысын бірінші деңгейдің, ол жеңіл болса да тапсырмаларын орындаудан бастайды. Барлығы жұмысын бір мезгілде бастап, әрқайсысы, білім игерудегі өз қабілетіне қарай, өз биігіне жетеді. Бір деңгейдің тапсырмаларын толық және дұрыс орындап, өткізбегенінше, келесі деңгейге көшпейді. «Міндетті» деңгейді толық меңгергеннен кейін әрі қарай ілгері ұмтылады, өзіне - өзінің сенімі артады. Олардың әрқайсысы бірінші деңгейлік

тапсырмаларды орындауға міндетті және жоғары деңгейлік тапсырмаларды орындауға құқылы. Осылайша, бір деңгейден бір деңгейге, өз білімін біртіндеп толықтыра отырып, өз қабілетін де жетілдіреді. Бұл жағдайда жоғары деңгейлік тапсырмаларды орындау әр тіл түйренушінің күнделікті мақсатына айналады.

Деңгейліп оқыту технологиясы тиімді нәтижелі болу үшін

- а) жеке тұлға ерекшеліктеріне;
- б) психологиялық даму ерекшеліктеріне;
- в) пән бойынша білімді игеру деңгейіне көңіл бөліп отырамыз.

Сабақ өткізу формаларын және түсіндіру әдістерінің жаңа тәсілдерін күнделікті сабаққа қолдануға тырысу керек. Көбінесе мына жағдайлар көңіл бөлуді қажет етеді: 1) сабақтың мазмұны; 2) сабақты өткізудегі тәсілдері мен әдістерін таңдау; 3) сабақтың нәтижелігі [6].

Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясын оқытудағы басты проблема – өз бетімен жұмыс жасауға тәрбиелеу, үйрету, шығармашылық қабілетін дамыту. Тақырып бойынша деңгейлік тапсырма жүйесі дамыта оқыту жүйесін іске асырады. Өйткені, ол білім алушының ойлауын, елестету мен есте сақтауын белсенділігін, дағдысының дамуын қамтамасыз етеді.

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор Ж. Қараев білім алушылардың оқу деңгейін 4 түрге бөлген: 1) репродуктивтік деңгей – жалпыға бірдей стандартты білім негізінде тапсырма беріледі. Мұндай тапсырмалар білім алушының алдыңғы сабақтарда алған білімдеріне және оқушыға байланысты грамматикалық тапсырмалар, жазба жұмыстарын орындау, мәтінді түсініп оқу, жаңа сөздерді сөздікке жазып алу, сұрақтарға түсініп жауап беру.

2) алгоритмдік деңгей – мұнда оқушы мұғалімнің түсіндіруімен қабылдаған ақпаратты пайдалана отырып орындайды және үйренушілік деңгейдегі білімін толықтыруы, күрделі материалдарды жүйелей алуы, алған білімдерін басқа тапсырмаларды орындағанда пайдалана алуы, сол тақырыпты еркін меңгергені ескеріледі.

3) эвристикалық деңгей – білім алушының өзі ізденіп, қосымша әдебиеттерді қолдана отырып жауап береді және материалды саналы түрде меңгереді. Бұл деңгейде оқытушылардың меңгерген білімдерін тереңдету үшін танымдық ізденіс, әр – түрлі логикалық тапсырмаларды талдай, жинақтай алатын және салыстыра білуді қажет етеді.

4) шығармашылық деңгей – оқушының таза өзіндік шығармашылығын байқатады. Жаңа тақырыпты білім алушы шығармашылық ізденіс үстінде өздігінен меңгереді. Өз бетімен оқу материалдарын меңгереді. Құбылысты өз бетімен талдай келіп, шағын шығармашылық тұрғыдан зерттеу жұмысын жүргізуге әрекет жасайды, яғни деңгейлеп оқыту әр оқушының белсенділігін оятады [7].

Қазақ тілі пәнін оқытуда ең басты мәселе – сабақта әр оқушыға қолайлы жағдай жасау, оқу барысын жүйелі түрде жүргізу. Соңғы кезде модульдік технология негізінде деңгейлік тапсырмалар арқылы әр оқушының қабілеттілік деңгейін анықтап, топтық әдіспен жұмыс жасалады. Деңгейлік тапсырмалар оқушының шығармашылық қабілетін дамытып, іздендіруге жетелейді, пәнге деген қызығушылығын арттырады. Жетістіктерге жету үшін ең алдымен оқушылардың білім дәрежесін, ынтасын, ақыл-ой, еңбек дағдысын, өз жұмысына деген жауапкершілігін ескеру қажет. Деңгейлік тапсырмаларды қандай дәрежеде орындай алса, баға біліміне қарай қойылады. Бұл әдістің негізгі ұстанымы – қарапайымнан күрделіге жетіп, игерту. Деңгейлік тапсырмаларды – белгілі бір тақырыпты біткен кезде немесе бақылау жұмысын жүргізгенде және қайталау өткізгенде пайдалану өте ұтымды. Бұл әдістің тағы бір ұтымды жағы – студент өзінің нені білмейтінін анық аңғарып, келесіде өзі ізденіп оқып келуге әрекет жасалынады. Деңгейлік тапсырмаларды тест түрінде сабақта және үйге беруге болады. Сабақта оқушыларға өз ойларын талдауға, айтуға, қорытындылауға көп көңіл бөлу арқылы, оқытушы білімі нашарларға көмек беріп, қабілеттілермен жұмыс

ұйымдастырып отыру арқылы қазақ тілін оқуға деген қызығушылығын, белсендігін арттырады.

Білім алушының шығармашылығын арттыру үшін оқытушы ең алдымен өзі де шығармашылық туралы толық мағлұматты болуы керек. Сол себепті психологиялық және педагогикалық деректер де негізге алынды. Шығармашылықтың алғы шарты әр адамда болады, бірақ ол байқала бермейді. Сол себепті ол қабілет, әлеует ретінде сипатталады. Оның іске қосылуы ішкі қажеттілікті қанағаттандырудан туындайды. Өмір сүру барысында қабілет әр түрлі деңгейде, әртүрлі деңгейлік пен жылдамдықта көрініс береді. Сол себепті ол «жасырын» жағдайдан өзекті жағдайға ауысып отырады. Психология ғылымында шығармашылық жалпы тұлғалық категория, оның мазмұны әртүрлі түсінік деңгейінде көрініс береді, сапасы биологиялық және әлеуметтік факторлармен байланысты байқалып, өріс алу дәрежесі әлеуметтік жағдайлар мен тұлғаның өзіндік белсенділігіне тәуелді болады. Ғылымда шығармашылық туралы ұғым XIX-XX ғасырларда пайда болып, зерттеле бастаған. Отандық белгілі психолог Қ.Жарықбаев шығармашыл тұлға туралы былай дейді: «Басқалардан көмек күтпей, мәселені шешуде басқа біреудің әдісін қайталамай, қалайда өзі шешуге тырысатын адам-шығармашыл ойдың иесі»

Сонымен қатар Қ.Жарықбаев сабақ барысында міндетті 3 деңгейлік тапсырмалар арқылы жұмыс жасауға болатынын айтады [8]. Тапсырмаларға төмендегідей талаптар қойылады.

Оқушылық деңгей:

жаттап алуға лайықталған болу керек;

алдыңғы сабақта жаңадан меңгерілген білімнің өңін өзгертпей қайталап, пысықтауға мүмкіндік берілуі;

тапсырмалар жаңа тақырып үшін типті және өмірмен байланысты болуы керек.

Яғни, мұндай талаптар жаңа тақырыпты игеру соңында шығарған есептерге ұқсас тапсырмалар құру арқылы орындалады және олар оқушының өзі шығарған ереже анықтамаларын бекітуге арналады. Мұндай тапсырмалар құрастырған кезде олардың танымдылығы мен қызықтылық жақтарына ерекше көңіл аударған жөн.

Алгоритмдік деңгей:

өткен материалдарды реттеуге және жүйелеуге берілген тапсырмалар. Бұлар өзгертілген жағдайлардағы тапсырмалар, яғни бұрынғы тапсырмаларға ұқсас, бірақ оларды орындау үшін алғашқы алған білімдерін түрлендіріп пайдалану қажет болады;

оқушылардың ойлау қабілетін жетілдіруге берілетін тапсырмалар: логикалық есептер, ребустар мен сөзжұмбақтар;

Эвристикалық шығармашылық деңгей:

танымдық ізденім түріндегі тапсырмаларды орындау барысында жаңа тақырып бойынша меңгерген алғашқы қарапайым білімдерін жетілдіріп, тереңдетумен қатар, жаңа білімді меңгеріп, өзі үшін жаңалық ашуы тиіс. Мұндай жұмыс – анализ бен синтез және салыстыру арқылы негізгісін анықтау, қорытындылау сияқты ой жұмыстарын қажет етеді. Мұндай есептерді шешу барысында оқушылар жаңа есептерге тап болады да, проблемалық жағдай туындайды. Оны шешу үшін оқушы жаңа әдістер іздеуі керек;

өздігінен мысалдар мен есептер құрастыру және оны өздігімен ойлап шығару, өмірден алынған мәліметтерді диаграмма, графиктер салу арқылы жергілікті жағдайда өлшеу жұмыстарын жүргізу, көрнекі құралдар дайындауға берілетін тапсырмалар;

оқушыларды белсенді ой еңбегінің нәтижесінде жаңаша, бұған дейін болмаған, белгілі бір дәрежеде олардың икемділігін байқататын дүние жасап шығуы негізделген (дәлелдеу, заңдылықтарды оқулыққа сүйенбей оқытушының көмегінің қорытып шығару) тапсырмалар;

берілген тақырыпқа өз бетімен реферат, баяндамалар дайындау. Демек бұл тапсырмалар – оқушылардың біліктілігі мен дағдысын қалыптастыру және оны бағалау деңгейі болады [9].

1-деңгейдің тапсырмаларын орындап үлгерген білім алушының қалауы бойынша 2,3-деңгейлік тапсырмаларды орындау тапсырылады. Нәтижесінде, оқушылардың табиғи қабілеттері мен дарындылық қасиеттерінің ашылуына және дәстүрлі оқытудағы келесі проблемаларының шешілуіне жақсы жағдай жасалады. Олар:

әр білім алушы барлық пән бойынша толық үлгеруіне кепілдік алуы;

әр білім алушы «екі алып қалу», «үлгермей қалу» үрейінің жойылуы;

әр білім алушы үй тапсырмасын саралап беру проблемасы шешілуі;

әр білім алушы бағалаудағы әділетсіздік проблемасы шешілуі;

әр білім алушы табиғи жолмен кәсіптік бағдар беру және оның қабілеті жететін саласынан дарын ашу проблемалары шешілуі;

мемлекеттік стандартты талаптарына сай білім алуын қамтамасыз етеді.

Тіл үйренушілердің күнделікті сабақта алған білімі мен іскерлігін үнемі тексерудің мәні зор. Бұл оқу процесінің ең қажетті элементі [9]. Алынған нәтижелер көп жылдан бері өзге тілді аудиторияда тіл үйренушілерге үйреткен тәжірибеммен ұштасады. Алынған нәтижелер мақаланың мақсатына сәйкес келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Есепке алу» жүйесін жүргізу нәтижесінде үлгерімі нашар деңгейдегі тіл үйренуші аталған әдістемеге сай білімді толық меңгеріп алатынын өз тәжірибемнен байқадым. Себебі ол осы деңгейдің тапсырмаларын толық және дұрыс орындап, өткізбегенше келесі деңгейге көшпейді, толық меңгергеннен кейін білім алушы әрі қарай ілгері ұмтылады, өзіне деген сенімі артады. Технологияның принциптері жағдайында өздігінен даму бағдары анықталып дамитын және өздігінен дұрыс шешім қабылдай алатын, өзін-өзі жетілдіріп өсіруші, өзін-өзі тәрбиелеуші тұлға қалыптастыруға болады.

Деңгейлеп-саралап оқыту технологиясымен орындаған тапсырмалары олардың оқудағы жетістіктері мен кемшіліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл жаңаша оқытудың ең бастысы – тіл үйренушіге деген сенім, сондықтан өз ісіне жауап беру мүмкіндігіне сүйене отырып, білім алушыға деген сенімді арттыру.

Болашақта оқыту мен тәрбиелеуді әлеуметтік талап-тілектерді ескере отырып дамыту, ғылыми жетістіктер мен педагогикалық тәжірибелерді жаңарту, ақпаратпен қамтамасыз ету, біліктілігін үздіксіз көтеру қажет. Жаңа технологияның жаңа мақсаты бойынша «оқытуды іздендіру» қажет. Ол–оқыту құралдарына деген көзқарасты өзгертуді талап етеді. Бұл өзгерістер бойынша оқу құралдары оқушылардың өздігімен танымдық іс-әрекетін жүргізе алатындай құралдар болуы керек. Бұрынғы дәстүрлі оқулықтар мұндай талапты қанағаттандыра алмайды, сондықтан оқушылардың өз бетімен білім алуына аса бейімделген жаңа типтегі оқулықтар қажет. Ж.А.Қараевтың “Деңгейлеп саралап оқыту технологиясын” тиімді пайдалануда оқушының білімге деген күштарлығы, ынтасы артқанын, еркін сауатты сөйлеуге, өз ойын жинақтап ашық айтуға немесе дәлелдеуге, ұсыныс, пікір білдруге, ой қорытуға дағдыланатынына көзіміз жетті. Сабақтарда тиімді технологияларды пайдаланып, әр түрлі әдіс-тәсілдерді үздіксіз қолданған жөн. Таза сөйлеу, тіл дәлдігін, ой жүйелілігін сақтау-міндет, сондықтан ел мәдениеті тілден басталады. Ана тілінің қадір-қасиетін біле білген екі қазақтың бірі- оны ұлттың рухына, халықтың қазына-байлығына балайтыны бар. Талас жоқ, бәрі дұрыс. Халықтың қасиетті тілімізге беріп жүрген бағасы бұл ғана емес. Кейбіреулерін атап өтсек: «Тіл – халықтың жаны, ділі, рухы, елдік қасиеті, ұлттық

болмысы», «Тіл – атадан қалған асыл мұра», «Тіл – асыл ойдың бұлағы», «Тіл – ел басқарудың құралы», «Тіл – тәуелсіздіктің тұғыры», «Тіл – елдігіміздің іргетасы», «Тіл – білім, тәрбие тұғыры», «Тіл – татулық тірегі», «Тіл – тәуелсіздік тұғыры», «Тіл – достықтың мерейі», «Әдеп басы – тіл», «Тілді қорлау – халықты қорлау», «Тілі өлген ел – тірі өлген ел», «Тіл - өлшеусіз қазына, өрісі кең әлем», «Ұлттың қуаты – тілінде».

Бұл тәрізді халықтың жүрегінен шыққан, ана тіліне деген мейірім, махаббат сезімін білдіретін қанатты сөздер көп-ақ [10]

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңы (баптары бойынша түсіндірмелері) және оны жүзеге асыру жөніндегі құжаттар. – Астана, 2000.
- 2 Қараев Ж.А. «Саралап деңгейлеп оқыту технологиясы». Алматы, 2000.
- 3 Мұхитанова С. Деңгейлеп оқыту тәсілімен // Қазақстан мектебі. № 12. 2004, 51-52 бет.
- 4 Жұмабекова А.Л. «Деңгейлік тапсырмалар арқылы дамыта оқыту». Алматы, 2015.
- 5 Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде» Алматы 2002 жыл.
- 6 Абдраманова, Г. Б. Деңгейлеп оқыту технологиясының ерекшелігі / Г. Б. Абдраманова, Э. У. Жусупова, Ж. А. Нахатова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2014. — № 20.1 (79.1). — С. 30-31. — URL: <https://moluch.ru/archive/79/14065>
- 7 Кобдикова Ж.У. «Орта мектепте білім алуды технологияландыру» (Саралап деңгейлеп оқыту), 2002 ж. <http://www.enu.kz>
- 8 Жарықбаев Қ. «Психология», Алматы, 1993 ж.
- 9 Оқытудың жаңа технологиялары //Халық тәлімі арнайы басылым. - №1. - 2002, 3-7 бет.
- 10 Бұзаубакова К.Ж. Жаңа педагогикалық технология. - Тараз: TapMy, 2003.

Материал 18.03.2023 баспаға түсті

REFERENCES

- 1 The law of the Republic of Kazakhstan "on education" (explanations on articles) and documents on its implementation. – Astana, 2000.
- 2 Karaev Zh. A. *Saralap deńgeilep oqytý tehnologuasy* ["Technology of differentiated level learning"]. – Almaty, 2000.
- 3 Mukhitanova S. *Deńgeilep oqytý tásilimen* [By the method of Level Training] // School of Kazakhstan. No. 12.2004, pp. 51-52.
- 4 Zhumabekova A. L. *Deńgeilik tapsyrmalar arqyly damyta oqytý* ["Developing training through level tasks"]. – Almaty, 2015.
- 5 Zhanpeisova M. M. *Modýldik oqytý tehnologuasy oqýshyny damytý quraly retinde* ["Modular learning technology as a means of Student Development"] – Almaty 2002.
- 6 Abdramanova, G. B. Specifics of the technology of level learning / G. B. Abdramanova, E. U. Zhusupova, zh. a. Nakhatova. - Text: neposredstvenny // Young Scientist. — 2014. — № 20.1 (79.1). — P. 30-31. - URL: <https://moluch.ru/archive/79/14065>
- 7 Kobdikova zh. U. "technologization of Secondary School Education"(differentiated level training), 2002. <http://www.enu.kz>
- 8 Zharykbayev K. "Psychology", – Almaty, 1993
- 9 New teaching technologies // folk teaching special edition. - №1. - 2002, pp. 3-7.
- 10 Buzaubakova K. Zh. New pedagogical technologies. – Taraz: Tarsu, 2003.

Роль передовых технологий обучения в изучении казахского языка

Б.К.Аубакирова

магистр гуманитарных наук "Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова",
г.Кокшетау, 475000, Республика Казахстан. E-mail: a.b.k_1967@mail.ru

В данной статье определены ориентиры развития языка в условиях принципов технологии уровневого дифференцированного обучения, работы, позволяющие выявить достижения и недостатки задач, выполняемых технологией уровневого дифференцированного обучения о личности, способной самостоятельно принимать правильные решения, воспитывать желание к саморазвитию, формировать самодисциплину, формировать творческая работа, большой поиск обучающегося в обучении подрастающему поколению современного языка, по таким запросам разрабатываются и внедряются в практику различные технологии обучения, используются новые технологии обучения в повседневном учебном процессе, каждый преподаватель должен учитывать возрастные особенности изучающего язык, который находится перед ним, в соответствии с его педагогической целью-интересом, показать свое мастерство, активность обучающегося в реализации новой технологии, творческую активность, творческий поиск, обучение языку в общей педагогической науке цель воспитания-использование наиболее эффективных моделей современных передовых технологий. А также система заданий, выполненных по технологии дифференцированного обучения, работа с материалами, необходимыми для «поиска обучения» по новой цели новой технологии, иметь средства для самостоятельной познавательной деятельности, руководствоваться “технологией дифференцированного обучения на уровне” Кареева Ж. А., развивать у изучающего язык желание, мотивацию к знаниям, свободно высказывается мнение так, чтобы научиться грамотно говорить, обобщать или аргументировать свои мысли, высказывать предложения, мнения, рассуждать. В ходе урока были даны формы работы, рационально использованы эффективные технологии, непрерывно применены различные методы и приемы.

Ключевые слова: уровень, технология, общечеловеческие ценности, дифференцированное обучение, наука, практические достижения, профессиональная подготовка, направление, образование, обучение, инновационный метод - метод, образование, информация, международная глобальная коммуникация, сети, процесс, новое, организация, познавательный, творчество, потенциал, кризис, новый подход, факторы.

Материал поступил в редакцию журнала 18.03.2023

The role of advanced teaching technology in learning the kazakh language

B.K.Aubakirova

Master of Humanities "Kokshetau University named after Sh.Ualikhanov", Kokshetau, 475000, Republic of Kazakhstan. E-mail: a.b.k_1967@mail.ru

This article describes the language development in the conditions of level-differentiated learning. This approach considers the learner as a person who can make the right decisions on his own, develop self-improvement, develop a desire for learning languages and form a self-educated personality. The technology of level-differentiated learning introduces new teaching technologies into the lesson, which are developed and put into practice. New teaching technologies are used in the daily lesson process; each teacher takes into account the age characteristics of the language learners. In accordance with the pedagogical goals, the teacher forms activities, situations of

creative search for students using new technologies. The purpose of education in teaching language is to use the most effective models of modern advanced technologies. At the same time, it is argued that the system of tasks within the DI based technology uses the materials necessary for "learning search" and self-cognitive activity. Guided by the "technology of differentiated learning" by zh.a.Karayev, the language learner increases the desire to obtain knowledge, increase motivation and develop the ability to speak fluently. During the lesson, various types of activities, methods, techniques and technologies were used.

Key words: level, technology, human values, differentiated education, science, practical achievements, professional training, direction, education, training, innovative method, education, information, international global communication, networks, process, new, organization, knowledge, creativity, potential, crisis, new approach, factors.

Received: 18.03.2023

УДК378.14:004

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp89-98

Zh. M. Mametkarim¹, Zh. D.Nurzhanova²

¹Master's degree student of the Faculty of Multilingual Education, Kh. Dosmukhamedov, Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan. E-mail: jadira.abutalipova@bk.ru

²Scientific supervisor: Faculty of Philology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan. E-mail: znur73@mail.ru

TEACHING AND LEARNING ENGLISH THROUGH MOBILE APPLICATIONS

The article presents a research study conducted to examine the effectiveness of mobile devices in teaching and learning English from the perspective of university students. The research aimed to investigate the interest of students in using mobile apps for learning English, explore the potential of educational applications downloaded on students' mobile phones, and assess the integration of mobile devices into classroom activities at university for English language learning. The study collected responses from students studying at the university located in Atyrau through an online questionnaire created using Google Forms. The responses were analyzed by the authors, and follow-up interviews were conducted with a subset of students to link the reported mobile device use to its actual use for language learning. The article proposes that the use of mobile devices as an educational tool in the process of university study has the potential to expand perceptions of tutorial experience in teaching and learning English. In general, the use of mobile devices as an educational tool in university education has become increasingly common in recent years. Mobile devices such as smartphones and tablets offer students and educators the flexibility to access course materials, participate in collaborative activities, and communicate with each other anytime, anywhere. It is important to ensure that mobile devices are integrated into the curriculum thoughtfully and intentionally, taking into account the specific needs and goals of the students and the course.

Keywords: information technologies, software, and hardware, application of the Microsoft Office software package, sociological research, the effectiveness of sociological research.

INTRODUCTION

Mobile teaching and learning English have become increasingly popular in recent years due to the widespread use of smartphones and other mobile devices. This approach offers several advantages over traditional methods of language teaching and learning.

One advantage of mobile teaching and learning is the flexibility it provides. Learners can access language learning materials anytime and anywhere, as long as they have a mobile device and an internet connection. This makes it easier for learners to fit language learning into their busy schedules.

Another advantage is the potential for personalized learning. Mobile devices allow for adaptive learning, where the learning experience is customized to the learner's individual needs and preferences. This can help learners stay engaged and motivated throughout the learning process.

Mobile teaching and learning can also be more interactive than traditional classroom-based methods. Mobile devices allow for real-time communication and collaboration with other learners and teachers, as well as access to multimedia resources such as videos and interactive quizzes. [1]

However, there are also challenges to mobile teaching and learning. One challenge is the need for learners to have access to reliable internet connections and mobile devices. This can be a barrier for learners who come from disadvantaged backgrounds or who live in areas with limited internet access.

Another challenge is the need for effective teacher training in mobile teaching methods. Teachers need to be able to design and deliver effective mobile-based language learning materials and activities that meet their learners' needs. Furthermore, using mobile devices can create a more engaging and interactive learning experience as it allows for multimedia content such as videos, audio, and interactive quizzes. It also provides access to a wide range of learning materials, such as e-books, online courses, and language learning apps, that can be personalized to the individual needs and interests of the learner. [2]

Indeed, the rise of mobile technology has brought about significant changes in the way students learn and access information, including second language learning. Mobile devices, such as smartphones and tablets, offer students access to a wealth of language-learning resources and tools that can be used both inside and outside the classroom.

For example, language learning apps like Duolingo, Babbel, and Memrise provide students with a gamified and interactive approach to learning a new language, allowing them to practice vocabulary, grammar, and pronunciation at their own pace and convenience. Additionally, language exchange apps like Hello Talk and Tandem enable students to connect with native speakers of the language they are learning, providing an opportunity to practice and improve their speaking and listening skills.

Moreover, mobile technology facilitates self-directed learning, allowing students to access language learning materials and resources outside of formal classroom settings. For instance, students can use their mobile devices to watch language learning videos on YouTube or to listen to podcasts or audiobooks in the target language. They can also use mobile apps to practice their language skills anytime and anywhere, fitting language learning into their busy schedules.

Mobile technology has the potential to enhance and support second language learning by providing students with a variety of engaging and interactive learning resources and tools, as well as enabling self-directed learning outside of the classroom. However, it's important to note that technology should not replace traditional classroom learning and teaching but rather complement and enhance them.

Mobile teaching and learning can provide a highly interactive and engaging learning experience, allowing for real-time communication and collaboration with peers and teachers. This can be achieved through a variety of digital tools, such as video conferencing, discussion forums, chat apps, and social media platforms. Mobile devices also provide access to a wealth of multimedia resources that can be used to create interactive and engaging learning experiences. Videos, animations, interactive quizzes, and other multimedia content can be used to help learners visualize complex concepts and engage with the material more dynamically and interactively. In addition, mobile devices can support a range of collaborative learning activities, such as group projects, peer-to-peer learning, and online discussions. This can help foster a sense of community and encourage learners to share their knowledge and ideas. Mobile teaching and learning can be highly interactive and collaborative, providing learners with a rich and engaging learning

experience that can help them develop a deeper understanding of the material and build important skills for the future.

Mobile devices offer numerous advantages when it comes to learning. The ability to access a wealth of learning materials through apps and online resources can allow learners to customize their learning experience and choose materials that are suited to their interests and learning style. Moreover, multimedia content can enhance the learning experience by making it more engaging and interactive. Videos, audio, and interactive quizzes can provide a more immersive learning experience, helping learners better retain information and apply it in real-world situations. Mobile devices also offer the convenience of learning on the go, enabling learners to access learning materials whenever and wherever they want. This can be particularly beneficial for busy learners who may not have the time to attend traditional in-person classes.

MATERIALS AND METHODS

The framework developed in this literature review aims to examine mobile phone appropriation within the context of Dominican learning. Appropriation is defined as exploring, adapting, and adopting new uses for mobile phone features beyond their intended regular use.

This suggests that learners in this context are using their mobile phones for purposes beyond making calls or texting.

Mobile phones are considered cultural artifacts that mediate activities such as communication and recreation, according to Pachler, Bachmair, and Cook (2010). Learners appropriate these artifacts to meet their learning needs within their specific context.

The concept of context is essential to understanding how learners interact with their mobile phones. Context refers to the information learners use to describe the situation of an entity—people, places, or objects - relevant to the interaction between the learner and the artifact. This suggests that learners' context influences how they use their mobile phones for learning. In Figure 1, the framework developed in this literature review highlights the importance of understanding mobile phone appropriation within a specific learning context. It emphasizes that learners' goals, skill levels, and context influence how they use their mobile phones for learning beyond their intended use.

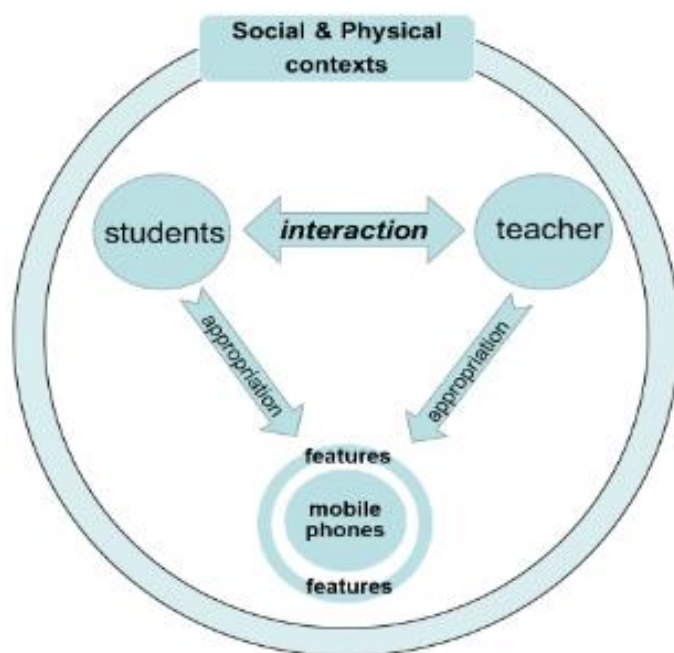

Figure 1. MHCI Theoretical Perspective

In addition, the use of mobile devices in teaching and learning English can also promote collaborative learning and communication among students and between students and teachers. With the use of social media and other communication apps, learners can engage in discussions, exchange ideas, and receive feedback from their peers and instructors in real-time. This can enhance their critical thinking and problem-solving skills, as well as their ability to communicate effectively in English. Overall, the integration of mobile devices in teaching and learning English can bring numerous benefits, such as increased access to learning resources, greater flexibility and convenience, and more engaging and interactive learning experiences. It can also enhance collaboration and communication among learners and instructors, leading to more effective and efficient language learning outcomes. [3]

Almost 40% of respondents were enrolled in the international information field of study, while 35% studied English philology. The rest of the respondents represented different fields, such as psychology, economics, journalism, and others. [4]

In terms of English proficiency, the majority of the respondents (52% reported their level as intermediate), while 29% considered themselves to be advanced in English. Only 8% of the respondents reported a beginner level, and 11% reported their English level as upper-intermediate. It is worth noting that the respondents' English proficiency was self-reported and not assessed by any standardized test. [5]

Based on the provided data, the majority of respondents (52%) reported their English proficiency level as intermediate. This suggests that a significant portion of the respondents have a moderate level of proficiency in English, which typically includes basic communication skills for everyday conversations and simple interactions.

A considerable proportion of respondents (29%) considered themselves to be advanced in English, indicating a higher level of proficiency where they can confidently engage in more complex conversations and understand a wide range of vocabulary and grammar structures.

Only a small percentage of respondents (8%) reported themselves as beginners in English, implying that they have limited or basic knowledge of the language and may need more foundational language learning resources.

Additionally, 11% of the respondents reported their English proficiency level as upper-intermediate, which suggests a level of proficiency above intermediate but not quite advanced. Upper-intermediate level learners can generally understand and express themselves on a wider range of topics with some fluency.

It's important to note that the English proficiency levels reported by the respondents were self-assessed and not assessed by standardized tests. Self-assessment of language proficiency may be subjective and influenced by individual perceptions and experiences, which could impact the accuracy of the data. Therefore, caution should be exercised when interpreting the findings solely based on self-reported English proficiency levels.

Regarding the frequency of using mobile devices, the majority of the respondents reported using their mobile devices for more than 3 hours per day (56.6%). A smaller percentage of respondents (22.9%) reported using their mobile devices for 1-3 hours per day, while only 2.2% reported using their devices for less than an hour per day.

The gender of the respondents was also analyzed, and it was found that a majority of the participants were female students (61.8%), which is consistent with the higher number of female students in the philology department. The majority of the respondents (75.5%) were from Ukraine, while the remaining participants were from different countries.

It is worth noting that all participants reported having access to smartphones, with 98% of respondents answering positively to this question.

According to the survey, 59.3% of the respondents use mobile apps for learning languages, while 40.7% do not. Among those who use mobile apps, 34.5% use them every day, 37.2% use them several times a week, and 28.3% use them occasionally. The most popular apps for language learning among the respondents were Duolingo (52.5%), Memrise (13.8%), and Babbel (11.2%). Other apps mentioned by the respondents included Busuu, LinguaLeo, Rosetta Stone, and

Lingodeer. It is interesting to see that a significant proportion of the respondents use their mobile devices for extended periods, with almost 11% spending the entire day using their gadgets. This highlights the potential for mobile devices to be used as a tool for learning English, as students are already spending a considerable amount of time on their devices. However, it is important to note that not all of the time spent on mobile devices is necessarily dedicated to educational purposes, as some of it may be used for communication and entertainment. Nonetheless, the high usage of mobile devices among university students presents an opportunity for educators to leverage these devices for language learning purposes [6].

RESULTS

When asked about the benefits of using mobile apps for language learning, the respondents listed the following advantages: convenience (61.4%), flexibility (48.9%), accessibility (43.2%), interactive features (31.5%), and gamification (26.5%). On the other hand, some respondents expressed concerns about the effectiveness of mobile apps for language learning (25.1%) and their ability to replace traditional language learning methods (16.6%). Some respondents also mentioned the lack of human interaction as a disadvantage of using mobile apps for language learning (18.6%).

The respondents in the study identified several benefits of using mobile apps for language learning. The most commonly reported advantages were convenience, flexibility, and accessibility, which indicate that learners appreciate the ability to learn at their own pace, anytime and anywhere. The interactive features and gamification aspects of mobile apps were also noted as advantages, indicating that learners find these features engaging and motivating. However, it is important to note that some respondents expressed concerns about the effectiveness of mobile apps for language learning and their ability to replace traditional language learning methods. This suggests that while mobile apps can be beneficial, they may not be perceived as a complete substitute for traditional language learning methods by all learners.

Another concern raised by some respondents was the lack of human interaction in mobile app-based language learning. This suggests that some learners value the social aspect of language learning and may feel that mobile apps lack the interpersonal interaction that traditional language learning methods may offer.

These findings highlight the need for a balanced approach to incorporating mobile apps into language learning, taking into consideration their advantages, limitations, and potential impact on learners' motivation and engagement. Integrating mobile apps as a complementary tool alongside traditional language learning methods and addressing concerns related to effectiveness and human interaction may help optimize the use of mobile apps in language learning settings.

Furthermore, when asked about the frequency of using mobile apps for language learning, the majority of the respondents (62.4%) reported using these apps daily, while 24.8% reported using them several times a week, and only 2.9% reported never using them.

Based on the provided data, the majority of respondents (62.4%) reported using mobile apps for language learning daily, indicating a high level of engagement with language learning technology. This suggests that mobile apps have become an integral part of many language learners' daily routines, allowing them to practice and improve their language skills consistently. [7]

A significant proportion of respondents (24.8%) reported using language learning apps several times a week, indicating regular usage of these apps, although not as frequent as daily usage. This could be due to factors such as work or study schedules or personal preferences in learning styles.

Only a small percentage of respondents (2.9%) reported never using language learning apps, suggesting that most language learners are open to using technology as a means of improving their language skills.

It's worth noting that the frequency of using mobile apps for language learning could vary depending on individual learning goals, language proficiency levels, and personal preferences.

Some learners may prefer to use language learning apps as a supplementary tools to classroom instruction, while others may rely solely on technology for language learning. Additionally, the frequency of app users may also be influenced by external factors such as time constraints or access to technology.

In terms of the types of mobile apps used for language learning, the most popular ones were language learning apps such as Duolingo, Babbel, and Memrise, with 67.6% of the respondents using them. 27.5% reported using language exchange apps such as HelloTalk and Tandem, while only 4.9% reported using other types of apps for language learning.

According to the data provided, language learning apps like Duolingo, Babbel, and Memrise are the most popular types of mobile apps used for language learning, with 67.6% of the respondents using them. These apps typically provide lessons and exercises in various languages, covering different aspects of language learning such as vocabulary, grammar, listening, speaking, and reading. [8]

Language exchange apps, such as HelloTalk and Tandem, are used by 27.5% of the respondents. These apps facilitate language learning by connecting learners with native speakers of the language they want to learn, allowing them to practice speaking and improve their language skills more interactively and conversationally.

Only 4.9% of the respondents reported using other types of apps for language learning, which could include specialized apps for specific language skills like pronunciation, writing, or cultural understanding, as well as apps for learning specific languages that may not be as popular or widely spoken.

The data suggest that language learning apps like Duolingo, Babbel, and Memrise are the most commonly used mobile apps for language learning, followed by language exchange apps like HelloTalk and Tandem. However, it's important to note that the popularity of specific apps may vary depending on factors such as region, language proficiency level, and personal preferences of the learners. [9]

The positive attitudes expressed by both online reviewers and research participants towards current mobile apps for English language learning suggest that these apps are generally well-received by learners. The flexibility of accessing learning materials anytime and anywhere was cited as a significant advantage of mobile apps, which can accommodate learners' busy schedules and provide personalized and learner-centered environments.

Moreover, the study's findings suggest that the use of mobile apps can be a playful and engaging way of learning, which has the potential to increase learners' motivation and encourage lifelong learning habits. This aligns with the principles of gamification, which is the application of game design principles and mechanics to non-game contexts to enhance user engagement and motivation.

However, the study also identified a couple of technological limitations of mobile apps, which may hinder the effectiveness of language learning. For instance, the lack of real-time feedback or interaction with native speakers may limit the opportunities for learners to practice speaking and receive accurate feedback. Additionally, the limited capacity of mobile devices may limit the amount and complexity of content that can be presented.

In summary, the positive attitudes expressed by learners towards mobile apps for English language learning suggest that these apps have the potential to provide flexible, learner-centered, and engaging learning environments. However, the technological limitations of these apps need to be addressed to maximize their effectiveness in improving language learning outcomes.

DISCUSSION

When asked about the benefits of using mobile apps for language learning, the majority of the respondents (75.5%) reported that using these apps helps them improve their language skills, while 21.5% reported that it saves them time and money compared to traditional language courses. Regarding the challenges of using mobile apps for language learning, the majority of the

respondents (68.4%) reported that they lack the motivation to use the apps regularly, while 24.1% reported that they find it difficult to stay focused while using the apps. Finally, the respondents were asked to provide suggestions for improving the effectiveness of using mobile apps for language learning. The most common suggestions were to add more interactive and engaging features to the apps, to provide more personalized content, and to offer more feedback and guidance on the users' progress.

The respondents' feedback on the benefits and challenges of using mobile apps for language learning provides valuable insights into how these apps can be optimized for more effective language learning. The fact that the majority of respondents reported that using mobile apps helped them improve their language skills suggests that these apps are perceived as effective tools for language learning. [10]

However, the challenge of lacking the motivation to use the apps regularly, which was reported by the majority of respondents, indicates that mobile apps may not be sufficient in providing the necessary motivation for language learners. This highlights the importance of incorporating motivational strategies and techniques into the design of language learning apps to encourage learners' engagement and persistence in using the apps. Furthermore, the respondents' suggestions for improving the effectiveness of using mobile apps for language learning, such as adding more interactive and engaging features, providing more personalized content, and offering more feedback and guidance, align with the principles of learner-centered and task-based language teaching. [11]

These principles emphasize the importance of tailoring the learning experience to the learners' needs, interests, and goals and providing meaningful and relevant learning tasks that enable learners to use the language in authentic contexts. Overall, the feedback provided by the respondents suggests that mobile apps can be effective tools for language learning, but their effectiveness can be further enhanced by incorporating motivational strategies, providing personalized and engaging content, and offering feedback and guidance on learners' progress.

CONCLUSION

In summary, mobile teaching and learning English offer several advantages over traditional methods of language learning. However, it is important to address the challenges and ensure that learners have access to the necessary technology and teacher training to make this approach effective. It is important to note that the study has certain limitations, such as the relatively small sample size of 8% of the student population and the fact that most of the respondents were from Atyrau, which may affect the generalizability of the findings. In addition, the study did not take into account factors that may influence student perceptions, such as their ability, prior experience with technology, prior language background, and personality type. Thus, the results should be viewed as reference data rather than universally applicable.

Further research is recommended to investigate the effect of mobile learning on language acquisition, the relationship between student perceptions and actual skill achievement, and the diversity of respondents from various cultural and educational backgrounds. These studies can contribute to a better understanding of the use of mobile technology in language learning and may lead to improvements in curriculum and instruction mediated by technology.

The study's findings support the notion that mobile devices and educational apps can be effective and beneficial tools for language learning, particularly in providing personalized and learner-centered environments. This highlights the importance of language teachers and educational institutions adapting to the changing landscape of language learning by incorporating technology in a way that enhances the learning experience for students.

Moreover, the study's emphasis on considering individual differences, such as gender and English proficiency level, is an important aspect of effective language teaching. Taking individual differences into account can help teachers tailor their instruction and provide relevant and

meaningful learning experiences for each student, which can ultimately lead to better learning outcomes.

In conclusion, the study provides valuable insights for language teachers and educational institutions on the potential benefits and challenges of incorporating mobile devices and educational apps into language learning. By considering individual differences and adapting to the changing landscape of language learning, teachers and educational institutions can provide more effective and engaging learning experiences for their students.

REFERENCES

- 1Berns, M. (1995). English in the European Union. *English Today*, 43, 11(3), 3-11.
- Council of Europe (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 2Dooley, M. (2018). "I do which the question": Students' innovative use of technology resources in the language classroom. *Language Learning & Technology*, 22(1), 184-217. Retrieved April 2018, from <http://www.lltjournal.org/item/3024>
- 3Fabio, S. (2012). 10 ways that mobile learning will revolutionize education. Retrieved October 2017, from <https://www.fastcompany.com/1669896/10-ways-that-mobile-learning-will-revolutionize-education>
- 4Felix, U (2008). The unreasonable effectiveness of CALL: What have we learned in two decades of research?. *ReCALL*, 20(2), 141-161. Retrieved April 2018, from 10.1017/s0958344008000323.
- 5Gimeno-Sanz, A. & Davies, G. (2010). CALL software design and implementation. Module 3.2. In G. Davies(ed.), *Information and Communications Technology for Language Teachers (ICT4LT)*. Slough: Thames Valley University. Retrieved April 2018, from http://www.ict4lt.org/en/en_mod3-2.htm.
- 6Guo, H. (2014). *Analysing and Evaluating Current Mobile Applications for Learning English Speaking*. Birkbeck: University of London. Retrieved April, from https://englishagenda.britishcouncil.org/sites/default/files/filefield_paths/analysing_and_evaluating_current_mobile_applications_v2.pdf
- 7Hong, K. H. (2010). CALL teacher education as an impetus for 12 teachers in integrating technology. *ReCALL*, 22(1), 53-69. Retrieved April 2018, from 10.1017/s095834400999019X
- 8Hubbard, P. (2013). Making a case for learner training in technology-enhanced language learning environments. *CALICO Journal*, 30(2), 163-178. Retrieved April, from <https://web.stanford.edu/~efs/LT-CALICO-CC.pdf>
- 9Hymes, D.H. (1972). On communicative competence. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics: Selected Readings* (pp. 269-293). Harmondsworth: Penguin Books.
- 10 Jewitt, C. (2001). *A Multimodal Framework for Computer Mediated Learning: The Reshaping of Curriculum Knowledge and Learning*. London: Institute of Education University of London. Retrieved April 2018, from: <http://discovery.ucl.ac.uk/1520113/1/409108.pdf>.
- 11 Levy, M. (1997). *CALL: Context and Conceptualisation*. Oxford: Oxford University Press

Received: 25.03.2023

Университет студенттерінің мобильді оқыту және ағылшын тілін үйренуі

Ж. М. Мәметкәрім¹, Ж.Ж. Нұржанова²

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Көптілді білім беру факультеті, Атырау, Қазақстан

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология факультеті, Нұрсұлтан, 010000, Қазақстан Республикасы

Мақалада университет студенттерінің көзқарасы бойынша ағылшын тілін оқыту мен оқуда мобильді құрылғыларды қолданудың тиімділігін зерттеу мақсатында жүргізілген зерттеу ұсынылған. Зерттеудің мақсаты студенттердің ағылшын тілін үйренуге арналған мобильді қосымшаларды пайдалануға қызығушылығын анықтау, студенттердің ұялы телефондарына жүктелген білім беру Қосымшаларының әлеуетін зерттеу және ағылшын тілін үйрену үшін университеттің аудиториялық сабақтарына мобильді құрылғылардың интеграциясын бағалау болды. Зерттеу барысында Атырауда орналасқан университеттерде оқитын студенттердің жауаптары Google Forms көмегімен жасалған онлайн-сауалнама арқылы жиналды. Жауаптарды авторлар талдады, ал кейбір студенттермен мобильді құрылғыларды пайдалануды тілді үйрену үшін нақты қолданумен байланыстыру үшін кейінгі сұхбаттар жүргізілді. Мақалада мобильді құрылғыларды университетте Оқу процесінде білім беру құралы ретінде пайдалану ағылшын тілін оқыту мен үйрену тәжірибесін қабылдауды кеңейте алады деген қорытынды жасалады. Жалпы, мобильді құрылғыларды университеттік білім беруде білім беру құралы ретінде пайдалану соңғы жылдары кең таралуда. Смартфондар мен планшеттер сияқты мобильді құрылғылар студенттер мен оқытушыларға курс материалдарына қол жеткізуге, бірлескен іс-шараларға қатысуға және кез келген уақытта және кез келген жерде бір-бірімен байланысуға икемді мүмкіндіктер береді. Студенттер мен курсанттардың нақты қажеттіліктері мен мақсаттарын ескере отырып, мобильді құрылғылардың оқу бағдарламасына ойластырылған және мақсатты түрде біріктірілуі маңызды.

Түйінді сөздер: Ақпараттық технологиялар, бағдарламалық жасақтама және аппараттық құралдар, Microsoft Office бағдарламалар пакетін қолдану, әлеуметтанулық зерттеулер, әлеуметтанулық зерттеулердің тиімділігі.

Материал 25.03.2023 баспаға түсті

Мобильное обучение и изучение английского языка студентами университета

Ж.М.Маметкарим¹, Ж. Д. Нуржанова²

¹Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, факультет полиязычного образования, Атырау, Казахстан

²Филологический факультет Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, Нурсултан, 010000, Республика Казахстан

В статье представлено исследование, проведенное с целью изучения эффективности использования мобильных устройств в преподавании и изучении английского языка с точки зрения студентов университета. Целью исследования было выяснить заинтересованность студентов в использовании мобильных приложений для изучения английского языка, изучить потенциал образовательных приложений, загруженных на мобильные телефоны студентов, и оценить интеграцию мобильных устройств в аудиторные занятия в университете для изучения английского языка. В исследовании были собраны ответы студентов, обучающихся в университетах, расположенных в Атырау, с помощью онлайн-анкеты, созданной с использованием GoogleForms. Ответы были проанализированы авторами, а с некоторыми студентами были проведены последующие интервью, чтобы связать использование мобильных устройств с их фактическим применением для изучения языка. В статье делается вывод о том, что использование мобильных устройств в качестве образовательного инструмента в процессе обучения в университете способно расширить восприятие опыта преподавания и изучения английского языка. В целом, использование мобильных устройств в качестве образовательного инструмента в университетском образовании становится все более распространенным в последние годы. Мобильные устройства, такие как смартфоны и планшеты, предоставляют студентам и преподавателям гибкие возможности для доступа к материалам курса, участия в совместной деятельности и общения друг с другом в любое время и в любом месте. Важно,

чтобы мобильные устройства были интегрированы в учебную программу продуманно и целенаправленно, с учетом конкретных потребностей и целей студентов и курса.

Ключевые слова: информационные технологии, программное и аппаратное обеспечение, применение пакета программ MicrosoftOffice, социологические исследования, эффективность социологических исследований.

Материал поступил в редакцию журнала 25.03.2023

ШОЛУЛАР, СЫН ЖӘНЕ БИБЛИОГРАФИЯ

ОБЗОРЫ, КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

МҒТАР 17.01.09

DOI: 10.59102/kufil/2023/iss1pp99-109

А.Т. Қажыбай¹

¹филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессор-ассистенті, КеАҚ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-6018-8784>, E-mail: yannon-fiction@yandex.kz

РОМАН ЖӘНЕ ӨМІРДІҢ ШЫТЫРМАН ШЫНДЫҒЫ (ИЛИАС ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ЖОЛДАСТАР» РОМАНЫНЫҢ ИДЕЯЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ, ТІЛДІК-КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ-СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ БЕЛГІБАЙ ШАЛАБАЕВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ КӨРІНІС ТАБУЫ)

Мақалада Илияс Жансүгіровтің «Жолдастар романының идеялық-көркемдік, композициялық-тақырыптық, тілінің поэтикалығы және жанрлық-стильдік ерекшеліктерінің әдебиетші ғалым Белгібай Шалабаев зерттеулерінде көрініс табуы жан-жақты жүйелі зерттеле келіп, жазушының бұл романы алғашқы қазақ романдарын толықтыра келген, қайшылыққа толы халық тағдырындағы тарихи процесті бейнелеуде романның ауыр жүгін көтере отырып, өз үлесін қосқан туындылардың бірі екендігі тұжырымдалады. «Жолдастар» романының идеялық-тақырыптық ерекшеліктері, тілдік-көркемдік қолтаңбасы қарастырылып, романның XX ғасырдың 20-30 жылдардағы қазақ романдарымен ұқсастығы мен өзгешелігі, қазақ прозасынан алатын орны, жазушы шеберлігі егжей-тегжейлі талданған. Ғалым Б.Шалабаев, қаламгер Илиястың романындағы табиғат пейзаждарын, адам портреттері мен мінез қалыптарын ашуда реалистік биікке көтерілгендігін дәлелдей келе, юморлық, сатиралық кейіпкерлерде көркемдік қуат танытуда шығарманың барымта, жұт сценаларын, билер дауы, молдалар айтысын, жұмысшылар ортасын бейнелеуден анық көрінедігін тілге тиек етеді.

Дегенмен, қазақтың ауызекі әңгіме айту дәстүріндегі шеберлікті еркін игерген Илияс жеке бөлімдердің байланысы, композициялық тұтастық, типтендіру принциптеріне келгенде еуропалық үлгілерді терең меңгермегендігін, проза саласындағы, әсіресе роман жазуда тәжірибесіздігін аңартып қоятындығын Б.Шалабаев өткір сынға алады. Дей тұрғанмен, қазақ ауылындағы әлеуметтік-таптық өзгерістерді, өндіріс, мәдениет, техникаға бой ұрған адамдарды бейнелеу талабындағы халық өмірінің кең панорамасын жасауда мақсат еткен қалың оқигалы, қою тартысты, көп кейіпкерлі «Жолдастар» романы – қазақ әдебиетіндегі әлеуметтік-психологиялық роман жазу барысындағы тұңғыш сәтті тәжірибелердің бірі, өмірлік мазмұны терең, эстетикалық әсері күшті сапалы шығарма екендігі даусыз ақиқат.

Кілт сөздер: роман, идея, тақырып, сюжет, композиция, кейіпкерлер образы, табиғат пейзаждары, геройлар психологиясы, жазушы шеберлігі

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ кеңес әдебиетінің, әсіресе ұлттық көркем сын мен әдебиеттану ғылымының кеңес дәуіріндегі аужайы сөз болғанда алдымен әдебиет әлемінің заңғары Ғ. Мүсіреповтің бір кездері сүйіспеншілікпен атеп көрсеткен «алыптар тобының» ауызға алынары – еш талассыз жайт. Есімдері ел есінен кетпес саналы ғұмырларын рухани кеңістігін қорғауға, әдебиетіміз бен тіліміздің өрістеп, өркендеуіне арнаған, халқымыздың жан сүйіспеншілігіне ерекше

бөленген, елдің ерен биігіне көтерілген, кесекті дәуір сомдаған кесек мінезді алыптар тобы, терең тоғаныстарға жетелейді. Ал сол аға буын сөз абыздарының өкшесін баса әдебиеттанудың «еңбек торысы» (М. Әуезов) ғұлама ғалымдары атанған Б. Кенжебаев, Қ. Жұжалиев, Е. Ысмайылов, М. Қаратаев, А. Нұрқатов, Т. Нұртазин, М. Ғабдуллин, Ы. Дүйсенбаев, Б. Шалабаев т.б. көптеген ғалымдардың қай-қайсысы да төл әдебиеттің қалыптасу кезеңінде әр жанр саласына өзіндік сүбелі үлес қосып, жаңа соқпақтың даңғыл жолға ұласуында ерен еңбек сіңіргені әмбеге аян. Одақ әдебиетіндегі, одан кеңейе келе әлем әдебиетіндегі озық дәстүрлерді ұлттық бояу, нақыштармен ұштастыра отырып, алғашқы деген атқа ие болсам деп жан ұшыра жасалған жанталастан мүлде ада, таза көңілдің жүрек жарды тұңғыш қадамдары екені даусыз.

КІРІСПЕ

Қашан да жаңа бастаманың сәтті де, сәтсіз де қырларының тайталаса бой көрсетуі – табиғи құбылыс. Әрине, өнер туындысының оның қай дәуірде, қай ортада дүниеге келуінен гөрі оның көркемдігі басты қасиеті, өлшемі болып қала береді. Қолда бар тарихи мұраларға құрметпен қарау, оларды өз дәуірі тұрғысынан бағалау, әдебиет тарихында өзіндік орны болған азды-көпті еңбектердің тереңіне бойлап, әділ төрешілігін айту – бүгінгі ұрпақ парызы.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ТӘСІЛДЕР

Жоғарыда айтқанымыздай, әр салада қалам тербеп, соңында мол әдеби мұра қалдырған әдебиетші-ғалым, сарабал сынның сардары, кәнігі аудармашы, ұлағатты ұстаз Белгібай Шалабаевтың әдебиеттанудағы орнының қаншалықты маңызды екені айқын нәрсе. Б. Шалабаев атсалыспаған жанр жоқ десе де болғандай. Соның ішінде әдебиетшінің әдеби-сын, ғылыми-зерттеулерінің өзекті бір арнасын «Қазақ романының туу мен қалыптасу тарихы» [1] және «Казахская литература (Советский период)» [2] оқу құралдарына енген «І. Жансүгіровтің «Жолдастар» романы», «Поиски жанра И. Джансугуровым» атты кесек еңбектері құрайды. Отандық ромantanудың ілгері көшбасында тұрған Б. Шалабаевтың бұл толымды зерттеулері әдебиетшінің сезім сергектігінің айнасы іспетті дәуір дабылына дер кезінде үн қосқан табыс белесі болып саналады. Талдау, зерттеу, салыстыру әдістер негізге алынды.

НӘТИЖЕЛЕР

Әдебиет тіршіліктің, қоғамдық өмірдің ілесімі шежіресі, айнасы ғана емес, сол қоғамдағы адамдардың өмір танымын қалыптастыратын, дүниеге көзқарастарын дамытатын көркем құрал. Оның таным тарапындағы мәні де, тәрбиелік қуаты да сол құралдың кереметтей шешуші сырына негізделеді. Ол – көркем әдебиеттің эстетикалық мәні, яғни әрбір көркем шығарманың құндылығы оның адам сезіміне, түсінігі мен түйсігіне ойын қозғар әсерімен өлшенеді. Өмір құпиясына терең бойлай білген жазушы ғана оқырманын сан алуан көңіл күйіне еліктіреді: қуантады, жылатады, толғандырады. Сол сезім арқылы оқушының көңіл түкпіріндегі ойды қозғайды, санасына өшпес із қалдырады. Әрине, мұндай сипат кез келген өнер туындысында ғайыптан пайда болмайды. Ол жазушының қажырлы еңбектенуінің, талмай ізденісінің арқасында мүмкін болады. Мұндай шеберлік тума таланттың қажымас-қайрат жігері нәтижесінде қалыптасады, дамиды. Міне, осындай өлмес өнер туындыларының авторы, XX ғасырдағы адамзат ойының алыптары қатарынан берік орын алған, қазақ поэзиясының «Құлагері», сөз сардары – Ілияс Жансүгіров.

ТАЛҚЫЛАУ

Қазақ жаңа әдебиетінің бастау қайнарында тұрған құдіретті талант иелерінің бәріне тән ортақ асыл қасиет – көпқырлылық. Бұл ерекшелікті акын, драматург, прозаик І. Жансүгіров шығармаларынан да көруге болады. Халық өмірін реалистікпен бейнелеген дарынды қалам иесінің әр жанрдағы туындыларының ішінде ерекше шарқырап тұрған оның асқақ поэзиясы ұлттық әдебиеттің классикалық байлығының қатарына жатады. Қазақ публицистикасының қалыптасуына зор үлес қосқан, Қазақстан Жазушылар одағын басқарып, әдеби процеске белсене қатысқан әлеуметтік зор қызметтер қаламгердің азаматтық келбетін көрсетеді. Әдебиетіміздегі, мәдениетіміздегі Ілиястың шығармашылығын бірыңғай поэзиясынан қарастыру, шығармашылығын тек поэзиямен байланыстыру – үстірт, сыңаржақ ұғым. Ілиястың өткір сатирасы, жалынды публицистикасы, ғылыми-сын пікірлері, туған әдебиет туралы ой-толғамдары, тартымды әңгіме-очерктері, шалқар «Жолдастар» романы сайып келгенде, қара сөзбен жазылған көркем және деректі прозалары әр кезең әдебиетшілердің қырағы назарынан тыс қалмаған. Жазушының проза саласындағы көл-көсір еңбектері сол дәуірдің деңгейінен қарағанда ғана емес, сарапшы уақыттың сыны таразысына салғанда да маңызды, мәнді көркем туындылар. Бұл туралы кезінде ғалым Б. Кенжебаев дұрыс атап көрсеткен, «Ілияс негізгі әдеби жанрлардың бәріне де қалам тартты – өлеңдері, поэмаларымен қатар роман, пьесалар, фельетондар, әдеби сындар, публицистикалық еңбектер жазды. Солардың қай-қайсысын болсын ол өзінің әлгіндей талантты дәрежесінде жазатын. Ілиястың шығармалары терең мағыналы, асқақ сарынды, от жалынды, өткір тілді, көркем суретті келетін еді» [3, 77], – деп жоғары бағаласа, ғалымның төл шәкірті, ірі әдебиетші, академик Р. Нұрғали мынадай тобықтай түйін жасайды: «... Ілиястың терең идеялық, көркем мүсінді эпикалық шығармаларының танымдық-тәрбиелік мәні зор, олар қалың оқырманның ойына ой, сезіміне сезім қосады, қиялына қанат бітіреді, эстетикалық ләззат беріп, гуманистік-адамгершілік идеяларды толғайды; өзінің күйлі, сыршыл, адуын шығармаларымен халқының көп ғасырлық өмірін, азаттық жолындағы күресін реалистік қуат, зор шеберлікпен бейнелеп, артына өлмейтін әдеби мұра қалдырған қанатты қаламгер Ілияс Жансүгіров – қазақ жұртының құлай сүйген ең сүйікті перзенттерінің бірі, оның өр тұлғасы қайсар ақындықтың символы іспеттес» [4, 294; 338].

Төңкеріске дейінгі сыншылдық-эстетикалық, ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық ой-пікірді жоққа шығарған еуроцентристік көзқарас 40-жылдардағы қате қаулылардың өзегі болып, ғылыми зерттеу жұмыстарын тығырыққа тіреп, әдебиеттің таптығы принципі айрықша дәріптелді. Тіпті тілге өрен, ойға жүйрік, өреге биік заңғарымыз М. Әуезов әдебиеттану мәселелеріне күнделікті науқандық жәйттерді, түрлі құжаттарды, қаулы-қарарды, партиялық талаптарды, қызыл танау саясатты, солақай социологиясын араластырып: «Қазақ халқының мәдениет тарихында әдебиеттану ғылымының тарихы әзірге қысқа. Бұл – жас ғалым. Ол «Әдебиеттік сын», «Қазақ әдебиетінің теориясы», «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген салаларға бөлініп, енді дамып келеді. Қазақтағы әдебиеттану ғылымы құрылғанда, ол өзінің алғашқы туысымен, бүгінгі жеткен сатысымен, барлық бас аяғын жинағанда түгелімен толық мағынасында Социалистік Ұлы Октябрь революциясының жеңісі болды. Октябрьден бұрынғы қазақ тарихында біз бұл жөнінде «өскен ғылым» дерлік мардымды мұра алғамыз жоқ» [5, 207], – деп ағаттыққа ұрынғаны және сондай секілді ой-пікірлер салдарынан қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының арғы бастауларын зерттеуге көп уақыт бойы қолы байлаулы болып келгені рас.

Қазақ әдебиеттану ғылымы мен сынының туу, қалыптасу кезеңдерін ғылыми тексеруде арнайы көңіл аударатын проблемалардың бірі – әдеби мұраны игеру. Алғашқыда отаршылдық саясаттың талап-тілегіне сай қазақ даласын зерттеу жұмыстары мұрындық болып, өз халқын бүкіл әлемдік өркениетке жеткізуге ұмтылған ұлт зиялыларынан қолдау тапқан әдеби мұраны жинау, жариялау зерттеу жұмыстарында төңкеріске дейін бірталай нәтижеге қол жетті. Фольклорлық және классикалық мұра жарияланып, халықтың рухани азығына айналды, қазақ әдебиеті жанрлық жағынан дами бастады. Осылайша ғылыми-

зерттеушілік сипатқа бет бұрған әдеби мұраны игеру жұмыстарына қазақ даласына қанды қырғыны мен қуғын-сүргінін ала келген төңкеріс кері әсер етті, дағдарысқа түсірді. 20-жылдардың бас кезінен бастап төңкеріске дейінгі әдеби мұраны зерттеу мәселелеріне әр түрлі бағыттағы «формальды мектеп», «пролеткультизм», «бірыңғай ағым теориясы», «тұрпайы социологизм» секілді концепциялар қызу араласып, сыншылдық-эстетикалық, ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық ой-пікірде өз үстемдігін құру үшін өзара тартысқа түсті. Бұлардың барлығы да маркстік-лениндік әдіснаманың көркем әдебиет туралы саясаттағы бет-бағдарын анықтап алғанға дейінгі әр түрлі бағыттағы ізденістер еді. Бұл теріс концепциялардың орыс әдебиеттану ғылымында орын алуын ғалым С.И. Машинский: «Поиски истины в научном исследовании никогда не даются легко. Особенно тогда, когда они лежат в совершенно новой, неизвестной области. Эти концепции по-своему были поиском истины, но в неверном направлении. Поступательное развитие марксистско-ленинского литературоведения шло в острой идеологической борьбе с различными ошибочными концепциями» [6, 45], – деп жазды. Мәдени-тарихи, биографиялық, салыстырмалы тарихи, филологиялық, психологиялық сияқты зерттеу мектептері болған орыс әдебиеттану ғылымының өзі 20-жылдары осы қате концепцияларға бой алдырып алған болса, әдеби сыны енді ғана туып, әдебиеттану ғылымы толық көрінбеген біз секілді ұлт республикаларына тигізген нұқсан әсері өте қатты болғанына дау жоқ. Соған қарамастан қазақтың ұлттық әдебиеті мен өнері туған халқымен бірге болып, оның бастан кешкен өмірін, тарихын көркем бейнелеуге ұмтылды және бұл салада едәуір табыстарға жетті.

«Отызыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің елеулі табысы – үлкен прозаның өрістеуі болды. Ж. Аймауытов өмірден кеткенмен, оның дәстүрі әдебиетте жалғасын тауып қалды. Б. Майлиннің «Азамат Азаматич», Ілияс Жансүгіровтің «Жолдастар», С. Мұқановтың «Теміртас», «Жұмбақ жалау» (кейін «Ботакөз» болып өзгертілген), М. Дәулетбаевтың «Қызыл жар» романдарының негізінде еңбекші халықтың отаршылдық езгіге, қанауға қарсылығы, бостандыққа жету жолындағы арпалысы суреттелген. Олардың басты қаһармандары қарапайым халықтың ішінен шығып, күрес үстінде ысылады. Егер де осы жолда олардың большевиктік, қызылшылдық сипаттары баса айтылса, осы дәуірдің телуі деп қарау керек. Кезінде мұндай ұғымдардың өзі адалдықтың, күрескерліктің белгісі есебінде танылғаны белгілі» [7, 52]. Ілиястың «Жолдастар» романының үзіндісі алғаш рет 1934 жылы «Әдебиет майданында» [8] жарияланды. Ол «Ақ вексель» бөлімі болатын. Романның бірінші кітабы ретінде 1935 жылы жарық көрді [9]. Романның жазылуы жайлы ақынның жұбайы Фатима Ғабитова Ілиястың бұл шығармасын трилогия ретінде жоспарланғанын айта келіп: «Жолдастар» трилогия болатын, бітпей қалған екі кітабының материалдары бұл күні Ілиястың өз архивінде сақтаулы» [10, 105], – дегеніне қосылуға болады. Романның оқиға желісіне, жазушының жинап кеткен мол материалдарына жете мән берсек, романның екі не үш томдық болып жоспарланғаны анық. Бұл пікірді Ілиясты зерттеушілердің бірі М. Дүйсенов те растайды [11, 57].

Романдағы оқиға желісінен ә дегеннен М. Горькийдің «Ана», Ж. Аймауытовтың «Қартқожа» сынды шығармаларымен үндес екендігін байқау қиынға соқпайды. Кезінде ойшыл Ф. Достоевскийдің, «Біз бәріміз де Гогольдың шинелінен шықтық» деген пайымдауы аталмыш дәстүр мен сабақтастықтың, еліктей отырып үйрене білудің заңды құбылысына қаратылы айтылған ақиқаттай әсер етеді. Жазушының романын оқи отырып, автордың осындай әдеби дәстүрдің ықпалымен, әсіресе М. Горькийдің прозаларына сүрлеу тартатын үйлесімді үндестіктің байланысын ғалым Б. Шалабаев жете таныған: «Ілияс Жансүгіров шеберлікті А. Горькийден үйренген. «Біз ұлы ұстазды үлгі тұтамыз» дейтін мақаласында: «Орыс әдебиетін шама-шарқымша оқып, түсінуге жеткен күннен бастап мен Горькийге ойша еліктедім. Оның кітабын бірінен кейін бірін құныға оқыдым. Горькийдің кітаптары жазушы болуға итермеледі. Олар менің көзімді ашып, жаңа күш-қайрат берді, алға жетеледі, әсіресе оның асқақ пафоспен жазылған «Сұңқар туралы жыры», «Дауылпаз туралы жыры» және басқа жырлары өшпес әсер қалдырды» дейді. «Жолдастар» романында М. Горькийдің әсері анық сезіледі» [1, 113-114]. Роман басындағы қараңғы қара жұмысшы баласы Павка Власов

пен роман соңындағы революционер, пролетариат жұмысшы Павел Власовты алыңыз. Немесе, аш-жалаңаш, жоқтықтан жақ сүйегі шығып сүмірейген, тіленшідей сүмендеген кедейшілік пен жетімдік қысып, білімге талпынған ауыл баласынан, сауатты, еліне еңбек етіп, жаңарған елдің жас жұмысшысына айналған Қартқожаны алыңыз. «Жолдастар» романын тілге тиек етуші ғалымдар көбіне шығармада толыққанды кейіпкер бейнесі жасалмады деген пікір қалыптастыруға тырысқан. Бұл – жаңсақ, ұшқары пікір дер едік. Төрт тараудан, оның ішінде бірнеше шағын әңгімелердің жинағы рәуішті құрылған роман композициясына мін тағу қиын. Осы ретте Б. Шалабаевтың пікіріне құлақ түрсек, «І. Жансүгіровтің «Жолдастар» романында революция қарсаңындағы қазақ даласының өмірі реалистік түрде суреттелген. Бірақ автордың сюжетті қосалқы оқиғалармен тым «ауырлатып» жібергенін де атап көрсеткен жөн. Негізгі оқиғадан шегіне отырып, ол көптеген новеллаларды орынсыз тықпалаған (мәселен, «Сиыр көрдің бе?», «Жанжал», «Цирк», «Жагер, жоғары шық», «Тасаттық» тараулары). Романда екі жүзге жуық кейіпкер бар, олардың біреуі түрлі оқиғаларға белсене қатысса, екіншісінің тек аты ғана аталған. Романдағы негізгі кейіпкерлер бедерлі бейнеленген. Мәселен, Шалматай қажыны «ит кемірген асықтай тықырайған қара қажы» деп бейнелеуі тек ірі қаламгердің қолынан келмек» [1, 111-112]. Мұндағы әдебиетші атап көрсеткен шағын тараулар, тақырыпшалар кейде ойды бөліп тастайтындай селкеу оқиғалы болып көрінгенімен, салмақты көзге романның өзіндік бір ізді желісі, ой тұтастығы айқын көрініп, бастан аяқ тақырыптың өзекті арнасы жалғасып, жымдасып жатады.

«Жолдастар» романында сомдалған, типтелген негізгі кейіпкер Сатанмен қатар бірнеше «Сатанды» қатар алып шығуға тырысқан авторлық идея жетістігі айтарлықтай. Әр орта, әр жағдаймен қилы тағдыр иелерін замана ағымының бір уақытта революцияға әкелу жолын көрсетудегі жазушы қолданған тәсілдер ұтымдылығының нәтижесінде өзі суреттеп отырған тарихи кезең оқиғаларын нанымды бере білген. Ауыр ғұмыр, бірақ бір мақсаттағы бірнеше «Власов», «Қартқожалар» образы жазушы жоспарлағандай трилогияға айналғанда, Ілияс кенеттен мерт болмай ойға алған іс аяқтағанда, әдебиетіміздегі үлкен эпикалық шығармалардың біріне айналмасына кім кепіл?! Екіншіден, романдағы оқиғалар өткен кезең – 1913 жылдан 1917 жылдың 26 қазанына дейінгі аралық болса, Ілиясқа кеңес өкіметінің белсенді қайраткерінің бейнесін жасай қоймадың деу де орынды айтылған сын емес. Романдан Ілияс қаламының өзіндік «мені» айқын көрініп тұрады. Жазушы романды тақырыбына, роман суреттеген дәуірге сай жатық тілмен жаза білген. Ілияс сөйлемдері жеңіл, әрі көркем, поэтикалық сұлу өрнектермен молынан әшекейленген. Әлбетте, қай жағынан болмасын романды сүттен – ақ, судан таза деуден аулақпыз. Әйтсе де, «жазушының «Жолдастар» романы қазақ романдарының алғашқы қарлығаштарының бірі, өз кезеңіндегі әдебиетіміздің үлкен жетістігі», деген ғалым Б. Шалабаевтың аталы сөзін назарға аламыз.

«Роман «Бастау», «Ағын», «Толқын», «Тасқын» атты төрт бөлімнен тұрады. Онда 1910 жылдан 1917 жылға дейінгі қазақ халқының өмірі суреттелген. Романда оқырман ауыл өмірімен және басты кейіпкерлерімен – Сатанмен, оның ағасы Тәжимен, олардың шешесі Сәтбаламен танысады. Шалматай, Шаяхмет және басқа дала мықтыларының бейнелері шығармаға біртіндеп енгізіледі. Романда революция қарсаңындағы тап күресі, әлеуметтік кереғар лагерьлер өкілдерінің қақтығысы көрсетілген» [1, 104]. Роман тараулары шағын тақырыпшалармен бөлінген, әрбір шағын бөлігі жинақы, тиянақты әңгіме тақылеттес. «Бастау» – осындай отыз бір тақырыпшаға бөлінген, «Ағын» – отыз алты, «Толқын» – жиырма алты, «Тасқын» – отыз жеті тақырыпшаға бөлінген. Романда автордың ой-өзегінің аздаған сыры секілді авторлық баяндау – монолог, авторлық толғау ретінде пролог келтіреді де, «Бастау» тарауы «Қоянды» жәрмеңкесін баяндаудан басталады. «Қоянды, жолың қатты, наның тәтті, // Айдаймыз ақсақ қойды, арық атты. // Айдаған осы жолға кедейшілік // Арқаның арқамызға қатты батты» [1, 105].

Осы бір өлең шумағы бүкіл оқиға арқауынан хабар беріп тұр. «Қояндыдағы» бай не үшін барады, кедей не үшін барады? Бар болғаны бір қоңыр сиыр, төрт ешкімен қалған Сәтбалаға үлкен баласы Тәжи: «Байдан қой алып қыстасақ, аман қаламыз ба?» – деумен, «Ақ

вексельге» отыруға көндіреді. Сәтбаланың көнгісі жоқ. Әйтсе де қу кедейшілік, күн көріс қамы, екінші жағынан қабырғасы қата қоймаған кіші баласы Сатанды жалға беру жанына батқан әже ұлына келісімін береді. «Байға не айтамыз?» – деген бөлімінде қыс бойы «Ақ вексельге» алған жиырма қойы мен өзінің аз-маз тұяғының бәрі қырылып, үш-төртеуі ғана аман шыққан Тәжидің жақындап қалған жәрменкеден қашуы айтылса, келесі бөлімінде Шалматай байдың повесткасымен шақыртып алынған Тәжидің «Ақ вексіл» құнына жалғыз көк құнаны мен інісі Сатанды бір жыл жалшылыққа беріп, бәтуаласуы баяндалады. Бұған кейінгі оқиға малшылыққа жаңа ортаға кеткен Сатанға байланысты өрбиді. XX ғасыр басындағы қазақ даласынан есе бастаған капитализмнің алғашқы лебі оның қоғамдық-өндірістік қатынас пен санадан көрініс таба бастауы элементтері – Ілияс романында Сатан және басқа кейіпкерлердің ісі, ойы арқылы ұтымды көрініс тауып дамытылып отырады. Романда қазақ даласындағы алғашқы өндірістік қатынас та дәлелді, ұтымды тәсілмен суреттеліп, кең өріс тапқан «Ақ вексіл» операциясы баршамызға мәлім ұғым болғанымен, оның мәні неде, ол қалай өтеді, қалай жасалады, қалай жүргізіледі? – деп жіктейтін болсақ, бұл дәуір туралы жазылған еңбектердің ешқайсысынан дәл Жансүгіров романындағыдай толық жауабын ала алмайсыз. Ал «Жолдастар» романында жылына жәрменкеге жетпіс мыңнан кем қой салмайтын, дала капиталисі Шалматай саудасы арқылы бұл операция алақанға салғандай суреттелген. Әрі бұдан осы бір қыр капитализмі механизмінің іске асу жүйесін жазушының өмірде терең білгендігін аңғаруға болады. Әлбетте, байлардың жәрменкеге әкелген мыңдаған, он мыңдаған қойлары бір базарда түгел өтіп кетпейді, саудаға жарамай қалған ақсақ-тоқсақ, ауру-тұрақ мұндай қойлар жылда жәрменке тарқарда аманатқа алушыларға таратылып отырады. Бай бағамын дегеннің аты-жөнін нотариус алдында жаздырып, «ақ вексілге» бере береді. Бұл істің аты да осыдан шықса керек. Жазушы жәрменкеге жылына жүз мыңға жуық қой айдаған ірі көпестің, тиыннан тиын туғызған қу тұяқ саудагердің малдарының қалай құрылып, қалай сатылатынын, оқырманға қолмен қойғандай, түсінікті әрі көркем тілмен жеткізген. Романның өн бойында мұндай тақырыбы оның ашылған шағын сюжеттер молынан кездеседі. Тарау соңында Шалматайда екі жыл, Шаяхмет байда – бір жыл жұмыс істеген Сатан көп нәрсеге үйренеді, өмірді көреді. Жазушы кейіпкерін тек қой соңына салып қоймай, өмір мектебінің түрлі белестерінен өткізіп, ысылтып, небір шытырман оқиғаның қан сорпасына түсіріп, пісіреді. Сүйгеніне қосылмаған Нәзипаның жайы, басына түскен күнdestік хал, көзі ашық дүниеге ғылыми материалистік көзқараспен қарайтын Балабай уезінің татары Фазыл Жиянгелдин мен ауылдың қожамолдалары арасындағы тартыс, «Шербешнай съездерге» қатысу, Шалматайдың жұмсауымен барымтаға, Досайдың жүйрік аттарын ұрлауға араласуы – «қой ауызынан шөп алмас» Сатаннан ысылған, ширақ Сатанды өсіріп шығарады. Б. Шалабаев осы бір кейіпкерді былайша сипаттайды: «Сатан жастайынан Әділхан байдың есігінде жалшылықта жүрсе де, не өзі, не үй-иесі кісе киімге, ішсе тамаққа жарымайды. Ол болыстың да, ауыл молдасының да малын бағады. Қанша талаптанса да мына кәтігез, сұрықсыз заманда күн көру қиын-ақ. Өмір өте береді, Сатан әділетсіздіктің түп тамырын түсіне бастаған сияқты. Жасынан сөзге шебер, өткір тілді ол көкке өрлеген әсем әнімен және күмбірлеген күйімен жұрт көңілін баурап алады. Ауылдағы қазақ әйелдерінің тағдырына жаны ашиды, олардан қолдан келген көмегін аямайды. Ол жауыз Шалматайдан сұлу Нәзипаны арашалап қалады» [1, 104-105]. Шаяхмет байға қызметке келіп, Құсайынның бала-шағасымен Жетісуға келе жатқан Сатанға халық арасына аңыз болып тараған Тәуке, Самалық сынды батырларды кездестіруі – Тәуке батырдың сөздері, оқушыға да, шығарма кейіпкерлеріне де үлкен ой тастайды.

«Ағында» романның негізгі кейіпкерлері Мәмбет, Мардандармен танысамыз. Мұнда жазушы қоғам ағымының бастауын Сатан сияқты дала капитализмінен алған ауыл жастарын нағыз ағын – қала капитализміне араластырады. Жас Сатан өзімен салыстырғанда қалалық жерге әлдеқайда ысылған өр мінезді, өтірік қылықты көтере алмайтын, әділетсіздік атаулыға, ар-намыстың таптауына ашық күресіп, жалғыз болса да жан наразылығын көрсетіп жүрген Мардан секілді, тілі өткір, тапқыр, Шеркес Қали атанған Мәмбет сынды, ақ көңіл жуас, жолдасы үшін жан пидә Нүрәділ сияқты қазақ жұмысшыларымен танысады. Ертістегі

пароход өнеркәсібі, олардың жұмыс күнін сатып алу тәсілі, капиталистік – өмір салтының жанды көріністері. Мұндай жерлердегі жұмыс жағдайы жұмысшыларды капитализмнің аяусыз құрбаны етсе, екінші жағынан пролетариаттық-интернационалдық сананы оятушы, біріктіруші, ұйымдастырушы орталығы ретінде жазушы нанымды суреттейді. Романдағы зұлымдықпен, әділетсіздікпен күрес, адамгершілік, биік рух, жаңаға деген талпыныс аталмыш кейіпкерлер әрекеттері арқылы авторлық идеямен тоғысып жатыр. Сатан, Тәжи, Мардан, Мәмбет, Нұрәділ, Аяпберген т. б. – ел тағдырына жанымен күйзелетін көзі ашық, көкірегі ояу жаңа буынның, жаңа заман құрылыс сапына қосылатын сом тұлғалардың типтік бейнелері. Образдар галереясының басты кейіпкерлердің романдағы орнын, егжей-тегжейін анықтау ісі Б. Шалабаев зерттеуінің негізгі бағыттарының бірі. «Лагерю бедноты, представленной образами Сатана, Тажи, Мардана, Мамбета, Нурадила, Аяпбергена, Камаша, Орлова, Алексея, Герасимова, Михайлова, писатель противопоставляет образы антигероев – Шалматая, Шаяхмета, Асылбека, Мысыкхожи, Абрама, Сулеймена, Жексембая, Досая Идриса, Шаншина, Асана, Исака, Кожакмета. Между этими враждебными классами мечутся Суртай, Кемелбек, Субай... Во второй части романа появляется образ умного и честного Мамбета. Во время поездки по Иртышу на пароходе «Светлана» он размышляет: «Этот пароход сделан человеком – мастером. Сколько весят все эти грузы, множество людей, тяжелый чугунный котел, литые металлические машины – а пароход не тонет. Он лишь поскрипывает и плавно плывет себе по реке. Вот что могут сделать мастерство и знания. С наукой трудно спорить, она может все... [2, 56-58]. Зерттеуші Б. Шалабаев романдағы басқа да кейіпкерлерге кеңінен тоқталады. Мәселен, «Романда мінез-құлқы, сырт көрінісі, өмірге көзқарасы әр түрлі қарапайым адамдардың бейнелері нанымды шыққан. Нұрәділ, Аяпберген, Байғарау, Елеке ақын, Сүндет – олардың әрқайсысы халық бостандығы жолында, бақытты өмір жолында аянбай күреседі. Әрқайсысының таңдаған жолы, арманы, көздеген мақсаты бар. Аяпберген жастайынан жоқшылық пен қорлық көріп өседі. Ерте ағарған шаш, бетіндегі терең әжімдер соның айғағы тәрізді. Халық қасіреті, бұлыңғыр болашақ туралы ойлар оның жанына жегідей жеп, күндіз-түні маза бермейді. Елеке – әнші, сауықшыл адам. Жас кезінде халық ақыны Жанақпен кездескен, атакты Шөжемен айтысқан. Романда ол сөзге жүйрік, өткір ойлы, талантты адам ретінде суреттеледі. Оның әндерін, ертегі, жырларын естігенде жұрт көңілі жадырап, мәз болып қалушы еді. Елекенің қоғамға көзқарасы қарама-қайшы, ол көбінесе ескі дәстүрлер төңірегінен ұзап кете алмайды. Бірақ оның әндері мен өткір мысқылдары халыққа қызмет етіп, күрес жолында үнемі жігер қосып отырады... Романда өздерінің бас бостандығы, теңдігі туралы, сүйген адамдарына қосылуды арман еткен Нәзипа, Күлзейне, Күлән, Камаш сияқты қазақ әйелдері зор ілтипатпен суреттеледі» [1, 107-109].

Соңғы «Тасқын» тарауында сахнаға Сатан, Мәмбет, Нұрәділ секілді әділетсіздік, адам төзбес ауыртпалыққа ашынған, ызаланған, бірақ жол таппаған жұмысшылар әрекеті, алғашқы революциялық үгіттер, бірігіп жұмысқа шықпаған майдандағы Мардандар әрекеті баяндала келе, «Бостандық болысы» бөлімінде, февраль буржуазиялық революциясының лебі, Мардандардың майданнан оралуы, көп партияшылық, Асылбек, Кемелбек секілді болыстардың «Бостандық болысы» болып шыға келу жайы қозғалса, «Сенген қойым сен болсаң», «Үш жүз», «Түсінікті» бөлімдерінде жазықсыз ұсталған Марданды ақтап, босатуға келген Аяпберген арызына қаладағы қаптаған партияның – ешбірі көмектесе алмауы, бәрі халық атын жамылған буржуазия екендігі нанымды, түсінікті баяндалған. Роман сюжетінің соңғы нүктесін шығарманың соңғы тараушаларының аттары да айтып тұрғандай. Олар: «Таң жақын», «Қызыл таң», «Жолдастар» деп аталады. Жазушы осылайша жаңа қоғамды қолдаған, қызыл таңмен бірге қолдарына қырмызы ту ұстаған, «бәріміз теңбіз, жолдаспыз», – деп ұрандаған мыңдаған халықтың алаңға жиналу сәтін суреттеумен роман оқиғаларының желісін ұтымды түрде тұжырымдайтын панорамалық картина бейнесімен аяқтайды. Көз алдымызға 1917 жылдың ескіше 26-27 қазан күндері, тасқындай қаптап кең алаңға ағылған толқынды тулары бар адамдар легі, жасыратыны жоқ, тарихта болған төңкеріс ешбір әсірелеусіз елестейді.

«Жолдастар» романын сараптай келе жазушының тандап алған тақырыбы туралы өмір материалдарынан молынан жинап, тереңнен тергендігін, оны шығарманың өн бойында ұтымды, сәтті пайдаланып отырғанын, өзі жазып отырған уақыт аясындағы әлеуметтік құрылысы мен халықтың тұрмысы мен дәстүрін терең біліп, сол кездегі қоғамдық санадағы болған өзгерістерді де оқырманына дәлелді, нақты жеткізе білген.

Шығарманы өнер ретінде танытып, биікке көтеретін басты өлшемдерінің бірі – жазушының сөз қолдану шеберлігі. Әрине, бұл көркем шығарма тілінің баттасқан бояуға бой ұрмай, керісінше жазушының құнарлы ойының ашық та дәл де берілуін қажет етеді. Сондықтан да көркем шығарманың тілі сол өнер туындысының басты өлшемдерінің қатарында саналады.

Әдетте әдеби шығарманың тілі туралы мәселе қозғалғанда жазушының шеберлігі қаламгердің сөз табиғатын қаншалықты түсінетіні тұрғысынан ғана емес, сол сөзді өз мақсатына сай қалай құбылта қолдануы жөнінде де болары анық. Атап айтқанда, халықтық ұғымдардың барынша жинақталған, жүйеленген образдылық сипаты айрықша басым болып келетін тұрақты тіркестер, топонимикалық атаулар, салт-дәстүр атаулары, тиянақтап айтқанда, этнолингвистикалық ұғымдар т. б. әдеби нормалармен қатар, стильдік фигуралар мен әдеби троптарды орынды қолданылу жайына талдау жасау арқылы І. Жансүгіровтің талантына тәнті боласыз. Жазушының тілді халықтан үйрене отырып, сөйлеудегі талғампаздықты халқына үйрете де алатынына көз жеткізесіз. Жазушының тіл шеберлігіне талдау жасаған ғалым Б. Шалабаевтың мына пікіріне назар аударсақ, «Жансүгіров – шұрайлы тілдің шебері, көркем сөздің зергері. Қазыналы халық тілінен өзіне керектігін тандап, талғап ала біледі, оны суреттеу құралы ретінде өте орынды пайдаланады. Кейіпкердің көзқарасына, мәдени дәрежесіне, мінез-құлқына қарап, олардың ауызынан шығатын сөз де мың құлпырып тұрады. Мәселен, Сатан мен Шалматай байдың сөздері бір-біріне ұқсамайды. Сатан мақалдап, мәтелдеп сөйлейді, сөзге ұста, сөзшең. Шалматай да өз мүддесін, көздеген мақсатына сай мақал-мәтелдерді көп қолданады («Жап аузыңды, сорлы сенің балақ бауының менің қолымда», «Құр аяққа бата жүрмейді»). Үстем тап өкілдерінің, мырзалардың, подрядчиктердің, саудагерлердің сөзі, сөйлеу мәнері дөрекі, түйеден түскендей дөкір дөрекі, басыңа таяқпен салып қалғандай ауыр... Романда қазақ даласының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы, халық өмірінің жарқын беттері кең көлемде көрсетілген, онды орынды теңеулер мол. Автор диалог арқылы кейіпкердің жан-дүниесін кеңінен танытады.

«– Жылама, қарындасым, өзің разы болмасаң, қашсаң да құтыласың ғой, – деп Мәмбет үміт айтты.

– Жыламай қайтейін, ағатай. Сүйеу болар бір кісім жоқ. Менің сөзім кімге өтеді, менің қайғым кімге батады..., – деді Күлән».

Бұл диалогта қазақ қызының дәрменсіз халі туралы ащы шындықтың беті ашылған.

Ілияс Жансүгіров ішкі монологты жақсы меңгерген. «Светлана» пароходында келе жатып Мәмбет өмір туралы былай қиялдайды. «Мынау үлкен өзен, күні-түні тоқтаусыз аққан су асығып қайда барады? Су кім үшін ағады? Өзен осы ағысымен неге ұқсайды? Бір аққан су қайтпайды... Әлде адам өмірі осы сияқты ма». Бұл монолог Мәмбеттің ойын, рухани дәрежесін, мінез ерекшелігін дәл бейнелейді» [1, 112-113]. Қазақтың қара сөзіне қаныққан жазушы еш қиналмастан қазақы табиғатты жеңіл әрі шешен, өзіндік тәтті юморымен небір шұрайлы сөз тіркестерін шығарманың өн бойында төгіп отырады. Әсіресе, қазақы қонақ түрлерін тарата түсіндіруі, «Шербешнай съездегі», «Абдыра тобының» мөрлерін суреттеуі оқырманның көңілін өсіріп, көргенде көзі тояттайтын тамаша сюжеттер. Мысалы, «Оның арызын тыңдап, ең кереметін айыру орнына бишікештер алдына келген піскен етке пышақтарын суырғандай жандарына қолдарын салысып, мөрлерін суырысып жатты. Алынған мөрлер песір молданың кішкене сандығының үстіне үйме-жүйме болып отырған билердің өздеріндей тізіліп барады. Тот басқан, ағаш сапты, дөңгелек темір мөр, сабы мүйіз сұр сопақ мөр, кір-кір төс қалдалардан, жан қалталардан, түйіншектерден күдіретті түрде шығып жатыр. Әркімнің мөрі иесі сықылды – мықыр мойын, құнан бұқа бидің мөрі – ит асық, шуда сақал, жалпақ мұрын бидің мөрі – тот басқан шойын мөр, теке сақал пұшық бидің

мөрі – өзінің мұрны сияқты пұштиып қалған. Ұзын мойын кесе қараның мөрі – сұр сопақ, сом мөрлер аяғы буылып, алдына келген малды бауыздайтын қайралған пышаққа ұқсайды» [12, 76], міне, осы сияқты тамаша әзіл-оспақ суреттер шығарманың көркемдік деңгейін жоғарлата түседі. Бұған қоса жазушының романдағы тақырып атаулары мен әр тарауға эпиграф таңдаудағы жетістіктерін, пролог жазудағы өзіндік табысын, роман тілінің жеңіл әрі көркемдігіне орай төгіліп тұратын юморын, кейбір тұтас абзацтардың өлең шумағындай ұйқаса тізілуінің шығармаға көрік беріп тұрғандығын, кейіпкерлердің образын сомдаудағы автордың өзіндік тәсілін, автордың өз идеясын толық іске асыру жолында романның композициялық құрылымында қолданған тәсілдерінің (монолог, диалог, шегініс т.б.) ұтымдылығын байқауға болады. Сонымен қатар өз дәуіріне тән алғашқы орыс сөздерінің қазақ арасында қазақылана қолданылуы сияқты детальдар да қаламгер назарынан тыс қалмаған.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әдебиетші ғалым Б. Шалабаев «Жолдастар» романының идеялық-көркемдік, идеялық-тақырыптық тұрғыдан, тілінің поэтикалығы тұрғысынан алғанда жан-жақты жүйеле зерделей келе, І. Жансүгіровтің бұл романын алғашқы қазақ романдарын толықтыра келген, қайшылыққа толы халық тағдырындағы тарихи процесті бейнелеуде романның ауыр жүгін көтере отырып, «І. Жансүгіровтің романы революцияны жырлаған, орыс пен қазақ халықтарының достығын паш еткен шығарма ретінде біздің мәдени тарихымызда елеулі орын алады», деп өз үлесін қосқан туындылардың бірі екендігін тұжырымдайды.

Реалистік характерлерді сомдау, роман сюжетін ширату, роман тартысын табу, қаһармандар образын деректердің көлеңкесінде қалдырмай, жанды тұлғаға айналдыру секілді суреткерге қойылатын талапқа кеңінен жауап беретін «Жолдастар» романы өз бойына классикалық әлеуметтік-психологиялық, тарихи романдардың өміршең қасиеттерін сіңіре отырып, мазмұн, форма жағынан да сапалық жаңа белгілерімен ерекшеленетін туынды. Осындай тереңдігімен, биіктігімен ерекшелінетін өлмес шығарма, қаламгер Ілияс Жансүгіровтің ғана емес, бүкіл қазақ әдебиетінің көтерген олжалы жаңа белесі екені сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Шалабаев Б. Қазақ романының тууы мен қалыптасуы. – Алматы: «Жазушы», 1990. – 312 б.
- 2 Шалабаев Б. Казахская литература (Советский период). – Алма-Ата: «Мектеп», 1965. – С. 235.
- 3 Кенжебаев Б. Шындық және шеберлік – Алматы: «Жазушы», 1966. – 217 б.
- 4 Қазақ әдебиетінің тарихы: Кеңес дәуірі (1917-1940). – 7-Том. – Алматы: «ҚАЗАҚПАРАТ», 2004. – 462 б.
- 5 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – 16-Том. (Мақалалар, зерттеулер). – Алматы: «Жазушы». – 1985. – 207 б.
- 6 Машинский С.И. Классика и литературная наука. М.: «Знание», 1970. – С. 318.
- 7 Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. Зерттеулер, мақалалар, естеліктер. – Астана: «Фолиант», 2002. – 504 б.
- 8 Жансүгіров І. Ақ вексель // «Әдебиет майданы», 1934, №3–4. – ББ. 18-27.
- 9 Жансүгіров І. Жолдастар. Роман. 1-кітап. – Алматы – Қазан: «Қазмемкөркемәдеббас», 1935. – 583 б.
- 10 Ғабитова Ф. Ұмытылмас өмір // «Жұлдыз», 1966, №5. – ББ. 105-106.
- 11 Дүйсенов М. Ілияс Жансүгіров. – Алматы: «Ғылым», 1965. – 357 б.
- 12 Жансүгіров І. Жолдастар. – 3-Том. – Алматы: «Жазушы», 1987. – 472 б.

REFERENCES

- 1 Shalabaev B. (1990) *Qazaq romanynyń týý men qalyptasyý*. [The Birth and formation of the Kazakh novel.] – Almaty: «Writer». (In Kazakh).
- 2 Shalabayev B. (1965) Kazakh literature (Soviet period). – Alma-Ata: «School». (In Kazakh).
- 3 Kenzhebayev B. (1966) *Shyndyq jáne sheberlik* [Truth and skill.] – Almaty: «Writer». (In Kazakh).
- 4 History of Kazakh literature: the Soviet era (1917-1940). – Volume 7. – Almaty: «Kazinform».
- 5 Auezov M. (1985) Collection of works in twenty volumes. – Volume 16. (Articles, research). Almaty: «Writer»
- 6 Machine S. I. (1970) *Klassika ı literatýrnaia naýka*. [Classics and literary science.] – M.: «Knowledge». (In Kazakh).
- 7 Kirabaev S. (2002) *Táyelsizdik rýhymen. Zertteýler, maqalalar, estelikter*. [In the spirit of Independence. Research, articles, memoirs.] – Astana: «Folio».
- 8 Zhansugurov I. (1934) White bill // «literary front».
- 9 Zhansugurov I. (1935) Comrades. Novel. Book 1. Almaty-Kazan: «Kazmemkurkemadabbas».
- 10 Gabitova F. (1966) *Umytylmas ómir* [Unforgettable life] // «Zhuldyz».
- 11 Duissenov M. (1965) Ilyas Zhansugurov. – Almaty: «Science».
- 12 Zhansugurov I. (1987) Comrades. – Volume 3. Almaty: «Writer».

Роман и эпоха в зеркале времени (отражение идейно-тематических, языково-художественных и жанрово-стилевых особенностей романа Ильяса Жансугурова «Товарищи» в исследованиях Бельгибая Шалабаева)

А.Т. Кажыбай¹

¹кандидат филологических наук, профессор-ассистент кафедры «Казахского языка и литературы», НАО Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6018-8784>, E-mail: yannon-fiction@yandex.kz

Статья посвящена проблемам художественной поэтики в творчестве Ильяса Жансугурова. На материале его романа «Товарищи» исследуются историко-культурные и образно-художественные истоки сюжетобразующей основы произведения и всего творчества писателя. В работе рассматривается отражение идейно-художественных, композиционно-тематических, поэтических и жанрово-стилевых особенностей романа «Товарищи» Ильяса Жансугурова в исследованиях ученого-литератора Бельгибая Шалабаева. В работе выявлены и раскрыты основные проблемы своеобразие образов героев романа и их психологические портреты которые характеризуются как проявление судеб людей в сложных исторических ситуациях 1916-1917-х годов прошлого века. Исторические события 1916-17-х годов – истоки национально-освободительного восстания, борьба за независимость, укрепление результатов революции, массовая конфискация скота, разрушение традиционных систем жизнеобеспеченности, гибель и откочевка казахского народа, ожесточенная национальная вражда, классовая дифференциация и национальная классовая борьба – все это составило основу романа. По мнению ученого литературоведа Бельгибая Шалабаева, автор создает эпическое произведение в историческом развитии, в котором все герои представлены в двух планах в мирной жизни и в период революции, благодаря которым формируется основа произведения на принципах историзма, позволяющего дать правдивое, этнографически точное изображение жизни народа прошлого века.

Ключевые слова: роман, идея, тема, сюжет, композиция, образ персонажа, пейзажи природы, психология героев, писательское мастерство.

Материал поступил в редакцию журнала 10.03.2023

The novel and the epoch in the mirror of the times (reflection of the ideological-thematic, linguistic-artistic and genre-style features of Ilyas Zhansugurov's novel «Comrades» in the studies of Belgibai Shalabaev)

A.T. Kazhybai¹

¹Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department «Kazakh Language and Literature», Kokshetau University named after Sh . Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6018-8784>, E-mail: yannon-fiction@yandex.kz

The paper considers the reflection of the ideological-artistic, compositional-thematic, poetic and genre-style features of the novel «Comrades» by Ilyas Zhansugurov in the research of the literary scientist Belgibai Shalabaev. The paper identifies and reveals the main problems of heroes images originality and their psychological portraits in the novel. They are characterized as a manifestation of people fate in difficult historical situations during 1916-1917-ies of the last century. The historical events of 1916-17 (the origins of the national liberation uprising, the struggle for independence, the strengthening of the results of the revolution, the deaths and migration of the Kazakh people, class differentiation and national class struggle) formed the basis of the novel. According to the literary scholar Belgibai Shalabayev, the author creates an epic work in historical development, in which all the characters are represented both in peaceful life and during the revolution period. Thanks to this the basis of the work is formed on the principles of historicism, which allow to give a truthful, ethnographically accurate depiction of the Kazakh people life during the last century.

Keywords: novel, idea, theme, plot, composition, character image, landscapes of nature, psychology of heroes, writing skills.

Received: 10.03.2023

Наши авторы

С.Г. Воркачев – доктор филологических наук, профессор, профессор кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0000-0002-6290-2582>. E-mail: svork@mail.ru

З.В. Демидова – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0009-0000-5080-411X>. E-mail: dzinaida@hotmail.com

П.В. Середа – кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0009-0001-4586-6698>. E-mail: polinapost@list.ru

Е.И. Соболева – кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков №1 ФГБОУ ВО "Кубанский государственный технологический университет", г. Краснодар, 350072, РФ, <https://orcid.org/0009-0009-4673-3895>. E-mail: wissenswert@mail.ru

П.Т. Медетбекова – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-2788-3478>. E-mail: medet_73@mail.ru

М.С. Рахимова – магистрант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-5881-8941> E-mail: maral_sultanbekkyzy@mail.ru

А.Г. Ганикызы – Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: asel_gani@bk.ru

Г.К. Кортабаева – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: turki_alemi@mail.ru

А.Т. Қажыбай – филология ғылымдарының кандидаты, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасының профессор-ассистенті, КеАҚ Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, <https://orcid.org/0000-0002-6018-8784>, E-mail: yannon-fiction@yandex.kz

Г.Т. Тлеубердина – кандидат филологических наук, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. orcid.org/0000-0002-0574-643X E-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Б.С. Рахимов – доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени Е.Букетова, г.Караганда, 040000, Республика Казахстан.

О.А. Казжанова – магистрант, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. E-mail: kazzhanova.orynbasar@mail.ru

Н.Ф. Немченко – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, РК 020000, Email: nnemchenko@inbox.ru

Е.Е. Глущенко – магистрант, Кокшетауский университета им. Ш. Уалиханова, г.Кокшетау, 020000, Республика Казахстан. <https://orcid.org/0009-0007-0109-5688> . E-mail: yekaterina.gluchshenko@mail.ru

А.М. Досанова – PhD, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан. E-mail: adossanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8302-3982>

У.Г. Баекенова – магистрант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, 0009-0005-9663-8053, E-mail: ulzhan.bayekenova@gmail.com

А. К. Курманова – PhD-докторант, НАО «Евразийский национальный университет имени Н. Гумилева», г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан. E-mail: k_ainash_k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0795-7035>.

Д.М. Айтмаганбет – магистрант 2-курса кафедры теории и практики иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: bekmukhanova-dinara@mail.ru

А.М. Есенгалиева – кандидат педагогических наук, профессор кафедры иностранных языков, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан. E-mail: yessengaliyeva@inbox.ru

Б.К.Аубакирова – магистр гуманитарных наук, Кокшетауский университет имени Ш.Уалиханова, г.Кокшетау, 475000, Республика Казахстан. E-mail: a.b.k_1967@mail.ru

Ж.М.Маметкарим – магистрант, Атырауский университет им. Х. Досмухамедова, факультет полиязычного образования, Атырау, Казахстан. E-mail: jadira.abutalipova@bk.ru

Ж. Д. Нуржанова – филологический факультет Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, Нурсултан, 010000, Республика Казахстан. E-mail: znur73@mail.ru